

М. ИСТАМОВА

**ЗАБОНШИНОСӢ ВА
ФАНҲОИ ТАБИӢ**

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛЎ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ
РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

УНИВЕРСИТЕТИ ДАВЛАТИИ САМАРҚАНД
БА НОМИ АЛИШЕР НАВОЙ

М.ИСТАМОВА

**ЗАБОНШИНОСЎ
ВА ФАНҲОИ ТАБИЙ**

САМАРҚАНД – 2004

Университети давлатии Самарқанд

ба номи Алишер Навоӣ

Факултети филологияи тоҷик

Кафедраи забони тоҷикӣ

ЗАБОНШИНОСӢ ВА ФАНҲОИ ТАБИӢ

- Мурағтиб: номзади илми филологӣ,
дотсент М.Истамова
- Муҳаррир: номзади илми филологӣ,
дотсент А.Зоҳидов
- Муқарризон: доктори илмҳои филология,
профессор Б.Ўринбоев
номзади илмҳои филологӣ,
дотсент Х.Аҳроров
- Хуруфчин: М.Исаева

ПРЕДМЕТИ ФАНИ ЗАБОНШИНОСӢ ВА ФАНҲОИ ТАБИӢ

Фане, ки дар бораи забониносии баҳс мекунад, илм дар бораи забон ё лингвистика ном дорад. Калимаи лингвистика истилоҳи умумичаҳонӣ буда, дар баъзе забонҳо бо таъғироти *фонетикӣ* [дар забонҳои франсузӣ – *linguistique*; англисӣ – *linguistics*; немисӣ – *die Linguistik*] дучор шавад ҳам, ба як маъно истеъмоли мешавад.

Лингвистика аз *чиҳати донишдони нормаҳои амалии забон*, дарк кардани қонуниятҳои он ва муайян намудани соҳаҳои назарияи забон мебошад.

Забониносии ба ду қисм ҷудо мешавад:

1. Забониносии *тасвирӣ* - синхронӣ;
2. Забониносии *таърихӣ* - диахронӣ.

1. Забониносии тасвирӣ қонуниятҳои мавҷудии забонро дар як давраи таърихӣ меомӯзад.
2. Забониносии таърихӣ бошад, аз сарчашмаҳои таърихӣ ғизо гирифта, ягон қонунияти забонро аз нуқтаи назари таърихӣ дар муқоиса бо забонҳои бо ҳам ҳеш меомӯзад.

Дар солҳои охир фани нав бо номи забониносии ва фанҳои табиӣ пайдо шуд, яъне забониносии ва фанҳои табиӣ бо илмҳои дигар, аз ҷумла, бо философия, мантиқ, таърих, этнография, археология ва ғайра алоқаи зич дорад.

Дар асоси философия базаи забониносии илмӣ сохта мешавад, ки бо ин роҳ муаммоҳои принципалии забониносии монанди масъалаи мавҷудияти забон, роли он дар ҷаҳият, ба вучуд омадани тараққиёти забон ва ғайра дар бар мегирад.

Ҷараёни нутқ танҳо ҳолати психологӣ набуда, балки ҷараёни физиологӣ низ мебошад, зеро ба вучуд овардани аз худ намудани овозҳои нутқ танҳо ба фаъолияти органҳои махсуси инсон ҳос аст. Ба ҳамин сабаб, омӯхтани ҳолатҳои фонетикӣ лингвистикаро бо акустика наздик мекунад.

Маълумоти топономӣ ҳам дар илми забониносии аҳамияти ниҳоят калон дорад. Бо омӯхтани номҳои географӣ мо метавонем ҳудуди паҳншавии ин ё он забонро муайян кунем.

Маълум аст, ки дар солҳои охир ба соҳа қаробати соҳаҳои нави илм: математика, кибернетика ва монанди инҳо дида мешавад. Соҳаи асосии кибернетика муносибати назарияи ахборот мебошад. Ин бо катиҳои махсус равона кардани маълумот аст, ки онро мошинаи электрони анҷом медиҳад.

Вазиҳои курси «забониносии ва фанҳои табиӣ» иборат аз он аст, ки татабагонро, ки асосҳои илми забониносииро аз худ кардаанд, назарияву таърихи забонро хондаанд, бо забониносии ҳозира, бо

равияҳои навтарини он, бо муаммоҳои асосӣ, идеяву методология ва методикаи омӯхтани ин фанро меомӯзад, шинос мекунад.

Курси забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ хусусиятҳои хоси худро дорад. Яқум ин ки ин курс мураккаб ва васеътар аст. Соатҳои, ки ба ин фан чудо карда шудааст, хеле зиёд буда, монанди дигар фанҳои дастури махсус надорад.

Дуюм ин ки ин курс ду нақшаи махсус дорад: аз як тараф, ин курс бояд дониши лингвистии талабагонро ҷамъбаст намояд, аз тарафи дигар, вай бояд донишҷӯёнро ба мустақилона ҳал карда тавонистани муносибати фани забоншиносӣ бо фанҳои табиӣ, ҷамъиятӣ ва фанҳои дақиқ чи гуна аст, омода намояд.

Забоншиносӣ ба таври илмӣ омӯхтани забонҳои ҷудогона ё гуруҳи забонҳо, бо роҳи ҷамъбасти тадқиқоти илмӣ тартиб дода мешавад. Вазифаи забоншиносӣ аз тавин намудани масъалаҳои зерин иборат аст:

1. *Забон* чист? Моҳият ва тараққиёти вай аз чӣ иборат аст? Забон чӣ тавр тараққӣ мекунад?
2. *Методҳои асосие*, ки бо ёрии онҳо забон, асоси он, таърихи тараққиёт, муносибати вай бо забонҳои дигар омӯхта мешавад, кадомҳоянд?
3. *Таркиб* ва сохти забоншиносии гуногуни вай *фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, стилистика* ва муносибати байни онҳо чи гуна аст?
4. *Мавқеи забоншиносӣ* дар байни системаи илмӣ чи гуна аст? Вай ба кадом системаи илмҳои табиӣ-таърихӣ ё ба илмҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад?

Ба ин саволҳо забоншиносӣ ҷавоб медиҳад.

Забон муҳимтарин воситаи алоқаи одамон мебошад. Бе забон муомилоти инсонӣ ва бе муомилот ҷамъият ва ҳуди инсон ҳам вучуд надорад, зеро бе забон фаҳмидани воқеият аз имкон берун аст.

Олимони исбот кардани мешуданд, ки забон организмест, ки монанди *ҳайвонот* ва *растаниҳо* мувофиқи қонунҳои табиӣ тараққӣ мекунад, ки он қонунҳо барои ҳамаи забонҳо умумӣ мебошанд, яъне забон монанди ҳар гуна организм пайдо мешавад ва тараққӣ мекунад, ба камол мерасад ва таназзул намуда, аз байн меравад. Чунин ақида, махсусан, дар миёнаи асри XIX, ки он вақт фанҳои табиӣ, аз ҷумла, дарвинизм ба омӯхтани инсон ва хусусиятҳои вай машғул мешавад, паҳн гардида буд.

Хусусияти табиӣ, *биологии инсон* берун аз ҷамъият, бе алоқамандии ҷамъият ҳам тараққӣ мекунад инкишоф меёбад, аммо малака, ки вобаста ба забон аст, дар он шароити вазъият тараққӣ карда наметавонад.

Аммо дар китобҳои илми забон чун мероси табиӣ дода намешавад, ҳол он ки ранги пӯст, шакли косаҳонаи сар, бадан, мӯй-аломатҳои наҷоди ба қонунҳои биологии *меросӣ* вобаста мебошанд. Барои тадқиқи масъалаи пайдоиши нутқи одамони ибтидоӣ ҳам масъалаи ба ҳам алоқа доштан ё надоштани забон ва наҷод илм барои табиати биологии инсон *антропология*, сохти косаҳонаи сар ва устухони ӯ, ранги пӯст, мӯй, бадан, мӯи бадан, оиди фарқи одам аз ҳайвоноти одамшакл.

Ба воситаи онтология лингвистика бо биология – илм дар бораи ҳаёт алоқа пайдо мекунад.

Фани *география* ҳам бо забон алоқа дорад. Номҳои нақшу нигор аз аломатҳои объектҳои *физикӣ-географӣ* баҳрҳо, дарёҳо, кӯҳҳо, чазираҳо, ҳамвориҳо, номи мамлакатҳо, аломатҳои гуногунро дар харитаҳо пеш аз ҳама, ба категориҳои забонӣ тааллуқ дошта, географ аз он аломатҳо ба таври васеъ истифода мебарад.

Вазифаи аввалин ва асосии забон иштироки он дар ташаккули фикр мебошад. *Тафаккур* ҳамчун инъикоси ҷамъбастанандаи ҳастӣ дар шуур ба қалимаю чумлаҳо ҳамеша мӯҳтоҷ аст, зеро бе қалимаю чумла ва муҳокима, на хулосабарорӣ ва на мафҳум ба амал меояд. Инро аз ҷиҳати физиологӣ академик Павлов И.П. нишон додааст.

*Забоншиносӣ ва назарияи сигналҳои
академик И.П.Павлов*

Дар тадқиқоти академик И.П.Павлов масъалаҳои забоншиносӣ ва назарияи сигналҳо аз ҷиҳати назариявӣ дуруст ҳал шуд. Ӯ менависад: «...одамони ибтидоӣ то он вақте ки ба дараҷаи одамони ҳозира тараққӣ карда нарасида ва ба вазъияти мо наздик намуда буданд, ба дунёи воқеӣ танҳо бо ёрии ҳар як мутаассиршавии ҷудогона, дар асоси ҳар гуна эҳсосот – биной, шуновӣ ва ғайра наздик мешуданд».

И.П.Павлов таълим медиҳад, ки дунёи воқеӣ, ки моро иҳота кардааст, ба одамон таъсир мерасонад. Онҳо ба воситаи органҳои гуногуни ҳисси *биной, шуновӣ, ҳарорат* ва ғайра дунёи ҳақиқиро дарк менамояд, ки он ба инсон эҳсосот ва тасаввурот ба вучуд меварад.

«Таассурот, эҳсосот ва тасаввурот, ки аз муҳити берунӣ ҳосил мешаванд, ҷӣ умумитабӣӣ ва ҷӣ иҷтимоӣ ба истисноӣ калима, ки шунида ва фаҳмида мешавад, системаи якуми сигнали ҳақиқат буда, ... ва ҳайвонот умумист». И.П.Павлов.

Системаи дуҷуми сигналӣ ба тафаккури абстракт ва ба калима вобаста мебошад.

Мувофиқи ақидаи И.П.Павлов: «Афзалияти куллии инсон инсбат ба ҳайвонот аз он иборат аст, ки *инсон* дорой мафҳумҳои умумие мебошад, ки онҳо бо ёрии *калимаҳо* ташкил ёфтаанд... Калима системаи дуҷуми махсуси сигнали ҳақиқати моро ташкил дода, сигнали сигналҳои якум шудааст»¹. И.П.Павлов.

Тадқиқотҳои И.П.Павлов ва шогирдонӣ ӯ ба таври эътимоднок нишон медиҳанд, ки маймунҳои одамшакл қобилияти рафтори *интеллектуалӣ* дорад. Масалан: Дар назди маймун дар рӯи столи паси панҷара себ гузошта шудааст, аммо дасти маймун ба себ намерасад. Ҳайвон ҳурукро бо ёрии ҷубе, ки дар дасташ буд, мегирад.

Бо маймуни дигар таҷрибаи мураккабтаре гузаронида шудааст. Дар столи дар масофаи аз панҷара як метр дуртар себ гузошта шудааст. Маймун фавран ҷубро ба ҳамон тараф дароз мекунад, аммо ҷуб кӯтоҳ аст. Ҷуби дигарро мегирад, аммо он ғафсӣ мекунад. Он гоҳ маймун ҷубро мехояд ва боз себро гирифтани мешавад, вале ин дафъа ҳам кӯшишаш бемуваффақият менамояд. Хулоса, 15 ҷубро санчида мебинад. Маймун ба натиҷае муваффақ нашуда, бар маркази катак давида меравад ва аз ҷуби овезон химчаи 1,5 – 2 см ғафси ва 75 см дарозӣ доштаро бо дандонаш шикаста мегирад, баъд ба назди панҷара баргашта, себро бо химча ба тарафаш мекашад.

¹ Н.Бозидов. «Муқаддимаи забоншиносӣ» нашриети «Мауриф». Душанбе:..1977, саҳ 7.

Ҳамаи ин мисолҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки маймунҳо ба иҷрои шаклҳои оддитарини амалҳои аклӣ қобилият доранд. Аммо И.П.Павлов таъкид карда буд, ки тафаккури маймунҳо на ба намуди фикру андешае, ки дар одам ҳаст, балки ба намуди амалҳои зоҳир мешавад, ки онҳоро олим *ақли содда* номидааст.

Системаи сигналии дуҷум-системаи сигналии нутқӣ, калима ва ибораҳо, ки ба одам дар бораи предмет ва ҳодисаҳои муайяни ҳақиқат хабар медиҳанд. Академик И.П.Павлов қайд мекунад, ки азбаски маймунҳо аз алоқаҳои сигналии дуҷуми *нутқӣ*, ки бо ёрии онҳо фикрҳо шакл мегиранд, вучуд надорад, маҳрум аст. Қобилияти фикркунии мақсадноки фақат дар одаме, ки *соҳиби нутқ аст*, пайдо мешавад.

Одам аз тарзи мавҷудияти ҳайвон ба ғайрияти чамъиятии меҳнати меғузарад. Дар натиҷаи ин гузариш шакли нав психика шуури одам пайдо мешавад. Одам дар чараёни меҳнат ҳам табиати ҷисмонӣ ва ҳам маънавии худро тағйир медиҳад.

Ҳамин тарик, шуур шакли олии психика аст, ки дар чараёни ғайрияти меҳнати чамъиятии одамон, дар рафти ба воситаи *забон* бо ҳамдигар гуфтугу кардан ба вучуд омадааст.

Калима ва ибораҳоро Павлов системаи *сигналии дуҷуми* ном дода буд.

Системаи сигналии дуҷум маҳсули ҳаёти чамъиятӣ буда, танҳо ба одам хос аст. Ҳайвонҳо системаи дуҷуми сигналӣ надоранд.

Павлов аҳамияти таъсири калимаро барои ҳаёти одам муайян намуда истода, қайд карда буд, ки калима барои одам монанди ҳамаи дигар ангеһандаҳо ангеһандаи *майл*, *хоҳиш* реалии шартӣ буда, дар айни замон чунин имкониятҳои васеъ ва ҳартарафа дорад, ки онҳо ба ҳеч кадоми дигар ангеһандаҳо хос нестанд. Дигарҳелтар карда гуем, системаи сигналии дуҷум асоси тафаккури одам буда, имконият медиҳад, ки донишҳо дар шакли чамъбасткардашуда нигоҳ дошта шаванд. Ин системаи сигналӣ вобастаи муносибати байни одамон мебошад. Таъсири ҳалқунандаи шароитҳои чамъиятӣ бар тараққиёти шуури одам ба воситаи системаи сигналии дуҷум ва дар асоси алоқамандии он бо системаи яқум гузаронида мешавад. (*Психология. Душанбе, «Маориф», 1977, саҳ.-27-28*).

Забон ва чамъият, бо соҳибони худ алоқаи зич дорад, зеро вай ба туфайли чамъият вучуд дорад. Чамъият ҳам бе забон вучуд надорад, яъне чамъияти безабон намешавад. Забону чамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд. Муносибати *забону чамъият* яке аз масъалҳои мураккаб ва ғуноғунпаҳлуи илми забониносии мебошад.

Аз рӯи табиати худ забон чамъиятӣ мебошад. Ба ин ҳам вазифа, ҳам рол ва ҳам талабот ба он шаҳодат медиҳад. Аксари забониносон ба чамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро нишон медиҳанд. Ҳатто забониносон ва философҳо аз қабилӣ Гулболд, Гегел, Сепир, Уорф ба чамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд.

Муносибати забону чамъият яке аз масъалаҳои асосии назарияи забониносии буда, онро *социоллингвистика* меомӯзад. Забон чун асоси система аз чӣ иборат аст? Аломатҳои асосии система кадомҳоянд?

Як предмет ё далел ҳеҷ гуна системаро ташкил дода наметавонанд. Системаро якчанд предмет, ва далел ба вучуд меоварад. Предметҳо бе алоқамандии якдигар система шуда наметавонанд.

Як система барои он ягона аст, ки қисмҳои он бо ҳам алоқаманд буда, вобастагии қонунӣ доранд. Забон аз *ҷумлаҳо*, *ҷумлаҳо аз калимаҳо* иборатанд. Калимаҳо аз рӯи қоидаҳои қонуни муайяни забон сохта мешаванд ва тағйир меёбанд.

Масалан, тамоми феълҳои замони гузаштаи забони тоҷикӣ дар шахси сеюми танҳо бандак надоранд, ба асоси замони гузашта баробар аст: *рафт, гуфт, дод, омад, навишт, хонд* ва ғайра, ҳозира-ояндаи забони тоҷикӣ дар шахси III-ми танҳо бандаки «ад» ва шумораи чамъ «анд» мегирад: *мехонад, медонад, мераванд, мехонанд, медонанд* мегӯянд ва ҳоказо.

Баъзе забонҳо дорои системаи содда, баъзеи дигарашон дорои системаи мураккаб мебошанд. Масалан, системаи забони русӣ аз системаи забони тоҷикӣ фарқи қалон дорад. Дар забони русӣ падеж ва чинсияти предметҳо мавҷуд аст ва аз ин ҷиҳат исмҳои дар забони русӣ дар се чинс *мардона, занона, миёна тасриф* меёбанд: муносибати синтаксисии калимаҳо ба воситаи падежҳо ифода меёбанд. Аммо грамматикаи забони тоҷикӣ ин гуна хусусият надорад. Дар забони тоҷикӣ чинсият ҳамчун категорияи грамматикӣ мавҷуд нест, вай фақат бо роҳи лексикӣ ба исмҳои ҷондор ифода карда мешавад, дар тоҷикӣ бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо ба амал меояд.

Системаи сохташавии масдар низ дар ин ду забон аз ҳамдигар фарқ мекунад ва асоси ----- «ях» сохта мешавад дар забони русӣ, масдар бо аломати нарм талаффузшаванда аломати *чудой*: *писать, читать, рисовать, оказать* тамом мешавад. Хамаи категорияҳои грамматикӣ дар забони тоҷикӣ аз рӯи қоидаи маъмул сохта мешаванд. Чунончи, шумораи чамъи исмҳо бо суффиксҳои *-ҳо, -он, -ён, -гон, -вон* сохта мешаванд. Дар сифатҳо дараҷаи қиёсӣ бо

суффиксҳои *-тар*, *-тарин* ташкил меёбад, ва ҳамаи шумораҳои микдорӣ бо суффикси *-ум*, *-юм* шумораи тартибӣ ба вучуд меояд, ҳамаи ҳиссаҳои нутқ роҳу воситаҳои маълуми калимасозӣ доранд, исмҳои абстракт аз сифатҳо ва исмҳо ба воситаи суффикси *-ӣ*, *-гӣ* сохта мешавад: *хубӣ*, *некӣ*, *зебӣ*, *чавонӣ*, *донаӣ*, *бачагӣ*, *сурхӣ*, *бадӣ* ва монанди инҳо.

Маълум аст, ки устуворию пойдории забон ба устуворию пойдории сохти грамматикӣ ва фонди асосии луғавӣ вобаста аст. Далелҳои забонӣ барои он устувору пойдор мебошанд, ки онҳо системаро ташкил медиҳанд. Агар қоидаю далелҳои забонӣ, сохти грамматикӣ системаро ташкил намедод, забон ва сохти грамматикӣ он то ин дараҷа устувору пойдор намегардид.

Дорои система будани забон дар сохти грамматикӣ вай бештар зоҳир мегардад. Системаи ягонагии элементҳои гуногун ба ҳам алоқаманд мебошад. Элементҳои гуногуни забон аз овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо иборатанд.

овозҳо – фонетика

морфемаҳо – морфология

калимаҳо – лексика

ҷумлаҳо – синтаксисро ташкил медиҳанд.

Ҳамин тавр, ҳар як қисми забон фонетика, морфология, лексика, синтаксис системаи худро дорад. Забон воситаи муҳими алоқаи одамон буда, хабардиҳӣ, баёнкунӣ, вазифаи коммуникативӣ мебошад.

МУНОСИБАТИ ФАННИ ЗАБОНШИНОСӢ БО ДИГАР ФАНҲО

Фонетика ва илмҳои ғайризабоншиносӣ

Бо забоншиносӣ чӣ андоза муносибат доштани илмҳои дигар баъди ҳаматарафа омӯхтан ва тадқиқ гардидани ин илмҳо муайян гардид. Илмҳои забон бо бисёр илмҳои дигар зич алоқа дорад. Аз қадом чихат ва чӣ андоза муносибат доштани онҳоро дар ин ҷо нишон дода метавонем:

ЛИНГВИСТИКА

Барои лингвистика забон объекти асосии тадқиқот мебошад. Лингвистика сохти забон. Функсия, тараққиёти он ва инчунин муносибат ва алоқаи онро бо ҷамъият, шуур, тафаккур ва маданият меомӯзад.

АДАБИЁТШИНОСӢ

Барои адабиётшиносӣ забон объекти дуюмдараҷа ва ё рирасон аст, зеро забон воситаи ифода, ташаккул ва шакли мавҷудияти мундариҷаи бадеии асарҳои адабӣ мебошад. Ба як илми ягона – *филология* муттаҳид гардидани онҳо чӣ андоза ба ҳам алоқа доштани онро нишон медиҳад.

ТАЪРИХ

Барои таърих ҳам забон объекти асосӣ шуда наметавонад, чунки далелҳои забонӣ танҳо яке аз манбаъҳои ахбори таърихӣ мебошад ҳалос. Ҳамаи далелҳои забон барои муайян кардани чихатҳои иқтисодӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва маданияти таърихи халқҳои мамлакатҳо манбаи асосӣ шуда наметавонад.

МАНТИҚ

Барои мантиқ забон объекти асосӣ аст, бо вучуди он ки баъзе муаллифони Березин Ф.М., Головин Б.Н. онро ё рирасон шуморанд. Ҳама гуна воҳидҳои фикр – *мафҳум*, *муҳокима* ва *хулосабарорӣ* асосан бо ёрии забон ифода меёбад.

ПСИХОЛОГИЯ

Психология дар вақти тадқиқи ҷараёнҳои психикӣ, ки ҳангоми нутқ мушоҳида мешаванд, ба забон чун объекти ё рирасон муносибат пайдо мекунад.

Ҷараёни нутқ танҳо ҳолати психологӣ набуда, балки ҷараёни физиологӣ низ мебошад, зеро ба вучуд овардану аз худ намудани овозҳои нутқ танҳо ба фаолияти органҳои махсуси инсон хос аст. Ба

ҳамин сабаб омӯхтани ҳолатҳои фонетикӣ лингвистикаро бо акустика наздик мекунад.

ФИЛОСОФИЯ

Яке аз манбаҳои философия — *позитивизм* аст, ки вазифан асосии философияро дар таҳлили забонӣ мебинад. Философия ҳамчун илм дар бораи қонунҳои нисбатан умумии мавҷудият ва инкишофи ҳастӣ ва қисмати асосии он — табиат, ҷамъият, шуур ва забон забонро ҳамчун яке аз ҷанбаҳои ин қонун медонад ва аз ин ру, барои он забон манбаи асосӣ нест.

Дар асоси философия он базаи забошиносии илмӣ сохта мешавад, ки бо ин роҳ муаммои принципиалии забошиносӣ, монанди масъалаи мавҷудияти забон, роли он дар ҷамъият, ба вучуд омадани тараққиёти забон, ва ғайраҳо дар бар мегирад.

Ҳамаи ин масъалаҳо ба муаммои забон ва тафаккур вобаста аст.

СЕМИОТИКА

Илм дар бораи назарияи аломатҳо қалимаи ҷунунӣ буда, маънояш аломат аст.

Семиотика забонро аз қатори системаи аломатҳои дигар меомузад ва аз ин ру, ба назар чунин мерасад, ки забон барои он объекти асосӣ аст. Забон он функцияе, ки дар лингвистика дорад, ин ҷо адо намекунад, бинобар ин объекти асосӣ шуморида намешавад.

Семиотика системаи аломатҳои гуногунро меомузад, ки инҳо барои ифодаи фикру маъно хизмат мекунад, монанди кодҳои аломатҳои *шартӣ* ва символӣ дар телеграф сигналҳои *ҳавоӣ*, *бахрӣ*, аломатҳои географии харитаҳо, аломатҳои техникаи дастии қару гунҳо.

КИБЕРНЕТИКА

Кибернетика аз қалимаи ҷунунӣ буда, маънояш «идора мекунам» аст, илми идорақунӣ ва ҷои ахбор мебошад. Забон низ ҳамин гуна хусусият дорад, аз ин ҷиҳат байни онҳо умумият мушоҳида қарда мешавад. Ғайр аз ин муносибат ва алоқаи он бо *математика*, *информатика*, *семиотика*, *мантиқи шаклӣ-математикӣ* соҳҳои охир муқаррар шуд.

Ниҳоят забошиносӣ бо кибернетика алоқаи наздик дорад, ки ин ҷанбаи асосии ХХ мебошад.

Кибернетика маълумоту асосҳои илмиро ба тарзи меғузорад, ки дар ин истифода бурдани мошин мумкин бошад. Шаклҳои гуногуни меҳнати инсон, аз ҷумла меҳнати фикрӣ ҳам, ба уҳдаи мошин гузошта мешавад. Аз ин ҷиҳат, мошинҳои ҳисобқунне ба вучуд

омадаанд, ки меҳнату амалиётҳои гуногуни инсонро осон мегардонанд. Ғайр аз ин мошинҳо хато намекунанд ва хатои одамро ислоҳ карда метавонанд. Мошин худаш истехсолотро идора мекунад, маълумотҳоро фаҳмида онро ба тарзи матлуб аз дигар кор мекунад, аз як забон ба забони дигар тарҷума мекунад ва ғайра.

ИНФОРМАТИКА

Информатика мисли забон ҳамчун воситаи нигоҳдоранда аз навкоркунанда ва ахбордиҳанда мебошад. Фарқ дар он аст, ки информатика ҳам ахбори илмӣ, ҳам иқтисодӣ ва ҳам гуногун медиҳад.

МАНТИҚИ МАТЕМАТИКӢ

Ин фан забонро чун системаи табиӣ аломате, ки аз он барои истифода, санҷиш, инкишофи назарияи *шаклӣ-мантиқӣ* ва ҳалли вазифаҳои *шаклӣ-мантиқӣ* истифода мебаранд, месанҷад.

СОСИОЛОГИЯ

Илми забоншиносӣ бо фанҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама бо социология илм дар бораи сохти ҷамъият алоқаманд аст. Таълимот дар бораи сохти ҷамъият, эволюсия ва таракқиёти вай ба забоншиносӣ имконият медиҳад, ки аз тарафи синфҳо, табақаҳо ва гуруҳҳои гуногуни ҷамъият чӣ тавр истифода бурда шудани забон муайян карда мешавад.

ИЛМИ ТИБ

Забоншиносӣ бо илми тиб алоқа дорад. Ин алоқамандӣ аз он ҷиҳат ба амал меояд, ки нутқ ба фаъолияти олии асаб вобаста аст. Махсусан омӯхтани нутқи кару гунгҳо ва ҳар гуна вайроншавии нутқ бо *лингвист* барои фаҳмидани нутқи муътадил ва сохти забон имконияти калон медиҳад.

АНТРОПОЛОГИЯ

Барои тадқиқ масъалаи пайдоиши нутқи одамони ибтидоӣ ҳалли масъалаи ба ҳам алоқа доштан ё надоштани забон ва наҷод илми антропология – илм дар бораи табиати биологӣ инсон, сохти косахонаи сар ва устухони ӯ, ранги пӯст, муи бадан, дар бораи фарқи одам ва ҳайвонҳои одамшакл. Ба воситаи антропология лингвистика бо *биология* - илм дар бораи ҳаёт алоқа пайдо мекунад.

ГЕОГРАФИЯ

Ғани география ҳам бо забон алоқа дорад. Номҳои нақшу ниғор ва аломатҳои объектҳои физикӣ-географӣ бахрҳо, дарёҳо, ҷазираҳо, кӯҳҳо, ҳамвориҳо, номи мамлакатҳо, аломатҳои гуногун дар

харитаҳо пеш аз ҳама, ба категорияҳои забонӣ тааллуқ дошта, географ аз он аломатҳо ба таври васеъ истифода мебарад.

МАТЕМАТИКА

Масъалаи таъин намудани муносибати байни забоншиносӣ ва математика мураккаб аст. Ин алоқа танҳо дар датељу ҳодисаҳои забонӣ, тадбиқ намудани методҳои математикӣ ифода меёбад. Тадбиқи методи статистикаи математикӣ барои ба таври объективӣ муайян намудани ҳаҷми луғатҳо монанди луғати русӣ барои мактабҳои миллӣ имконият медиҳад.

Инчунин аз фанҳои математика забоншиносӣ ба назарияи маълумот низ алоқаманд аст. Назарияи маълумот бо чараёни каналҳои алоқа шунавонидани маълумотро меомӯзад.

Математик лингвистика тили ўзига ҳос код деб билади, шу тилда ёзилган текстлар эса бу коднинг маълум бир белгилар тўдаси йиғиндисини узида ифодаловчи *хабар* саналади. Шунга мувофиқ, лингвоматематик тадқиқотларда икки йунатиш вужудга келади: а. *титул* структураси—қодни ўрганиш; б. нутқни — хабарни ўрганиш. Иккала ҳолатда ҳам тадқиқотнинг асосий усули *меделлаштириш методи* ҳисобланади. Биринчи тадқиқот йўли тилни моделлаштириш деб аталса, иккинчи йўл нутқни моделлаштириш деб юритилади. Тилни моделлаштириш *логоки* — *математик* усулларга асосланган бўлиб, ўз табиатига қўра *дедуктив* характерга эгадир. Нутқни моделлаштириш эса текстни статистик жиҳатдан ўрганишга асосланади ва *индуктив* характерга эгадир. Нутқни моделлаштириш эса текстни статистик жиҳатдан ўрганишга асосланади ва *индуктив* харктерга касб эгади.

Тил ва нутқ элементларини моделлаштириш бир-бирлари билан узвий боғлиқ. Жумладан, тил моделининг тўғрилиги, аниқлиги уни нутқий модел формасига солиш асосида аниқланади. Бошқача айтганда, текстаги маълум бир объектив сўзни, сўз бирикмаларини, гапни ва ҳоказоларни статистик жиҳатдан ўрганиш олдидан бу объективнинг аниқ лингвистик табиатини билиш талаб қилинади.

1. *Фонетика* аз ҳама бештар бо илмҳои физика, *акустика*, биология ва *физиология* наздикӣ дорад. Зеро чихати овозин забон маҳсули кори узвҳои инсон-маълумоти элементҳои падидаҳои физиологӣ буда, шаклу мавқеи овози ҳодисаҳои физикӣ дарк мешавад. Беҳуда нест, ки ду ҳиссаи илми фонетика: фонетикаи *тавлидӣ* овозхосилшавӣ, фонетикаи *акустикӣ* маҳз ҳамин ду чихати вохидҳои овозиро меомӯзад. Ин ду фасли фонетикӣ ва методҳо ва маълумотҳои акустика ва физиология истифода карда, чихатҳои барои диду даркӣ бевосита душворӣ ҳодисаҳои овозиро ошкор

месозад ва дар асоси онҳо тавсифи пурраи физикӣ ва физиологии *падидаҳои* маълумоти овозиро пешниҳод менамояд, дар асоси ҳамин маълумотҳо назарияи тавлид овозҳосилшавӣ ва дарки овозҳоро месозад.

2. Аз сабаби он ки тамоми ҳодисаҳои фонетикӣ *моҳияти иҷтимоӣ* доранд ва дар майнаи инсон ба амал меоянд, фонетика бо психология низ алоқамандӣ дорад. Алоқаи фонетикӣ бо психология дар он зоҳир мегардад, ки чиҳоҳои сершумору гуногуни ҳар як овоз, наво, зада, шаклҳои мухталифи таҷзияи таҳлил анализи фонетикӣ ин ё он ҷумла, ки зоҳиран номунтазаму бетартиб ба назар мерасанд, онро *тавассути* майнаи инсон идора мекунад ва ба система медарорад. Соҳибони забон арзиши забоншиносии ин фактҳоро муайян мекунанд.

Савт-овоз, звук, голос, тон

Савтшиносии муосир алоқамандии фонетика бо илмҳои тибро низ иҷро мекунад. Муваффақияти кори фонопедия ва логопедия, ки бо ислоҳу табobati нуксонҳои талаффуз ва навъҳои гуногуни *афазия* машғуланд, бе дониши мустаҳкамӣ равшан ба механизми талаффуз ва вазифаҳои забонӣ воҳиди нутқ номумкин аст.

Таълими бачагони *кару гунг*, ки дар солҳои охир эъгибору арзиши зиёд пайдо кардааст, ба фонетика асос ёфтааст.

4. Нисбат ба дигар фанҳои забоншиносӣ *фонетика бо илмҳои дақиқ* робитаи зич дорад. Ифодаи дастовардҳои фонетика дар соҳаи телефония ва радиотехника бо нияти беҳтар кардани нуқ. хангоми муҳобири телефония воситаҳои дигари *иртибот* алоқаи таърихи тулонӣ дорад.

Маълумотҳои фонетика дар ин маврид барои сохтан ва мувофиқ кунонидани чадвалҳои артикулясионӣ бо сохти овозии ин ё он забон масалан, *забони тоҷик*, муайян ва ислоҳ кардани ғалатҳои фонетикӣ басо муҳим аст.

Фонология (юнонӣ) - овоздиҳӣ. Соҳаи забошиносӣ, ки овозҳои нутқро ҷун воситаи фарқкунандаи ҷиҳатҳои овозии катиба ва морфема меомӯзад. Ба тариқи дигар *гӯем*, хусусияти ташкилӣ ба мавқеи фонемаҳоро таҷқиқ менамояд.

Дар солҳои 50-уми қарни ХХ омада, ба муносибати прогрессии илмӣ-техникӣ кибернетика назарияи маълумот ва забоншиносӣ мазмуни нутқро аз ҷиҳати автоматикӣ муайян кардан барин вазифаи муҳим ба миён омад. Дуруст ҳал намудани ин муаммо барои хоҷагии халқ, барои тараққиёти илму фан аҳамияти калон дорад.

СОХТОРИ ФАНИ ЗАБОНШИНОСӢ ВА ФАНҲОИ ТАБИӢ

Мафҳум дар бораи предлингвистика, микролингвистика, метоллингвистика, этнолингвистика ва психоллингвистика.

Аз сохҳои 30-юм аксари илмҳои тадриҷан тараққӣ мекунад. Илми забоншиносӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ инкишоф меёбад. Предмет ва методҳои нави тадқиқотӣ пайдо мешаванд. Дар ин давра ба масъалаҳои этнолингвистика ва психоллингвистика диққати махсус дода мешавад. Ғайр аз ин чараҳои метоллингвистика чараҳои, ки ба омӯзиши алоқаи байни забону тафаккур ва семантикаи забон сару қор дорад, инкишоф меёбад, ҳудуди забоншиносии мантиқӣ-грамматикӣ, мантиқӣ-математикӣ низ муайян карда мешавад.

Забоншиносии ҳозира илми тараққикарда буда, мактабу чараҳои гуногун, муаммо ва методҳои гуногунро дар бар мегирад. Масъалаҳои гуногун, ки ҷамъияти ҳозира дар назди илми забон мегузорад, танҳо дар якҷоягии ҳамаи ин мактабу чараҳои ҳақ қардан мумкин аст.

Яке аз чараҳои ҳозира ва баҳснок дар илми забоншиносии *структурализм* мебошад.

Ҳоло бо мақсад ва мундариҷаи ин чараҳои шинос мешавем.

Хусусият ва материалҳои забонро аз ҷиҳати психологӣ Штейнталь, Вунт, физиолог Дарвин, Павлов, иҷтимоӣ Марр ва эстетикӣ Кроче, Фосслез дида баромаданд ва онҳо забонро ба ҳодисаҳои психологӣ, табиат, иҷтимоӣ ва эстетикӣ дохил намудаанд. Структуралистҳо мегӯянд, ки лингвистика илми мустакил аст, чунки объекти ҷудоғона дорад, ки он забон аст. Забон ҳодисаи ҷудоғона буда, чун воситаи алоқа ва таъсиррасон аз руи қоидаи дохилии худ тараққӣ ва инкишоф меёбад. Аммо структуралистҳо дар ин ақида устувор меистоданд, чунки Соссюр забоншиносиро пурра ҳоси илми семиология ва ё семиотика буданро рад мекунад. Ӯ семиологияро қисми психологияи иҷтимоӣ-ҷамъиятӣ мешуморад. Структуралистҳо забонро ба мантиқ ва махсусан, ба математика наздик менамуданд.

Чи хеле ки дида баромадем, *семиотика* илм дар бораи назарияи атоматҳо буда, барои ифодаи фикру маъно хизмат кунанд ҳам, кодҳо, атоматҳои географӣ харитаҳо, атоматҳои техникаи дастии қару гунҳо *гуё забон* барои он объекти асосӣ аст, вале забон он функсияе, ки дар лингвистика дорад, ин ҷо адо намекунад, бинобар он объекти асосӣ шуда наметавонад.

Лингвистикаи *математикӣ*

Забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ нисбат ба илмҳои дигар нав аст. Маълум, ки забоншиносӣ то асрҳои охир дар доираи илмҳои дигар омӯхта мешуд (таърих, биология, философия).

Нихоят дар наздик забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ чун илми мустақил шакл гирифт. Илмҳои дақиқ: химия, физика, техника низ ҳамин ҳодисаро аз сар гузарониданд. Математика, ки асоси ҳамаи ин илмҳо мебошад, ин илмҳо чун як қисми математикӣ дар таркиби он омӯхта мешуд.

Дар солҳои охир дар бораи алоқаи забоншиносӣ бо математика адабиёти зиёде ҷоп шуда ва олимони ақидаҳои худро баён карданд. Ин масъала ҳоло дар инкишоф аст.

Забоншиносӣ дар адабиёти илмӣ Ғарб чун илм мавқеи мустақами худро ишғол намуда, қонунҳои дохилии худро муайян карда, бо суръати тез инкишоф меёфт.

Албатта, баробари забоншиносӣ илмҳои дигар – физика, химия, илмҳои техникӣ ва асоси ҳамаи ин илмҳо математика ҳам бо суръати тез инкишоф ёфтаи гирифт. Акнун дар бораи забоншиносӣ чун қисми таркибии илмҳои дигар (философия, биология, таърих, адабиёт) сухан намерафт, балки дар бораи алоқаи забоншиносӣ ва забон бо он илмҳо сухан мерафт.

Дар забоншиносии рус дар аввали асри ХХ академик А.А.Марков аввалин бор методҳои математикиро дар соҳаи забон тадқиқ намуд. Ӯ матни «Евгений Онегин»-ро соли 1913 ба таври статистикӣ тадқиқ кард. Дар охири асри гузашта олимони Ғарб Иул (Франсия), Кайдинг (Германия) ва дигарон ба ин машғул шуда буданд. Аммо дар солҳои охир тадқиқоти статистикӣ-математикӣ дар соҳаи забон пеш рафт. Ин гуна тадқиқотҳои статистикӣ барои муайян намудани қонуниятҳои фонетикӣ, маҳсулнокии грамматикӣ (калимасозии аффиксҳо) ва муносибати хешигарии забонҳо гузашта мешуд.

Ин ҳолат сабаби дар рузҳои мо ба вучуд омадани луғатҳои басомад ҳам гардид. Дар луғати басомад калимаҳои дар асоси ягон асар ё эҷодиёти ягон нависанда гузошта мешавад, ки миқдори лексикаи он бо андозаи истеъмоли калимаҳои муайян карда мешавад. Масалан, «Частотный словарь Унсури»-и Н.Османов, 1970. Дар он калимаҳои: ош-1000; об-100; аз-2600; офтоб-40; пайғом-1; хавоза-1; хор-5; дониш-14 маротиба истеъмоли шудаанд. Калимаҳои дигар низ дараҷаи истеъмолашон баробар нест.

Дар луғати басомад ҳамаи калимаҳои забон (хоҳ мустақил, хоҳ номустақил), инчунин воситаҳои грамматикӣ, калимасоз, маъноҳои калима низ ба ҳисоб гирифта мешавад. Аз ин гуна тадқиқот танҳо миқдори калимаҳои забонро муайян кардан мумкин, вале ҳар нависанда ё шоир услуби худро дорад, ки дар эҷодиёти ӯ калимаҳои аз ҷиҳати миқдор (на услуб) муайян мешавад. Барои муайян намудани андозаи истеъмоли калимаҳои статистикаи эҷодиёти

нависанда ё шоирро дар давраи муайян гузаронидан лозим. Масалан, агар мо статистикаи эҷодиёти С.Айнӣ, А.Лохутӣ, М.Турсунзода, П.Сулаймонӣ, Ч.Икромӣ ва дигаронро гузаронем, он вақт микдори калимаҳои забон, андозаи истеъмоли ҳар калима ва воситаҳои грамматикаю аффиксҳо, микдори калимаҳои мураккаб, сохтаю рехта ва ҳиссаҳои номустиқили нутқро дар забон ва хусусияти услубии ҳар калимаро дар эҷодиёти ҳар нависанда ё шоир муайян карда метавонем.

Баъд, истеъмоли калима дар эҷодиёти нависанда ва шоир ба синну сол ва таҷрибаи он, инчунин ба жанри эҷодкардаи нависанда ва шоир низ вобаста аст.

Лингвистикаи *дескриптивӣ*

Асосгузори лингвистикаи дескриптивӣ забоншинос, этнограф ва антропологи америкой Франс Боас ва Блумфилд мебошад.

Блумфилд дар яке аз асарҳои аввалини худаш «Муқаддимаи омузиши забон» ва «Ба психологияи халқҳо»-и В.Вунт таъя намуда бошад, вале аз соли 1926 Блумфилд ба принципҳои *бихеворизм* омузиши одоби ахлоқи одамон таъя менамояд ва ин ақида дар асари машҳури у «Забон» 1933 ифода ёфтааст. Ӯ ба муқобили *психологизм* баромада, забонро тамоман аз шуур ҷудо мекунад ва онро ҳамчун системаи сигналҳои рафтору одоби одамонро муайянкунанда мефаҳмад.

Забоншиносон ва психологҳои америкой фаъолияти нутқро ҳамчун одоби *шиҷоҳӣ* даҳонакӣ, ҳамчун таассуроти гуянда ба ин ё он шароит вазият мефаҳманд.

Забон системаи сигналҳоест, ки алоқаи берунӣ ва дохилӣ дорад ва аз ин рӯ, забоншиносӣ ба *металингвистика*, долингвистика, *микрولىнгвистика* ва лингвистика ҷудо мешавад.

Металингвистика шохаи забоншиносииест, ки чиҳати маъноии забонро дар алоқамандӣ бо тафаккур ва ҳаёти ҷамъиятии соҳибони он меомӯзад, бинобар он вай чунин илмҳоро *этнолингвистика*, *психоллингвистика*, *социоллингвистика*, *менталингвистика*, *фонетика* ки хусусиятҳои акустикӣ ва артикулясионии овозҳоро меомӯзад ва *паралингвистика* ки имову ишора, интонасия ва ғайраро меомӯзад, муттаҳид менамояд.

Ҳозир дар забоншиносии сохторе қабул карда шудааст, ки аз чиҳати мураккабӣ ба қисмҳои зерин ҷудо мекунад: *предлингвистика*, *микрولىнгвистика* ва *металингвистика*.

Предлингвистика - ҳодисаи физиологӣ-акустикӣ забонро меомӯзад. Берун аз ин ҳодисаҳо забон вучуд дошта наметавонад. Чунки ҷузъи ҷудонашавандаи одам - ҳамчун мавҷудоти биологӣ мебошад ва воситаи асосии фикрбаёнкунии он аст.

Предлингвистика, ё ки бевосита фонетика ду аспекти омузиши забонро дар бар мегирад – аспекти *антропафонӣ* вобаста ба органҳои нутқ - хусусиятҳои анатомӣ ва физиологӣ муносибат доштани забон, ки дар натиҷаи характери органҳои нутқ хусусиятҳои акустикӣ он омӯхта мешавад. Аспекти дуюм метавонад бо техникаву аппаратураи зиёди ҳозиразамон омӯхта шавад. Ин ҳар ду аспект дар омӯختани забон хеле заруранд, вале бо ин восита танҳо қадами аввали тадқиқот сар мешавад. Ин масъала, яъне *антропофоника* физиологияи овозҳои нутқ ва *акустика* дар курси «Мадҳали забоншиносӣ» васеъ дида мешавад.

Ҷишшети *микрولينгвистика* дар вақти тадқиқи нақшаи ахборот баёни нутқ мушоҳида мешавад. Элементҳои мавҷудаи структуралии забон овозҳо, калимаҳо, қисмҳои морфологияи калимаҳо, ҷумлаҳо барои ба қасе гузаронидани фикре хизмат мекунанд, инро дар забоншиносӣ *маълумот* меноманд. Ин шакли нутқ дар чунин ҷадвал ҷой мегирад:

Дар ин ҷадвал тамоми намудҳои коммуникасияи ҷамъият, тамоми воситаҳои алоқа – *телефон, телеграф, радио, автоматика* дар истеҳсолот ва машинаҳои кибернетикӣ акс ёфтааст.

Нақшаи гузаронидани маълумот		Нақшаи қабули маълумот
Интиқолдиҳанда	Канали алоқа	Қабулкунанда

Системаи интиқол ва қабул – ҳарду дутоғӣ элементро доранд: системаи интиқол – интиқолдиҳанда – қабулкунанда: системаи қабул – интиқолкунанда – интиқолдиҳанда. Ин ду тараф дар ҳар система барои он ҷудо карда мешавад, ки дар коммуникасия ҳам интиқол, ҳам қабул вучуд дорад, яъне код ва ҳалли код аломати шартӣ ва мафҳуми он.

Дар вақти қайд шудани ҳар як элементи маълумот вобаста ба комбинасияи сигналҳои додашуда аломатҳои муайяни забон дар назар дошта мешавад. Масалан, барои мафҳуми ҷое, ки дар он инсон зиндагӣ мекунад, «хона», «дом», «наи» ва ғайра вучуд дорад. Дар вақти қабул ҳалли код ҳодисаи баръакс ба вучуд меояд: комплекси овозҳои шунаванда ё ҳарфҳои дидашаванда дар майнаи одами қабулкунандаи нутқ морфемаҳо, калимаҳо, ҷумлаҳо ба вучуд оварда, маълумотро ташкил мекунанд.

Забонро дар чунин ҳолат ҳамчун системаи к о д интиқолу қабул тасаввур кардан мумкин мешуд, ки дар он ҳамаи элементҳо –

фонема, морфема, калима ва воситаҳои гуногуни грамматикӣ, монанди сигнали аз руи қоидаҳои маълумот амалкунанда муайян кардан мумкин буд. Аз руи ин нуқтаи назар ба забони дигар тарҷума кардан, дигаргунии тағйирёбии маълумот мешавад.

Ҳамчун системаи к о д омӯхтани забон аҳамияти муҳим дорад. Зеро микролингвистика дар тарҷумаи мошинии як забон ба забони дигар, барои ҳустуҷуи автоматикии ягон маълумот, барои омӯхтани забони хориҷӣ ба қор меравад.

Мантқан дуруст фаҳмидани системаи к о д ҳ о будани забон натиҷаи беҳтар ва таҷҳизонидани методҳои тасвири воҳидҳои забонӣ мебошад. Микролингвистика бо математика муваффақиятҳои намоёнро ноил шуда истодааст. Вобаста ба тараққиёти кибернетика ва илмҳои ба он наздик ояндаи микролингвистикӣ низ дар омӯхтани воҳидҳои алоҳидаи забонӣ хеле намоён аст. Ба сабаби он ки забон аз қабилӣ ҳодисаҳои ҳассоси ҷамъиятиест, дар гуфтаҳои боло мубодилаи афқор то андозае аз меъёри микролингвистика берун мебарояд.

Чуноне ки дар боло дидем, дар мубодилаи афқор ғайр аз интиқодиҳандаву қабулкунанда мавҷуданд, яъне соҳибони забон ба маҷрои нутқ муносибати бевосита доранд. Вақте ки мо хангоми нутқ кардан ё қабул кардан ҷараёни ба вучуд омадани байни интиқодиҳанда ва қабулкунандаро дар майна дониستانӣ мешавем, мо ба ҷараёни метолингвистика дохил мешавем. Вақте ки мо ҳолати нутқ кардан ва қабул кардан дар майнаи гузаронанда ва қабулкунанда, байни передачик ва приёмник ба вучуд меомадагӣ просеро дониستانӣ мешавем, мо ба ҷараёни метолингвистика дохил мешавем.

Инак, предлингвистика хусусияти физикии забонро тасдиқ мекунад: микролингвистика (лингвистикаи структуралӣ) табиати қодии забонро меомузад. Метоллингвистика бошад, спецификаи табиии забон, алоқаи забон ва тафаккур, далолатҳои экстроллингвистӣ ва сосиалии он, функцияҳои коммуникативӣ, эмосионалӣ ва эстетикиро омӯхта истода, ба он низ тақия мекунад, ки забон, илми забоншиносӣ чӣ тавр омӯхта мешавад»².

Дар забоншиносии ҳозира соҳаҳои гуногун хеле зиёданд: *психоллингвистика* монанди микролингвистика – қоднокӣ, лингвистикаи математикӣ – бо методҳои математикӣ омӯхтани забон, лингвистикаи тасвирӣ, истифодаи бурдани лингвистика дар техника, тиб, логика, сурдология, этнолингвистика, лингвистикан географӣ ва ғайра.

Ба ҳамаи ин гуфтаҳо бояд лингвистикаи таърихиро низ илова намуд. Ҳоло вақте ки лингвистикаи структуралӣ хеле тараққӣ карда истодааст, бояд гуфт, ки забон ҳодисаи таърихӣ буда, аз структураи таърихан суратёфта иборат аст ва чузби зарурии чудонашавандаи лингвистика мебошад. Ин соҳаро диахрония ё лингвистикаи эволюсионӣ меноманд ва он бо *синхрония* – лингвистикаи тасвирий фарқи кулӣ дорад.

Микролингвистика шоҳаи забоншиносии, ки алоқа, муносибати тарафайн ва муқоисаи дохили системаи забонро меомӯзад. Ба тарзи дигар ғӯем, илм доир ба ифода, на маъно. *Матн*, порчаи нутқ асоси реалии ин илм ба ҳисоб меравад.

Аз ҷиҳати сатҳ тадқиқ намудани забонро ба асосгузори ҷараёни дескриптивӣ Блумфилд нисбат медиҳанд. Ӯ аз сатҳи оддӣ аз омӯзиши фонология, яъне муайян намудани фонемаҳо ва роҳҳои васлшавии онҳо ба воситаи методҳои тадқиқоти *фонетикӣ* методи озмуни акустикӣ, методи *спектрографӣ*... сар кардани тасвири забонро бамаврид ва муҳим мешуморад.

Методҳои эксперименталӣ дар тадқиқотҳои фонетикӣ

1. Методҳои суратгирӣ ва кимография дар тадқиқоти фонетикӣ

Дар вақтҳои охир методи суратгирӣ ё киногирӣ барои таҳқиқи қори лабҳо дар тавлиди таснифи овозҳои нутқ истифода мешавад. Барои инъикоси қору ҳолати лабҳо дар ҷараёни овозсозӣ аз дастгоҳи киногирӣ (кинофотоапарат), ки дар як сония 32-48 кадр медиҳад, истифода мешавад. Бо асбоби махсус (оинача) мутахҳид будани ин дастгоҳ имконият медиҳад, ки ҳолати қори лабҳо ҳам аз пеш (нафас) ва ҳам аз бар (профиль) суратгирӣ шавад. Муҳаққиқ вобаста ба талаби худ муҳимтарин ва маъмултарини онҳоро мавриди таҳқиқ қарор диҳад. Истифодаи ин метод имконият медиҳад, ки на танҳо лабӣ ё ғайрилабӣ будани овоз, балки дарачаҳои мухталифи лабишавӣ ва деллабиласияи овозҳо (артикулясияи овозҳо) ошкор карда шавад.

Аз ин рӯ, ҳамаи кӯшишҳои фонетикаи озмуниро эксперименталӣ – таҷрибавӣ аз илми забоншиносӣ чудо карда, ба фанҳои табиӣ нисбат додан ҳамеша бенатича буданд ва бемувафақият хоҳад монд. Зарурати истифодаи методҳои озмуниро моҳияти биологӣ физикии забон пеш меорад.

Методҳои озмуни акустикӣ ба мақсади ошкор сохтани хусусиятҳои акустикии воҳидҳои фонетика (ташдид, лаҳннокӣ, қувватнокӣ, сохтани форманти ё танин ва ҳодисаҳои бо онҳо алоқаманд) истифода бурда мешаванд.

Қадимтарин методи акустикии таҳқиқи нутқи овозӣ методи *кимография* (аз қалимаи юнонии *кита* – мавҷ ва *graph* – навиштан аст) гирифта шудааст.

Дар мавриди истифодаи ин метод қори узвҳои холиғҳои даҳону бинӣ ва ҳаққ ҳангоми талаффузи овоз ё қалимаи дарқорӣ ба воситаи дастгоҳи махсус (кимограф) дар қоғази махсус инъикос қарда мешаванд. Баъди қорқарди кимограф аз руи ҳамин қоғаз кимограмма оиди қори узвҳои нутқ дар соҳтани овозҳо натиҷа гирифта мешавад. Туфайли методҳои электрoакустикӣ методи кимография дар фонетикаи имруза қам истифода мешавад.

2. Методи осисиллография

Истифодаи асбобҳои электрoакустикӣ, ки ҳоло дар фонетикаи эксперименталӣ васеъ ба қор бурда мешаванд осисиллограф, спектограф, интонограф дар ҳалли бисёр масъалаҳои фонетикӣ ва орфоэпияи забони адабии тоҷик қумак мерасонад. Масалан, муайян ва муқаррар намудани чою тарзи талаффузи овозҳои қудогона хусусиятҳои акустикӣ овозҳои нутқ бе истифодаи ин асбобҳо натиҷаи дилқоҳ намедихад. Бинобар ин, ҳангоми тадқиқи табиату хусусияти фонетикӣ ва арзиши фонологии ҳамсадоҳои тақрор аз натиҷаҳои тадқиқоти олимони ин соҳа ба қадри имқон истифода бурдан лозим аст.

Ҳангоми истифодаи методи осисиллография нутқи овози бевосита аз микрофон ё аз новори *магнитофон* ба воситаи асбоби махсус осисиллограф дар навори қино сабт мешавад.

Баъди қорқарди озмоишгоҳи аз руи навор, ки осисиллограмма ном дорад, хусусиятҳои физикӣ овозҳои нутқ мавриди мутолиа қарор мегирад. Осисиллограмма доир ба лаҳн ва қувватнокии овозҳои нутқ маълумоти пурра медихад, аммо ҳамаи масъалаҳоро ҳал намеқунад. Масалан, дар асоси осисиллография оиди сифати танини овозҳо мулоҳизаю муҳокима рондан мумқин аст. Барои ошқор соҳтани ин хусусияти овозҳои нутқ аз методи *спектография* истифода мебаранд.

3. Методи спектография

Методи спектография дар тадқиқи нутқи овозӣ бо мақсади таҳқиқи даққиқтари нутқ ва пеш аз ҳама, барои муайян қардани соҳтмони спектри овозҳо таъсири байниҳамдигарии садонокҳою ҳамсадоҳо, ки боиси сифати қилоҳои гуногуни онҳо мебошанд, мавриди истифода қарор мегирад.

Дар мавридҳои истифодаи ин метод нутқи овози гуянда бевосита аз микрофон ё аз навори магнитофон бо асбоби махсус, ки

спектрограф ном дорад, дода мешавад. Спектрограф хусусиятҳои физикии овозхоро дар навори кино сабт мекунад. Баъди коркарди спектрограф озмоишгоҳи дар асоси ҳамин навор, ки спектрограмма ном гирифтааст, танини сифати овоз ё сохтмони ҳаҷми он таъин карда мешавад.

Дар фонетикаи имруза ду навъи спектрограф: статикӣ ва динамикӣ истифода мешаванд.

Хангоми истифодаи спектрографи статикӣ ҳар як овози нутқ дар тӯли талаффузаш мавриди омӯзиш қарор мегирад. Барои иҷрои ин кор овози нутқро дар асоси асбоби махсус сепаратор аз овозҳои дигари таркиби калима ё ҷумла ҷудо карда, дар навори магнитофон сабт мекунанд ва аз он ба спектрограф медиҳанд, баъд зудихон таркиби овозҳои нутқ ва қувватнокии онҳо дар экрани *спектрограф* намоён мешавад ва муҳаққиқ онҳоро ҳисоб карда дар қоғази махсус инъикос менамояд ва дар асоси маълумоти ҳосилшуда спектрограммаи *статикӣ* ё *лаҳзагии* овозхоро месозад.

Спектрографи д и н а м и к и

Дар асоси спектрографи динамикӣ муҳаққиқ метавонад на танҳо сохтмони умумии спектри овоз, балки тағйироти овозхоро дар асоси талаффузи *ҳичо*, *калима*, *ҷумла* дар муҳитҳои гуногуни фонетикӣ таҳқиқ намояд ва натиҷа гирад.

Маълумтарин спектрографи имруза «сонограф» ё «ну ҷи хоно» (видимая речь) ба ҳисоб меравад. Дар спектрограммаи «нутқи хоно» қувваи овоз ба дараҷаи сиёҳии акси *интенсивӣ* мусоид аст: сиёҳӣ ҳар қадар зиёд бошад, қувваи овоз ҳамон андоза зиёд аст.

Ҳоло дар тадқиқотҳои фонетикӣ мошинҳои ҳисобкунандаи электронӣ (МЭХ) истифода бурда мешавад. Бо мақсади ба даст овардани маълумоти дақиқ ба МЭХ дастгоҳи махсуси табдили нутқи овозӣ ба *сигнали электронӣ* илова карда мешавад ва дар асоси он нутқи овозӣ дар тадқиқотҳои фонетикӣ на танҳо анализ, балки синтези нутқи овозиро, ки барои истифодаи «мошинҳои гӯё» аҳамияти калон дорад, имконпазир мебошанд.

Роҳҳои артикулясионӣ – физиологӣ ва акустикӣ – физиологӣ овозҳои нутқ

Овозҳо, ҳичоҳо ва интонасия воҳиди материалии забон буда, ба ҷиҳати тобиши забон, бо ҳодисаи артикулясионӣ – физиологӣ ва акустикӣ – физиологӣ алоқаманд мебошанд.

Хусусияти физикӣ ва физиологӣ овозҳои нутқ бо ёрии мушоҳидаи бевосита ва роҳҳои методи тарбиявӣ – фонетикӣ омӯхта мешавад. Хусусиятҳои артикулясионӣ–психологӣ ва акустикӣ

психологии овозҳои нутқ ба воситаи методи классификасионӣ ва таҳлили компоненти артикулясияи овозҳо ва қори артикулясионӣ омӯхта мешавад.

Компонентҳои артикулясия ба воситаи чадвалҳои классификасионӣ, ки барои садонокҳову ҳамсадоҳо ҷудогона сохта мешаванд, тасвир карда мешавад. Масалан, ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз рӯи ҷои талаффуз, тарзи талаффуз ва иштироки садо тасниф карда шаванд, садонокҳо аз рӯи қатор, ки ба ҳаракати забон вобаста мебошад, иштироки лаб ва устуворию ноустуворӣ тасниф карда мешаванд. Дар забонҳои полякӣ ва франсузӣ дар таснифи садонокҳо боз хусусиятҳои димоғии онҳо, дар немисию ёкутӣ дарозии ҷуғҳои садонокҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

ҲИЧО

а) аз нуқтаи назари *физиологӣ* пайдоиши овоз ё овозҳое, ки бо як тарзи талаффуз, бо як хоричшавии ҳавоӣ дар нафасбарорӣ гуфта мешавад:

та-ла-ба-гон, мак-таб-хо-на

б) аз нуқтаи назари *акустикӣ* тарзи садоноки оҳангнокӣ як қисми нутқ, ки дар он овоз аз ҷиҳати садонок худ нисбат бо овози ҳамсои пеш ё пас фарқ карда меистад. Аз ҳамин ҷиҳат ҳичоҳо ниҳоят гуногун мешаванд:

ҳичои *заданок*, ҳичои *безада*, ҳичои *баста*, ҳичои *пеш аз зада*, ҳичои *пас аз зада*, ҳичои дароз, ҳичои *ҷуғо*.

Назарияи физикии ҳичо. Забоншиносӣ ва физика

Назарияҳои физиологӣ ва физикии ҳичочудокунӣ забоншиносонро водор сохт, ки роҳҳои дигари ҳалли ин масъаларо ҷустуҷӯ кунанд. Дар натиҷаи ин ҷустуҷӯ дар солҳои охир назарияи нави ҳичочудокунӣ ба миён омад, ки он бо номи *назарияи фонетикӣ* ё *назарияи комплексӣ* маъруф аст. Асосгузори ин назария олими рус Л.В.Бондаренко дар як силсила тадқиқотҳои худ хусусиятҳои физиологӣ ва лингвистии ҳичои забони русиро мавриди омӯзиш қарор дода, ба чунин хулоса омад: дар нутқ ҳичои кушода ва ҳичои баста афзалият доранд.

Ҳама гуна ҳичои баста дар занҷири гуфтор ба ҳичоҳои кушоде табдил мешаванд, зеро овозҳои таркиби ҳичоӣ кушода дорои яклухтӣ ва ҳамбастӣ мебошанд. Ин ҳамбастии овозҳои таркиби ҳичо дар муносибати овозҳо аз рӯи тамдид, лаҳни асосӣ ва қувва ошқор мегардад. Л.В.Бондаренко дар асоси ин мушоҳидаҳо қайд мекунанд: ҳар як ҳичо баробари ба охир расидани талаффузи садонок анҷом

мепазирад ва ин қонун ба ҳамсадоҳои баъдина ва зада вобастагӣ надорад.³

Аз назарияи физикии *ҳичо* маъмултаринаш назарияи қобилияти чарангос ё сонорӣ мебошад. Мувофиқи ин назария, ҳичо аз мачмуи унсурҳои серчаранг сонорӣ ва камчаранг иборат аст. садонок унсури хатмии ҳичо нест. Барои ташкили ҳичо танҳо мавҷудияти ду унсуре, ки ба дараҷаи чарангоси худ фарқ мекунад, кофӣ аст.

Овозҳои нутқ чарангоси гуногун доранд. Масалан, *Отто Йесперсен* 1860-1943 яке аз асосгузори ин назария, овозҳои нутқро вобаста ба дараҷаи чарангосашон аз кам ба зиёд ба таври зер ҷуғруҳбандӣ кардааст.

1. Ҳамсадоҳои зичи бечаранг – п, т, ч, к, х, ғ
2. Ҳамсадоҳои роғи бечаранг – ф, д, х, х
3. Ҳамсадоҳои димоғӣ – м, н
4. Ҳамсадоҳои паҳлӯӣ – л
5. Ҳамсадоҳои зичи чарангдор – б, д, г
6. Ҳамсадоҳои роғи чарангдор – в, з, ж, ғ
7. Ҳамсадоҳои ларзон – р
8. Садонокҳои бардошти боло – и, у
9. Садонокҳои бардошти миёна – э, о, ў
10. Садонокҳои бардошти поён – а

Мувофиқи ақидаи тарафдорони назарияи физикии *ҳичо*, ҳар як калима аз тағйири мурағбаи чарангоси овозҳо ва ҳар як ҳичо аз як мавҷи чарангос иборат аст. Аз сабаби он ки ҳамеша садонокҳо ва сонориҳо нисбат ба ҳамсадоҳо чарангоси бештар доранд, онҳо авҷи қуллаи ҳичоро ба вучуд меоранд. Ҳамсадоҳо дар теғаҳои ин *мавҷ* чой мегиранд (дар бораи қонуни ченкунии фишор бо 10^5 нютон). Ба ҳамин равиш афзоиш ва қоҳиши тадриҷии мавҷи ҳичо аз ибтидо то интиҳои ҳичо таъмин мешавад.

Назарияи чарангоси ҳичоро забоншиноси рус Р.И.Аванесев, А.Н.Гвоздев, А.Л.Трахтёров ва дигарон инкишоф дода мукамалтар кардаанд. Масалан, Р.И.Аванесев дар ҳичочудоқунӣ фарқ кардани се дараҷаи чарангоси овозҳоро басанда медонад:

- а) ҳамсадоҳои *шавшувдор* – б, п, в, ф, д, т, з, с ва ғайра
- б) ҳамсадоҳои *сонорӣ* – м, н, л, р, й
- в) садонокҳои – и, э, а, у, ў, о

Нигаҳ кун ба дидаам,

Ман аз ту чӣ дидаам.

Шабу рӯз давидаам,

³ Л.В.Бондаренко. Слоговая структура речи и дифференциальные признаки фонем – Автореферат ... Доктор филологических наук – Л., 1969, с.19

Азоби гур кашидаам
Як бор бигуфтама, ки себ ор ба ман,
Аз боғи латофатат ду себ ор ба ман,
Се бор бигуфтама наовардӣ себ,
Эй ваъда хилоф карда се бор ба ман.

Масалан, дар таркибҳои *се бор* ва *себ ор* бо вучуди марзан талаби морфологӣ ба таври *се-бор* ба ҳичо чудо мешаванд. Мо конунҳои *фонетика*, яъне қонуниятҳои ҳамнишинии овозҳоро мушоҳида мекунем. Ин ду омил, ду амали пай дар пай, ду қадам дар ҳалли як масъала мебошанд. Аввал, ба воситаи қондаи морфологӣ калимаҳоро ба ҳичо чудо мекунем ва месанҷем:

Барои истифода бурдани меъёри ҳичочудоқунӣ чунин чиз ба асос гирифта шуд: воҳидҳое, ки тариқиби овозии яхела доранд, тобеи як конуну талаффуз мебошанд, яъне онҳо дар ҷараёни нуга бо як роҳ аз воҳидҳои ҳамчинсашон чудо мешаванд.

Ёки

Мардӣ набувад фитодаро пой задан,

Гар дасти фитодеае бигирӣ мардӣ.

Чи тавре ки дида мешавад, ин ду калима шаклан як хел навишта шаванд ҳам, ба таври гуногун талаффуз мешаванд: агар дар калима аввал ҳичои *дуюм* – *дӣ* равшантар талаффуз шавад, дар калимаи *дуюм* ҳичои *якум мар* – баландтар садо медиҳад. **Мардӣ** исми маъниест; **й** – бандаки хабарӣ буда, зада намегирад. Ингуна тавофути талаффузи ҳичоҳои тарқиби калимаро задан *калима* меноманд, аз нуқтаи назари *физикӣ* хусусияти акустикӣ овозҳои тарқиби *ҳичо* зоҳир мегардад.

Хусусияти аломатнокии забон, забоншиносӣ ва семиотика *Лингвистика ва масъалаҳои асосии он*

Аксари забоншиносон ҷиҳати аломатнокии забонро эътироф мекунанд. Маълум аст, ки истилоҳи аломат маъниҳои гуногунро ифода мекунанд. Аломат гуфта пеш аз ҳама воҳиди материалиро меноманд, ки ифодакунандаи ахбор бошад. Воҳидҳои забон ҳамчун аломат ахбори гуногунро ифода мекунанд. Қисмати забоншиносие, ки ба омӯзиши ҷиҳатҳои аломатнокии забон машғул аст, лингвосемиотика меноманд.

Лингвосемиотика дар натиҷаи алоқамандии забоншиносӣ ва семиотика ба амал омадааст.

Забоншиносӣ ва семиотика

Бисёр забоншиносон забон ва ё саҳеҳтараш калимаро аломат рамз номидаанд. Аристотел философҳои **Гоббс**, **Локк**, **Лейбниц** ва

Гумбольд Фортунатов бо тарзҳои гуногун ҳамин ақидаро таъкид кардаанд. Ба гуфти Богородский калимаҳои нутқи мо рамз ва ё аломат барои ифодаи мафҳум ва ҳамфикр мебошанд. Пештар масъалаи вобаста ба алоқани забону тафаккур қайд карда мешуд. Ҳоло ҳам философиҳо ва ҳам забоншиносон таъкид мекунанд, ки **калима** мафҳумро, **чумла** муҳокимаро ифода мекунанд, калима бошад, **рамз** ва ё **аломати мафҳум** мебошад.

СЕМИОТИКА

Семиотика назарияи умумии аломат мебошад. Вай табиат ва системаи **аломат**, намудҳои **аломат** ва тағйиротҳои онро меомӯзад. Одатан се ҷиҳати аломат қайд карда мешавад, муносибати аломатҳо бо якдигар, муносибати аломат бо предмети истифодашаванда ва муносибати истифодабарандагони аломат нисбати аломат.

Азбаски аломатҳо гуногунанд, онро ба ду ғурӯҳи калон ҷудо мекунанд:

а). аломатҳои **табӣӣ**;

б). аломатҳои **сунъӣ**.

Аломатҳои **табӣӣ** аслан аломат нестанд, зеро онҳо ҷузъи ҳамон предмет ва ё ҳодисаанд, ки мардум онро меомӯзанд ва дарк мекунанд:

Офтоби сузон – нишонаи аломати тобистон;

Барф – ҳосияти зимистон аст.

Ҳамин аломатҳо – офтобу барф, нишонаи тобистону зимистон мебошад. Вале аломатҳои сунъӣ барои ба шакл даровардан, нигоҳ доштан ва хабар расонидан махсус офарида шудааст. Онҳо сунъӣ буда, ҳамчун воситаи муносибат хизмат мекунанд ва аз ин рӯ, онҳоро аломати **коммуникативӣ** ва **информативӣ** меноманд.

Аломатҳои информативӣ гуногун буда, ҳам аз рӯи таъинот, ҳам аз рӯи сохт ва ҳам аз рӯи ташкиливу системашон аз ҳам фарқ мекунанд ва чунин намудҳо дорад:

СИГНАЛ, АЛОМАТИ ЗАБОНӢ, РАМЗ, СУБСТИТУТ

СИГНАЛ – ин аломати овози, биниш ва ё ягон аломати шартист, ки ахборот медиҳад. Фарқи ин аломат аз аломатҳои дигар дар он аст, ки вай ба сари худ, бе **ситуасия** шароит ахборотро ифода намекунад: гудоки заводу занги мактаб. Занги мактаб ва зангҳои дигар.

Масалан, занги телефон аз ҷиҳати сифат, давомноқӣ ва ё миқдор фарқ намекунад, вале вобаста ба шароит онҳо маъноҳои гуногунро ифода мекунанд.

СИМВОЛ рамз

Символ - рамз аз сигнал ба он фарқ мекунад, ки вай максадноки муайян дорад, ба сари худ маъноро ифода карда метавонад, ба шароит муҳтоҷ нест. Масалан, герби давлат, гербу байрок.

Аломати ЗАБОНӢ

Аломати забонӣ ба кулӣ аз аломатҳои дигар фарқ мекунад, зеро вай аломати асосии коммуникативӣ мебошад, вале аломатҳои дигар: сигнал рамаз символ нисбат ба аломати коммуникативиашон *ёридиҳанда* мебошанд.

Аломати забонӣ аз кабили калимаю чумла ҳам дарк карда мешавад ва ҳам ахбори вобаста шударо ифода мекунад. Ҳамин калимаю чумла функцияи номгузорию предикативиро адо намуда, забонро ба тафаккуру чамъият алоқаманд мекунанд. Калима чун аломат ба ҳамаи забонҳо хос аст, вале мафҳум ва тарзи ифодааш дар забонҳо гуногун аст. Масалан, мафҳуми чои истиқомат дар забонҳои тоҷикӣ *хона*, дар русӣ *дом*, дар узбекӣ *уй*, дар украинӣ *дим* ва ғайра.

Ин аломатҳо фонема, морфема, калима, чумла яқумдараҷаанд, вале аломатҳои забони *сунӣ* дуҷумдараҷаанд ва *субститути* номида мешавад. *Субститути* ҳо предмету мафҳумҳоро иваз накарда, балки аломатҳои яқумдараҷа бошад, ҳарф субститути он мебошад.

Субститути ҳо дар асоси аломатҳои забонӣ ба амал меоянд, вале баъзан мустиқил шуда, системаи худро ба вучуд меоранд: забони сунӣ аз чумла эсперанто ва ё рамазҳои илмии математикӣ, химиявӣ ва ё лингвистӣ чунин ба вучуд омаданд.

Албатта, забон чун системаи аломати муҳим бо яқчанд хусусиятҳои худ аз системаи аломатҳои ёрирасон фарқ мекунад ва дар айни ҳол байни системаи аломатҳои забонӣ ва системаи аломатҳои дигар умумият ҳам ҳаст:

1. Онҳо иҷтимоианд
2. Материалианд
3. Воситаи алоқанд

ЛИНГВОСЕМИОТИКА ва масъалаҳои асосии он

Лингвесемиотика гуфта он қисмати забоншиносиро меноманд, ки хусусиятҳои аломатнокии забонро меомӯзад ва ҳамин чиз забоншиносиро бо семиотика алоқаманд мекунад. Азбаски тарафдорони назарияи аломат онро гуногун мефаҳманд, бинобар он предмет ва вазифаҳои лингвесемиотика низ як ҳел фаҳмида намешавад.

Як гуруҳ олимон аломат гуфта ҳама гуна предметро меноманд, ки онҳо бо органҳои ҳис дарк карда мешаванд ва онҳо ҳамчун сигнали ягон воқеаи ҳодисаи дигар хизмат мекунад. Масалан, Боп ва Блумфильд аломати забон гуфта овозу ҳарфро мефаҳмад. Чунин фаҳмиши аломати забон аз тарафи мактаби *фономенологӣ* яктарафа буда, моҳияти аломати забонро пурра ифода намекунад. Гуруҳи мактаби мантиқӣ – психикӣ ба чиҳати функционалӣ ва идеалии аломат диққат медиҳад, вале чиҳати материалии онро ба назар намегирад. Аломат предмети реалӣ ва ё ҳодисаи ҳақиқӣ нест, – мегуяд А.А.Леонтев. Вай модел қолаб аст, ки чиҳати функционалии ҳамон предметро чамъбаст мекунад... Мувофиқи ақидаи тарафдорони ин ду мактаб аломат ба сари худ вучуд надорад, вай чузъи шароит, вазъияти аломат мебошад.

Гуруҳи сеюм билатериалии ягонагии материалию идеалиро аломат меноманд. Гулбольдт, Сессюр, Потенбня, Бодуэн де Куртенэ калима, морфема ва чумларо аломати забон номидаанд. Забон воҳидҳои гуногун дорад, аз ин рӯ, вай аз аломатҳои оддии дигар фарқ мекунад. Он аломатҳо содда бошанд, аломатҳои забон мураккабанд.

Фонемаро аломати сигналӣ ва ё ба гуфтаи Потенбня, аломати аломат меноманд, ки ба аломати забон ишора мекунад.

Морфемаро низ аломати асосии забон гуфтан мумкин нест, вай ҳам аломати аломат мебошад.

Аломати асосии забон *калима* мебошад. Калима ифодакунандаи маъно, мафҳум ва аломати он аст. Калима ба қатори системаи дуҷумла сигналӣ медарояд.

Фарқи калима аз аломатҳои дигар дар он аст, ки вай

а) чун аломати забон маъноӣ хос дорад.

б) калима чун аломат ҳам аз чиҳати сохт ва ҳам аз чиҳати иҷтимоӣ асоснок мотивировано аст. Калима вазифаи комминативӣ ва коммуникативиро адо мекунад. Вазифаи коммуникативиро дар таркиби чумла.

Аз ин рӯ, аломати коммуникативии пурра чумла мебошад. Чумла ҳамагуна ахбор ва фикрро ифода карда метавонад. Аз ин рӯ, чумла аломати пурра, *калима* аломати нопурра ва *морфема* нимааломат мебошад, ки дар ташаккули аломати забон хизмат мекунад.

Калимаю чумла ҳамчун аломатҳои асосии забон нишон медиҳанд, ки дар забон *семантика* роли муҳим мебозад.

АЛОҚАИ ЗАБОН ВА ТАФАККУР. МЕХАНИЗМИ ФИЗИОЛОГИИ ТАФАККУР

Алоқаи байни забон, фикр ва ҳақиқати объективиро аз қадим меомӯзанд. Ақидаи як шуморидани забону тафаккур ва бо ҳам алоқа налоштани онҳо чой дорад. Гумбольд забону тафаккурро як мешуморад. У гуфта буд: «Забони халқ руҳи халқ, забони уст, бинобар он ягон чизи чунин айният доштаи дигарро тасаввур кардан душвор аст». Ин ақидаро забоншиноси англис Макс Мюллер низ дастгирӣ намуда, забону тафаккурро «фақат ду ном барои як чиз» номида буд. Забоншиноси Америка Блемфильд низ ин фикрро тарафдорӣ намуда чунин гуфта буд: «Тафаккур айни ҳамон чизест гуфтугу бо худ». Соссюр забону фикрро аз чихати назария аз ҳам чудо намудааст, вале амалан фикрро як қисми забон номидааст. Август Шлейхер бошад, онҳоро шаклу мундариҷа номидааст. Забоншиноси франсуз Эмиль Бенвенист Шлейхерро пайравӣ кардааст. Ба фикри у, забон на танҳо шакли шартии ҷаёни фикр, батки шартӣ амалии он аст.

Математики франсуз Жак Адмар байни забону фикр ҳеч гуна муносибати намебинад. Физики машҳур А.Эйнштейн низ дар ҳамин ақида аст.

Дар фикркунии ман калима ҳеч гуна рол намебозад мегуяд у. Забоншинос Томсон А.И., физиолог Сеченёв И.М., психолог Рубинштейн С.Л. ҳам ҳамин гуна ақида доранд.

Дар илмҳои фалсафа, мантик, психология ва забоншиносӣ ба истилоҳи шуур ва тафаккур дучор мешавем ва аксар муносибати забонро бо онҳо нишон медиҳанд.

Тамоми чараёни инъикоси ҳастӣ системаи асаб ва майнаи сари одамро *шуур* номидааст.

Хулоса, вазифаи аввалин ва асосии забон иштироки он дар ташаккули фикр мебошад. Тафаккур ҳамчун инъикоси чамъбаскунандаи ҳастӣ дар шуур ба калимаю ҷумла ҳамеша мӯҳтоҷ аст, зеро бе калимаю ҷумла ва муҳокима, на хулосабарорӣ ва на мафҳум ба амал меоянд, ки онро аз чихати физиологии фаъолияти дараҷаи олии асаб Павлов И.П. нишон додааст.¹

Акнун, каме дар бораи механизми физиологии тафаккур сухан меронем.

Фаъолияти мураккаби тахтилию таркибии пуस्तлоҳи нимкураҳои майнаи сар асоси чараёни тафаккур мебошад. Дар натиҷаи таҳлил чудо кардан ва таркиби якҷоя кардани ангеаҳои дарунӣ ва берунӣ дар пуस्तлоҳи майнаи сар алоқаҳои муваққатии

¹М.И.Морматов. Забоншиносӣ умумӣ, сах. 105-107.

асаби ҳосил мешавад, ки онҳо *механизми физиологии* чараёни тафаккур ба шумор мераванд.

Ду намуди алоқаҳои муваққатии асаби асосии тафаккур мебошанд. Алоқаҳои муваққатии сигналии дуҷум.

Дар таъсири байниҳамдигарии системаҳои сигнали систематии сигналии дуҷум роли асосӣ мебозад.

Тафаккури одам бо нутқ алоқаи ҷудонашаванда дорад. Фикр берун аз забон, берун аз нутқ на пайдо мегардаду на вучуд дошта метавонад, яъне *тафаккур* дар шакли нутқӣ чорӣ мегардад. тараққиети ақлии одам бо роҳи азхудкунии донишҳое, ки одамон дар чараёни тараққиети ҷамъиятӣ-таърихӣ қор карда баромадаанд ва бо ёрии забон, бо ёрии нутқи ҳаттии мустаҳкам карда шудаанд, имконпазир мегардад. Масалан, талаба барои фаҳмидани хусусиятҳои ягон растанӣ қисмҳои алоҳидаи он – *реша, тана, барг* ва *гулҳо* янро фикран ҷудо мекунад ва дида мебарояд таҳлил мекунад, сони растаниро ҳамчун чизи яклухт тасаввур менамояд, таркиб мекунад. Талаба барои ба хотир гирифтани матни муайянро ба қисму порчаҳои алоҳидаи маъноӣ ҷудо таҳлил карда, қушиш менамояд, ки ҷӣ тавр мантиқан ягонаву бутун будани онҳоро фаҳмад.

Механизми физиологии чараёнҳои психикии таҳ илӣ ва таркиб қори таҳлилии таркибии *систематии асаб* мебошад. Нимкураҳои қалони майна органи таҳлили *ангезандаҳо* ва органи ҳосилкунии алоқаҳои нав таркиб мебошад. Фаъолияти таҳлилии таркибии майна васеӣ ва ҷуқурии мутобиқшавӣ, мувозанат ва таъсири байниҳамдигарии организм ва муҳити ихотақардари таъмин менамояд.

Дар забоншиносӣ омузиши забон ва тафаккурро омузиши *гносеологӣ* меноманд. Омузиши забон ва тафаккур дар чараёни забони *овозӣ*, дар асоси забони *гуфтугуӣ* *индивид* омузиши *психологӣ* ном дорад. Ин ду тарзи омузиши забонҳо, натиҷаи он бо масъалаи забон ва тафаккур мувофиқат намекунад.

Баъзан инкишофи забон ва тафаккурро дар просесси инкишофи ҳаёти қудакон меомӯзанд. Аммо як далелро бояд ба ҳисоб гирифт, ки ҳаёти қудакон дар асоси забони дар истеъмол будаи тайёр инкишоф меёбад, вай дар ҷамъият мебошад.

Аспектҳои психологӣ хусусиятҳои *гносеологӣ* шахсро рад карда наметавонанд, зеро онҳо хусусиятҳои *гносеологӣ* дар асоси материалҳои тайёри забони модарӣ аз худ карда мешаванд. Дар сурати аз ҷиҳати психологӣ омухтани инкишофи нутқ забон ва тафаккур хусусиятҳои *гносеологӣ* он ба асос гирифта мешавад.

Дар ин соҳа бисёр таҷрибаҳо гузаронида шудааст, ки дар онҳо баъзан дар омӯхтани хусусиятҳои психикӣ қисман ва алоқаи забону тафаккур ба ҳулосае омада тавонистанд. Аммо дар ҳама ҳолатҳо инкишофи забону тафаккур, алоқаи ҷудонашаванда доштани онҳо роли асосӣ бозидааст.

Ниҳоят, дар сурати ба таври психологӣ рафтор намудан манбаи асоси забони гуфтугӯӣ мебошад. Тадқиқоти аз забон ҷудо муайян намудани хосиятҳои *майна* таҷрибаи физиологӣ, кибернетикӣ натиҷаи дуруст дода наметавонад.

Дар таҷрибаи *гнесологӣ* воҳидҳои забони ягона воситаи шакл гирифтаи *тафаккур* қарор гирифтааст.

Забону *имову ишора*, забонҳои сунъӣ ва дигар забонҳое, ки номбар мекунанд, ҳамаашон ба забони *овозӣ* вобастаанд.

Сертаркибии тафаккур ва сервазифагии забон

Забон чун ҳодисаи тағйирёб ва фаъоли махсуси майна дар физиологияи олии асаб омӯхта мешавад. Тарзи ҳаёти воқеиро муайян намудани тафаккур ва ба таври объективӣ гузариш инъикосёбанда ва инъикосшудаи ҳақиқат ва ғайра ҳаққонӣ мавзӯҳои назариявии маърифат ва мантиқ мебошад.

Дар психология бо тафаккур сару кор доранд. Вале дар психология чун чараёни субъектӣ омӯзиш ва объектҳои маълум гардида тадқиқ карда мешавад.

Дар солҳои охир ба таври ҷиддӣ омӯхтани забон ва тафаккур бо роҳи *кибернетикӣ* гузаронида шуда истодааст. Бинобар дар ин кор ба таври махсус омӯхтани тафаккур лозим аст.

Тафаккур бояд ба шакли мувофиқ пеш аз амал тағйири сохтӣ шуур бо ҳаёли воқеӣ, яъне дар гузаштани амал, омадани овоз ва ба ҳисоб гирифтани қувва омӯхта мешавад. Акнун мавзӯи омӯзиши тафаккур ва шуур ҳаёти воқеӣ набуда, балки дар доираи махсус гузаронида мешавад, ки ин амалиётро ба таври кибернетикӣ муайян кардани *тафаккур* меноманд.

Дар ин амали системаи сигнали *якум* ва *дуҷум*, ки аз ҳама ҷудонашавандаанд, роли муҳим мебошад. Шакли олии тафаккур ба шакли ибтидоии он алоқаи ҷудонашаванда дорад, зеро он дар шакли ибтидоии тафаккур ба амал меояд, устувор мегардад.

Ба воситаи таҷриба муайян карда шудааст, ки мачмуаи ҳулосаҳои умумӣ ба системаи сигнали *якум* баробар мебошад ва асоси он ҳамон механизме будааст, ки ба дараҷаи олии шуур тасаввур хизмат мекунад. «Аввал мачмуаи комплексҳои мураккаб ба ҳаракат меояд ва он ба охирагӣ дар калима шакл мегирад. Дар

шакл гирифтани он забон роли калон мебозад, зеро натиҷаи ҳамаи он амалиёт дар майна ба воситаи калимаҳои забон шакл мегирад».

Ҳамин тавр, ҳудуди азҳамчудошавии шаклҳои тафаккури махсус ва мантӣки бо ёрии забон ва муносибати *мафҳум* ва калимаҳои забон вобастааст. Зеро калима ба маънои кулл мафҳумро ифода мекунанд. Тафаккурро алоҳида, ба сари худ тадқиқ намудан мумкин нест. Тафаккур чузъҳои мураккабро дар бар мегирад, ки бе забон, бе иштироки забон вучуд дошта наметавонад. Серсоҳагии тафаккур ба серсоҳагии забон вобастааст.

Аз он ҷиҳе, ки дар боран серсоҳагии тафаккур ва серсоҳагии забон гуфтем, чунин бармеояд: ду намуди тафаккур вучуд доштааст.

1. Тафаккур чараёни *даркунӣ* маълум гардида

2. Тафаккури *коммуникативӣ* муҳокима ва ба хулосае омадан аз ҷиҳе маълум гардида. Фикр ба воситаи калимаҳо шакл мегирад ва ба воситаи калимаҳо ифода мешавад.

АЛОҚАИ ЗАБОН ВА ТАФАККУР

Ин мавзу чунин масъалаҳоро дар бар мегирад:

1. Оё дар бйни забон ва тафаккур мувофиқати пурра вучуд дорад?

2. Оё тафаккур бе забон вучуд дошта метавонад?

3. Оё ҳамаи соҳаҳои забон бо тафаккур вобастаанд?

Ба саволи яқум забоншиносон ҷавоби манфӣ медиҳанд ва қайд мекунанд, ки барои тафаккур ва суръат гирифтани он иштироки забон ҳатмист. Аммо дар ин ҳолат баъзан ду ҷиҳати масъала омӯхта мешавад:

1. Аҳамияти забонро ҳамчун асос барои шакл гирифтани тафаккур ба ҳисоб намегиранд;

2. Дар муҳокима ҳатман ба воситаи калимаҳо ифода ёфтани фикрро ба ҳисоб намегиранд.

Дар ин ҳолат барои тадқиқи фикри худ калимаҳои ба вазифаи чумла омада ва чумлаҳои яктаркибаро оварда қайд мекунанд, ки ба воситаи онҳо фикр дар забон ифода мегардад. Масалан: *занг, офтоб, сар шуд*.

Маълум, ки дар ин калима ва таркибҳо фикр ба воситаи калимаҳо забони овози пурра намегардад. Аммо он ба тафаккури гуянда пурра дар шакли чумла вучуд дорад, монанди: *Занг зада шуд; Офтоб баромад; Дарс сар шуд...* Шунаванда ҳам онро пурра ба ҳамон шакл мефаҳмад. Вобаста ба ҳамин навъи ифода Н.Г.Чернишевский гуфтааст: «Фикр ба воситаи калимаҳо пурра ифода намегардад. Ҷиҳатҳое, ки ба воситаи калима ифода

нагардидаанд, ҳис карда фаҳмида мешаванд. Дар акси ҳол одамон хама чизро аз китоб меомӯхтанд, на аз ҳаёт ва таҷрибаи ҳаётӣ».

Ба ин тарик, барои ифодаи ҳар як фикр ду ва зиёда вариант вучуд дорад:

1. Бо як калима ҷе таркиб ифода кардани фикр;

2. Ба шакли пурра чумла; чумлаи бисёртаркиба ифода намудани он.

Мувофиқи таълимотҳо тафаккур дарккунии бевосита набуда, балки дарккунии шаклгирӣ ва ҳулосабарорӣ аз ҳаёти воқеӣ мебошад. Забон хусусияти инъикоскунии фикрии худро ба шакл мебарорад. Мундариҷаи чизи даркшударо тафаккури *коммуникативӣ* ифода менамояд.

МУНОСИБАТИ ЗАБОН БО ТАЪРИХ ВА МАДАНИЯТ

Таърихи забон - таърихи халқ

Масъалаи муносибати таърихи забону таърихи халқ, таърихи забону фаъолияти одамон на танҳо масъалаи лингвистӣ, балки фалсафӣ ҳам мебошад. Философи немис Гегель таъриху инсонро бо ҳам муносиб гузошта таъкид карда буд, ки қувваи пешбарандаи ҷараёни таърихӣ худ *таърих* мебошад, на инсон. Инсон олот, ё ки яроқи таърихӣ аст. Ба фикри ӯ ақл (хирад) ҳукмрони ҳастӣ мебошад.

Материалистон ба муқобили ин ақидаи идеалистии Гегель барои таъкид мекунанд, ки субъекти таърих инсон аст, на таърих. Одамон таърихро ба вучуд меоранд, барои он мубориза мебаранд.

Дар забоншиносӣ ин муаммо вобаста ба шаклҳои мавҷудияти забонҳо ва сабабҳои инкишофи таърихӣ онҳо тадқиқ карда мешавад. Доир ба ин масъала фикри ягона нест. Баъзеҳо алоқаи баёни таърихи забон ва таърихи соҳибони онро яктарафа мефаҳманд. Ба ақидаи як гуруҳ, аз чумла академик Марр Н.Я. таърихи ҷамъият ва инкишофи иҷтимоии он, яъне тараққиёти иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ сабаби асосии инкишофи *забон* мебошад.

Баъзеҳо забонро «ҷаҳони сеюм», ҷаҳоне, ки забонро идора мекунанд, мефаҳманд. Гуруҳи сеюм таъкид мекунанд, ки забон мустақилона тараққӣ мекунад, алоқаи таърихи забону ҷамъият калимаю чизро ба алоқаи лингвистӣ вобаста намекунанд, балки онро ба мисли Соссюр ба лингвистикаи берунӣ дохил мекунанд. Дар асл бошад, алоқаи забону ҷамъият, забону инсон хеле мураккаб буда, ба масъалаи асосии лингвистика дохил мешавад. Алоқаи забону ҷамъият ҳамчун муаммои таърихи таъсири забонро ба одамон ва

чамъятро ба забон нишон медиҳад. Сабабҳои асосии тағйироти забонӣ вобаста ба чамъият аз инҳо иборат аст:

- а) Тағйири ҳайати соҳибони забон ва алоқаи халқҳо;
- б) Паҳншавии маорифу маданият;
- в) Прогресси материалӣ ва иҷтимоии чамъият.

Алоқамандии забонҳо. Нишон додан ва муайян кардани муносибати забонҳо ба якдигар ва намудҳои ин гуна муносибат ниҳоят муҳим мебошад. Маълум аст, ки халқҳо аз аввали пайдоиши худ сар карда, ба ҳамдигар муносибатдоранд. Чунин алоқаро дар тамоми давраҳои тараққиёти чамъияти инсон мушоҳида кардан мумкин аст. Алоқаи байни халқҳо ба забонашон низ таъсир мерасонад. Албатта, ин таъсир як хел намешавад. Масалан: Таъсире ки ду халқ дар давоми ҳазорсолаҳо дар ҳамсоғӣ зиндагӣ мекунад, аз таъсири ба халқи мағлуб ғолиб фарқ мекунад. Ё ки ягон халқ дар ин ё он давраи тараққиёти худ хеле пеш меравад. Ин пешравиро дар *адабиёт, санъат, маданият* ва *илму дониш* мушоҳида намудан мумкин аст. Дар натиҷа дар забони ин халқ як гуруҳ мафҳумҳои – калимаҳо ба амал меояд, ки халқҳои дигар надоранд. Халқҳои дигар мачбур мешаванд, ки аксар ин мафҳумҳоро бо калимаҳои ифода мекардаганаш иқтибос кунанд. Дар ин ҳол ҳам аз як забон ба забони дигар калима мегузаранд, вале он аз навҳои дигари таъсири забонҳо ба ҳамдигар фарқ мекунад.

Ба ҳамдигар таъсир расонидани забонҳо яке аз омилҳои муҳимтарини инкишофи таърихи забонҳо мебошад. Ба ин масъала забоншиносон Гумбольд, Шлейхер, Бодуэн де Куртене ва Марр диққати калон дода, фикру ақидаҳои худро баён намудаанд. Забоншиносони ҳозира низ ба ин масъалаи муҳим аҳамияти махсус медиҳанд. Ба ҳама таъсиррасонии забонҳо чараёни мураккаб буда, якчанд навъ мешавад.

Иқтибос. Иқтибос яке аз роҳҳои асосии бой гардонидани таркиби луғавӣ буда, бештар ба лексика таъсир мерасонад. Калимаҳои қабулшуда пурра ба қонуни қоидаҳои забони нав итоат мекунад. Бо аффиксҳо ва ё решаҳои дигар калима месозанд, ки инро дар забони иқтибосшуда дучор намекунем. Ҳангоми иқтибос маънои лексикӣ калима, чиҳати овозӣ ва ё хусусияти морфологии калима тағйир ёфтанаш мумкин аст.

Калимаҳои иқтибос бо роҳи *иртиботӣ* ва *гайрииқтибосӣ* дохил мешаванд. Бо роҳи иртиботӣ дохил шудани калимаҳо зиёдтар дучор мешавад. Бо роҳи калимаҳои арабӣ ва қисман туркӣ-ӯзбекиро дар забони тоҷикӣ мисол гирифтани мумкин аст. Ё ки дар забони руминӣ 22 фоизи калимаҳои славянӣ дида мешавад. Дар англисӣ бошад калимаҳои зиёди франсузӣю лотинӣ мушоҳида мешавад. Инро дар

забоншиносӣ *суперстрат* мегуянд. Бо роҳи ғайрииртибоғӣ одатаи истилоҳҳо – терминҳо қабул мешаванд ва аксар бевосита не, балки ба воситаи забони дигар.

Калимаҳо аз забонҳои дигар бо ду роҳ - зуран ва ихтиёрӣ иқтибос карда мешаванд. Калимаҳо ҳамон вақт аз як забон ба забони дигар зуран иқтибос мешаванд, ки як халқ ба халқи дигар ҳучум кунад, онро ба итоати худ мебарорад ва солҳои сол ҳукмронӣ мекунанд. Дар ин ҳолат халқи мағлуб камнуфуз ва ё таърихи дурӯ дароз надошта бошад ва ё соҳиби хату алифбо ва маданияти баланд набошад, ба он зурӣ тоб наоварда ба халқи ғолиб ассимиляция мегардад ва забони халқи мағлуб аз байн меравад. Дар ҳолати дуҷумлае халқи қадима ва таракқикарда будани халқи мағлуб халқи ғолиб зуран қалимаҳои худро ба забони вай мегузаронад ва дар натиҷа таркиби луғавии забони халқи мағлуб бой мегардад. Ин гуна қалимаҳо пурра ба қонуну қоидаҳои забони халқи мағлуб итоат мекунанд. Қалимаҳои иқтибосӣ зарурати ҳаёти дошта бошанд, ба фонди луғавии забони халқи мағлуб мебароянд, аз онҳо худро мешаванд, дар акси ҳол баробари барҳам хӯрдани ҳукмронии халқи ғолиб қалимаҳои иқтибосӣ ҳам аз истеъмол мебароянд. Профессор Аҷарян Р. инро дар мисоли забони арманӣ хеле хуб нишон додааст. Ҳангоми ҳукмронии арабҳо ба забони арманӣ аз арабӣ 702 қалима иқтибос шуда бошад, ҳоло дар забони арманӣ ҳамагӣ 32 қалимаи арабӣ дучор мешаваду ҳалос. Ба забони тоҷикӣ аз арабӣ қалимаҳои зиёде иқтибос шуда буд, ҳоло миқдори он қалимаҳо хеле кам шудааст. Қалимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ, тарзу усули ҳукмронӣ ва ё инъикоскунандаи ҳаёти халқи зӯрвар аз истеъмол баромадаанд.

Дар иқтибоси ихтиёрӣ қалимаҳои ҷунонӣ ва лотиниро дар забони тоҷикӣ аз қабилӣ грамматика, лексикология, лексикография, фразеология, динор, иқлим, номус, пиёла, мумиё, теорема, аксиома, геодезия, формула, республика, курс, ректор, доктор, дотсент ва ғайра мисол гирифтани мумкин аст. Умри ин гуна қалимаҳо дароз аст, зеро онҳо мафҳумҳои ифода мекунанд, ки зарурати ҳаёти доранд. Қалимаҳои мазкур бевосита ва ё ба воситаи забони дигар иқтибос хоҳад шуд.

Омезиш. Омезиш як навъи таъсири забонҳо ба ҳамдигар мебошад. Ин ҳодиса аз қадим вучуд дорад. Омезиш ҳам дар давраи ташаккули забонҳои қабилӣ, ҳам халқият ва ҳам миллат дучор мешаванд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки ҳам забонҳои хеш ва ҳам бегона ба якдигар омезиш ёфта метавонанд. Доир ба ин намуни таъсири забонҳо ба якдигар фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Ба ақидаи Марр, ҳангоми омезиши ду забон як забони наво ба амат меояд, ки

аз он ду забон ба куллі фарқ мекунад. Ғайр аз ин гӯё ин ҳодиса якбора ба таври таркиш рӯй меода бошад. Ин фикр то Марр ҳам буд. Онро дар консепсияи лингвистии Август Шлейхер ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Ин фикр дар Шлейхер вобаста ба ақидаи натурбиологии ӯ ба амал омадааст. Вай ба қонунҳои табиат така намуда ба ин хулоса омадааст, чунки дар табиат ду намуд - растанӣ ва ҳайвон бо ҳам омезиш ёбад, навъи тамоман нав ба амал меояд. Ба фикри Гумбольд, ҳангоми омезиши ду забон яке аз забонҳо, ки нисбатан фавол аст, ғалаба мекунад. Ин ақида низ ғалат аст, чунки ҳангоми омезиш ҳамон забон ғалаба мекунад, ки соҳибонаш ғалаба кардаанд. Фикри он, омезиш якбора ба амал меояд, низ ғалат аст. Омезиши забонҳо низ бо ду роҳ - роҳи осоишта ва зурӣ ба амал меояд. Тарзи осоиштаи он дар натиҷаи садсолаҳо дар ҳамсоягӣ зиндагӣ кардани ду халқ ба амал меояд. Масалан, забони очорӣ бо гурҷӣ, қипчоқӣ бо узбекӣ омезиш ёфтааст. Бо роҳи зурӣ ба амал омадани омезиш низ мушоҳида мешавад. Баъзан як халқ халқи дигарро ба ихотаи худ хеле дуру дароз мегирад, дар натиҷа он будан забони мағлуб аз байн меравад. Вале ба забони ғолиб калимаҳои зиёди худро медиҳад. Ба ин юнониҳое, ки дар Туркия зиндагӣ мекунанд, ё хоразмиҳое, ки дар ихотаи халқҳои туркзабон буданд, мисол шуда метавонанд. Дар натиҷаи ин омезиш забони юнонӣ ва хоразмӣ аз байн рафтааст. Инро *субстрат* меноманд.

Таъсири тарафайн. Навъи сеюми таъсири забонҳоро ба ҳамдигар таъсири дугарафа меноманд. Ин намуд низ дар тамоми давраҳои тараққиёти забонҳо мушоҳида мешавад. Ин навъи таъсири забонҳо ба ҳамдигар дар натиҷаи дар ҳамсоягӣ зиндагӣ кардани халқҳо ба амал меояд. Ин намуд ба ҳешу бегона будани забонҳо вобастагӣ надорад. Масалан, халқҳои тоҷикӣ, арману гурҷӣ ва ё русу украин, ки чуфти аввалу дуюм забонҳои бегона аст, дар натиҷаи чандин асрҳо боз дар ҳамсоягӣ умр ба сар бурда бо ҳам муносибати иктисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ доштанд. Байни онҳо ҳатто муносибати ҳешу таборӣ низ ба амал омадааст. Ҳамаи ин ба забони онҳо таъсир нарасонида наметавонад. Албатта, меъёри таъсир як хел нест, зеро дарачаи тараққиёти ин халқҳо дар як поя намебошад. Одатан халқи бештар тараққиқарда ва инкишофёфта ба ҳамсоияи худ зиёдтар таъсир мерасонад ва дар натиҷа зиёдтар калима ҳам мегузарад.

Дар замони мо таъсири забон ба ҳамдигар боз ҳам пурқувваттар мешавад, чунки халқҳои ҷумҳуриро як мақсад, як маром ва як чамъият бо ҳам муттаҳид намудааст. Дар ҳалли ин масъалаҳо онҳо ба ҳамдигар ҳамеша кумак мекунанд, дасти ёрӣ

дароз мекунанд. Хусусияти ин намуд он аст, ки ҳар як забон ба ҳам таъсир мерасонанд. Инро дар забоншиносӣ *адстрат* меноманд.

ЗАБОН ВА МАДАНИЯТ

Масъалаҳои забону маданият хеле мураккаб буда, олимони онро гуногун шарҳу эзоҳ додаанд, чунки ҳуди маданиятро ҳар хел мефаҳманд. Олими америкаӣ Боас Ф. мачмуаи тамоми ҳаёти ғайрибиологии инсонро маданият мешуморад. Психологӣ собиқ Леонтьев А.П. фаъолияти иҷтимоии одамонро маданият медонад.

Итми доир ба чамъият маданиятро ба маданияти моддӣ ва маънавий чудо мекунад. Маданияти моддӣ гуфта тамоми маҳсули моддӣ ва ба назар намоёни меҳнати инсонро гуянд, ба маданияти маънавий боигарии руҳӣ-маънавий хос аст.

Ҳамин тариқ, маданият чун ҳодисаи чамъияти ин мачмуи боигарии моддиву маънавиест, ки чамъияти муайяни одамон андухтааст ва инчунин андухта истодааст.

Забоншиносии Америка забонро чузъи маданият мешуморанд. Дар забоншиносии муосир доир ба ин масъала се ақида мушоҳида мешавад. Дар конференсияи соли 1973, ки ба муносибати забону маданияти халқҳои гуногун бахшида шуда буд, низ ин фикр баси гардид.

1. Забон шаклу чузъи маданият нест;
2. Забон чузъи маданият аст;
3. Забон шакли ифодаи маданият мебошад.

Азбаски маданият чун ҳодисаи чамъиятӣ тамоми боигарихон моддиву маънавиро дар бар мегирад, забон чун ҳодисаи чамъиятӣ яке аз компонентҳои асосии маданият мебошад. Таъсири забон ва тафаккур ин таъсири забон ба маданият мебошад, вале ин таъсири халқунандаву муайянкунанда нест. Бояд қайд кард, ки забон ба тамоми ҷабҳаҳои маданият як хел муносибат надорад. Масалан, муносибати забон бо адабиёти бадеиву санъати тасвирӣ ва рақси наққоши як хел нест. Асари бадеиро бе забон тасаввур кардан мумкин набошад, дар санъати *тасвирӣ*, *рақс ва ё наққошӣ* забон роле намебозад. Албатта, ин гуна муносибатҳо дутарафа мешаванд, роли адибонро дар инкишофи забони адабӣ ба хотир овардан кифоя аст. Инкишофи маорифу маданият махсусан ҷоп намудани китоб мукамал ва пурра гардонидани нормаи забони адабӣ сабаб мешавад. Таърихи забони адабӣ бо таърихи маданият, забони коргузорӣ ва илм саҳт алоқаманд мебошад. Дар такомул ва ташаккули забони адабӣ роли адабиёти бадеӣ ниҳоят калон аст. Дар ташаккули миллати тоҷику форс назм ва насри бадеӣ чун воситаи инкишофу таракқиёти забони адабӣ хеле калон аст. Роли таърихи забони адабӣ

чунон бузург аст, ки ҳатто таърихи забони жанр ва чараёнҳои адабӣ, забони адибони ҷудогона, шоирон ва драматургҳо ба он вобаста мекунанд.

Алоқаи забон бо маданият хеле гуногун ва васеъ мебошад. Олимон, нависандагон, ходимони ҷамъиятӣ низ дар инкишофи забони адабӣ хизмати босазо доранд. Тараққиёти забонҳои адабии нав, тартиб додани грамматикаҳои нормативӣ, луғатҳо ва мачмуаҳои орфографӣ, фаъолияти маданӣ боз ҳам паҳн шуда, инкишоф ёфтани норми забони адабӣ ва маданияти нутқро талаб менамояд. Махсусан, дар вақти ташаккули миллат ба ин масъала диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Роли нависандагон дар ташаккул ва мустақкам гардидани норми адабӣ хеле бузург аст. Масалан, Данте ва Бокаччо дар бораи ба норма даровардани забони итоляний, Мартин Лютер дар забони немисӣ, Алишер Навоӣ дар узбекии қадим, Шота Руставелӣ дар грузинии нав, Абдулло Туқай дар тоторӣ, Пушкин дар забони русӣ, Айнӣ дар забони тоҷикӣ хизмати ниҳоят бузург кардаанд. Ба тӯлаи ин шахсон бузург забонҳои номбурда ба як норма муайян даромадаанд. Онҳо материалҳои забони бои худро аз худ намуда, аз он ҷойҳоеро интихоб кардаанд, ки ба тамоми соҳибони забон ба мансабу маҳалли истиқоматашон нигоҳ накарда умумӣ ягона буданд ва тамоми соҳибони забон навиштаҳои онҳоро ба хубӣ мефаҳмиданд. Ғайр аз ин адибони ҳамзамону баъдинаи онҳо ба ин шахсон пайравӣ карда, асарҳо эҷод намудаанд. Бо вучуди ин ба норма даромадани забон ба фаъолияти мадани тамоми табақаҳои ҷамъиятӣ вобаста мебошад.

Дар инкишофу тараққиёт ва такмили норми забони адабӣ тараққиёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти ҷамъиятӣ низ роли калон мебошад. Таъсири ин далелҳои ҷамъиятӣ ба забон хеле намоён мебошад, чунки тараққиёти забон ба инкишофи ҷамъият вобаста аст. Махсусан, таърихи забони адабии ҳагӣ ба тараққиӣ умумияти ҷамъиятии одамон, ба ҷиҳати ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва хоҷагӣ-иқтисодии ҷамъият сахт алоқаманд ва вобаста мебошад.

Ба вучуд омадани норми муайяни забон дар халқҳо гуногун мешавад. Ин ба чанд ҷиҳат вобаста мебошад. Пеш аз ҳама халқҳо роҳи ягонаи тараққиёт надоранд, ҳат, ки воситаи ба норма даровардани забон мебошад, дар ҳамаи халқҳо дар як вақт ба вучуд наомадааст. Бинобар ин нормаи забон дар халқҳо бо роҳҳои гуногун ва дар давраҳои гуногун ба амал омада метавонад. Масалан, пайдоиши забони адабии украинӣ ба ҳаракати милли-озодихоҳии ин халқ бо роҳбарии Богдан Хмилниский вобаста мебошад, зеро то ин вақт украинҳо дар зери тасарруфи литовҳо ва полякҳо буданд.

Умуман, шакли нисбатан мукаммали забони адабӣ украинӣ ба эҷодиёти Т.Г.Шевченко вобаста мебошад. Забони адабии белорусӣ бошад, дар асарҳои Янко Купало ва Якуб Колас (давраи муосир) намудор гардид.

Забону маданият бо ҳам алоқаи зич доранд, вале онҳоро як шуморидан мумкин нест, зеро онҳо аз руи вазифа низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Маданият характери синфӣ дорад, ба синфҳо хизмат мекунад, вале забон бошад, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, бинобар ин вай ҷузъи маданият бошад ҳам, бо он як нест.

Дар забоншиносии муосир о.имоне (ба мисли Марр) ҳам буданд, ки забонро ба маданият дохил мекарданд.

Қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон

Мавҷудияти қонунияти муайяни тараққиёти забон ва сабабҳои берунии ба таърихи забон таъсиррасонанда дар назарияи забоншиносӣ муаммои инкишофи дохилӣ ва берунии забон ва инчунин муаммои зиддиятро чун манбаъ ва асоси тағироти таърихӣ забон ба вучуд овард.

Дар забоншиносӣ доир ба қонунҳои тараққиёти дохилӣ ва берунии забон фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Намояндагони ҷараёни ҷавонграмматикҳо ба қонуни дохилии тараққиёти забон қонунҳои фонетика ва аналогияро дохил намуда буданд. Баъдтар қонуни дохилии тараққиёти забон гуфта тараққиёти таърихӣ забони ҷудогона ва ё гуруҳи забонҳо дар давраи муайян ва дар қабатҳои гуногуни забон фаҳмида мешуд.

Қонуни берунии тараққиёти забонро Ф.Бопп ва Август Шлейхер бо қонунҳои биологӣ физикӣ омехта карда буданд, чунки забонро *организм* меномиданд. Тарафдорони ҷараёни психологӣ, ки забонро фаъолияти *психикӣ* медонистанд, қонунҳои забонро бо психология як мешумориданд. Ҳодисаи бо қонунҳои мантиқ як шуморидани қонунҳои забон низ ба назар мерасад. Марр Н.Я. вобаста ба батосохт шуморидани забон дар қонуниятҳои забон зоҳир гардидани қонуниятҳои идеологию иқтисодиро меид.

Ҳам қонунҳои дохилию ҳам қонунҳои берунии тараққиёти забон умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Ба қонунҳои умум он қонунҳое дохил мешаванд, ки дар аксарин забонҳо ва тамоми қабатҳои забон мушоҳида мешаванд. Ба қонунҳои хусусӣ бошанд, он қонунҳое, ки ба забони ҷудогона ва ё гуруҳи забонҳо ин ё он қабати забонӣ тааллуқ дорад, дохил мешавад.

Забон аз рӯи қонуни *дохилии* худ инкишоф меёбад, ки ба он инҳо медарояд:

1. Ба ҳамаи забонҳои дунё тамоили абстраксиякунонии элементҳои структураи забон хос аст. Баробари тараққиёти забон як гуруҳ калимаҳои маъноноки конкретӣ доштанд, маъноноки обстрактӣ пайдо мекунанд, ё ки калимаҳои маънодор ба калимаҳои ёррирасон аз қабилҳои пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандакҳо ва инчунин феълҳои ёридиханда мегузаранд. Чинсияти грамматикӣ дар забонҳои славянӣ дар аввалҳои пайдоиши худ асоси мантиқии худро дошт, ҳоло бошад, пурра категорияи грамматикӣ гардидааст.

2. Майли фарқ кунонидан ва ё структураи забонӣ ва функцияҳои он низ ба бисёр забонҳо хос аст. Масалан, калитаро аз морфемаю чумла фарқ кардан, чумлаҳои ба содаю мураккаб ва чумлаҳои мураккабро ба тобею пайваст ва пайвандакдору бепаивандак, ё ки ҳиссаҳои номии нутқро бо *исм, сифат, шумора ва ҷонишин* ҷудо намудан низ ба инкишофи забон таъсир мерасонад.

3. Майли муттаҳид намудани элементҳои забонӣ низ ҷой дорад. Масалан, морфемаҳо якҷоя шуда калита созанд, калитаҳо бо ҳам алоқаманд гардида ибораю чумларо ташкил медиҳанд. Ё ки калитаҳои гуногунмаъною гуногунсохт ба гуруҳ, ба ҳиссаи нутқ муттаҳид мешаванд. Ҳамин ҳолатро дар муттаҳид шудани забонӣ қабилҳо ва ба вучуд омадани забони халқият ва аз охири ба амал омадани забони миллат ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

4. Бой гардидан ва мутаҳидшавӣ ба аксари забонҳо хос аст. Дар ин ҷо танҳо овозҳо истисно шуданаш мумкин аст. Таркиби луғавӣ ҳамеша бой мегардад, қолабҳои нав ба нави *калимасозӣ* пайдо мешаванд, структураҳои синтаксиси ҳам мукамал ва мураккаб мешаванд. Баъзан акси ин ҳодиса ҳам мушоҳида мешавад. Масалан, барҳам хурдани падежу чинсияти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ.

5. Дар ҳамаи замонҳо ва даврҳо аз рӯи *аналогия* тағйир ёфтани калитаҳо ва дигар воҳидҳои забонӣ мушоҳида мешавад. Масалан, калитаҳои *прилуниться* ва *приоканиться* аз рӯи аналогияи калитаи *приземлиться* сохта шудаанд.

6. Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки ҳамаи қонунҳои дохилии тараққиёти забон ба қонуни берунии он алоқаманданд, вале дар асоси маънои забонӣ ба амал меоянд.

Пас маълум мешавад, ки қонунҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон бо ҳам алоқаи наздик доранд, ба якдигар таъсир мерасонанд.

Ба қонуни берунӣ ва ё сабабҳои берунии тараққиёти забон инҳо дохил мешаванд:

1. *Структураи иҷтимоии ҷамъият.* Тағйири структураи иҷтимоии ҷамъият ба забон таъсири қалон мерасонад. Инро дар вақти тағйиротҳои революсионӣ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин

аст. Синфҳои ғолиб таъсири худро, хусусан дар соҳаи лексика зиёд мекунанд.

2. *Таркиби этникии аҳолии мамлакат.* Агар таркиби аҳолии мамлакат гуногун набошад, таъсири калимаҳо ва системаҳои дигар камтар мушоҳида мешавад.

3. *Шакли умумияти таърилии одамон* – қабила, халқият ва с. миллат. Дар ҳолати аз як шакл ба дигар шакл гузаштан забон ба тағйироти калон дучор мешавад.

4. *Истеҳсолоту техника, олот* ва истифодаи он дар *табиат*. Ҳамаи инҳо ба таркиби луғавӣ семантикаи ибора, терминҳо ва калимасозӣ ва нисбатан номаълумтар ба синтаксис таъсир мерасонад.

5. *Илм.* Тараққиёт ва инкишофи илм, аз худ намудани ҳаёт ва забон, ислоҳҳои он ва ҳатто ба синтаксису семантика таъсир мерасонад.

6. *Адабиёти бадеӣ.* Таъсири адабиёти бадеӣ ба забон ниҳоят бузург аст ва инро ҳамма эътироф мекунад. Бесабаб нест, ки нависандагони бузург асосгузори забони адабӣ ҳам шуморида мешаванд. Ба ин А.С.Пушкин ва С.Айниро мисол гирифтани мумкин аст.

7. *Давлат* ва махсусан идораҳои он аз қабилӣ мактаб, суд ва ғайра дар инкишофи забон низ ҳисса мегузоранд.

8. *Идеология* ва махсусан *дин*. Таъсири ин дар бисёр калимаҳои забонҳои хитой, японӣ, бенгӣ ва ҳинду калон аст. Дар семантикаи бисёр калимаҳо дин дида мешавад.

9. *Иртибот*, яъне робитаи халқҳо. Ин таъсир низ дар инкишофи забон роли муҳим мебозад.

10. *Ҷағолияти шуур ва тафаккури одамон ва ҷағолият.* Ҷағолият таъсир доштани инҳо ба ҳама маълум аст.

Сабаби инкишофи забон дар дин аз ҳуди он ҳамчун воситаи муҳимтарин муносибат, дар ҷустуҷӯи роҳи шаклҳои нав ба нав барои ифодаи фикр ниҳон аст.

Азбаски забон ҳамчун структураи забонӣ, нормаи забонӣ ва ҷағолияти нутқ вучуд дорад, сабаби тағйири забонро дар зиддият ба ба ҳам таъсирасонии забону норма ва нормаву ҷағолияти нутқ ҷустуҷӯ қардан лозим аст. Азбаски нормаи забонҳо ҳодисаи иҷтимоиву ҷағолияти нутқ бо ҷағолияти дарккунии гуяндагон алоқаи зич дорад, сабаби тағйири забонро инчунин дар алоқаи байни забону ҷағолият ва забону ҷағолияти дарккунии одамон ҷустуҷӯ лозим меояд.

МЕТОДҲОИ ЗАБОНШИНОСӢ

Методология ҳамчун таълимот дар бораи методи илмӣ умуман ва методҳои илмҳои чудогона дар назария ва амалияи ҳар як илм ва аз ҷумла *забоншиносӣ*, аҳамияти бағоят калон дорад.

Инкишофи илмҳои гуногун, пайдоиши илмҳои нав ба нав, тараққиӣ номунтазами илму техника, пайдоиши илмҳои муштарак талаб намудаанд, ки метод ва ё роҳ, инчунин тарзу усулҳои тадқиқи илмҳо ҳаматарафа омӯхта муайян карда шавад. Зиёд гардидани шавқу рағбат ба метод ва тарзу усулҳои тадқиқи илм аз он сабаб ҳам сар зад, ки доираи мутахассисон зиёд шуда истодааст. Ҷамоаҳои калони илмӣ ба амал омада истодаанд. Ҳамаи зарурати автоматикунонидани меҳнати фикриро талаб мекунад. Ҳоло баробари муҳим будани натиҷаи корҳои илмӣ роҳу усулҳои ба даст даровардани он низ аҳамияти калон пайдо карда истодааст.

Ҳар як илм дорои методҳои худ мебошад ва кушиш мекунад, ки бо роҳу усулҳои осон ва оддӣ натиҷаҳои хуб ба даст дарорад. Пас дар аз худ кардан ва натиҷаҳои дилхоҳ ба даст даровардани ҳар як илм метод роли бағоят калон мебозидааст.

Метод мақсади ягонаи илм набуда, вай танҳо воситаи дарккунии объект, тарафҳои чудогонаи он ва инчунин вазифаи он мебошад. *Дарккунӣ* ин наздикшавии тафаккур бо объект, табиатро дониستاني инсон ва инчунин дониستاني қонуниятҳои тараққиёти ҷамъият ва худӣ *тафаккур* мебошад.

Роҳҳои дарккунӣ ва методҳои лингвистики. Аз рӯи назарияи идрок метод ин тарзу усул ва роҳҳои донистан ва ё омӯхтани ҳақиқати объективӣ, дарк намудани табиат, ҷамъият ва тафаккур аст.

Методи диалектикий дарккунӣ инъикоси диалектикий худӣ табиат мебошад.

Методҳои чудогонаи тадқиқот дар ҷараёни инкишофи илм ба амал меоянд ва аниқ мегарданд ва он ба маҷмуи донишҳои ҷамъшуда вобаста мебошад. Донишҳои ҳосилшуда барои ба даст даровардани донишҳои нав ба нав ёрӣ мерасонад ва ҷун метод хизмат мекунад. Масалан, ҷор амали арифметикии оддӣ барои ҳалли масъалаҳои мураккаби математикӣ восита гардиданд. Ё ки ҳамроҳи сунъии замин кашфиёти нодирӣ илм буд, ҳоло бошад, ҳамчун воситаи тадқиқот истифода шуда истодааст.

Тарзу усулҳои дарккунии умумӣ ва хусусӣ мешавад. Методи фалсафӣ хусусияти умумӣ дорад ва методология он ба принципҳои методи дарккунӣ, ки ба ин ё он системаи фалсафӣ хос аст, вобаста мебошад.

Методология ин конкретонидани методи фалсафии дарккунӣ мебошад, ки дар ин ё он соҳаи илми ҷудогона ба амал, усулу методҳои ҷамъбастануни худро пайдо кардааст.

Методи фалсафӣ ё ки методи дарккунӣ таълимотест. дар бораи қонунҳои умумии табиат, ҷамъият ва тафаккур.

Методи диалектикӣ эътироф мекунад, ки табиат материали мебошад, материя яқум ва шуур дуҷум мебошад. Ҳастӣ, табиат омӯхташаванда мебошад. Ҳодисаи ҳақиқати объективӣ бо ҳамдигар алоқаманд буда, ба ҳам таъсир мерасонанд. Онҳо дар ҳаракат ва тараққиёт мебошанд ва ин тараққиёт ба сабаби зиддияти байниҳамдигарӣ ба амал меоянд.

Принсипҳои методологияи умумӣ дар натиҷаи ҳулосабарории илмҳои гуногун ба вучуд омадааст. Аз ин рӯ, методи диалектикӣ – материалистии дарккунӣ, ягонагии ҳамаи илмҳо, ҳамаи тадқиқотҳоро, ки ба методи диалектикӣ таъя мекунад, ифода менамояд.

Ҳар як илм методҳои тадқиқотии худро дорад ва ин методҳо ба воситаи методи умумилмӣ бо методҳои фалсафӣ ва мантикӣ муносибат пайдо мекунад. Ба методҳои умумилмӣ методҳои математикӣ, физикӣ, биологӣ, филологӣ дохил мешаванд. Методҳои лингвистӣ бо ҳамаи ин методҳо муносибат дорад. Методҳои филологӣ аз ин методҳо бо он фарқ мекунад, ки дар он таҷрибаи *дастгоҳи* инструменталӣ қариб гузаронида намешавад. Филолог дар асоси матн таҷриба мегузаронад, дар асоси қолабҳои моделҳо *назария* мебарорад.

Ба тариқи муқоисавӣ – таърихӣ маънидод кардани далелҳои конкретӣ барои тадқиқотҳои таърихиву филологӣ ниҳоят муҳим мебошад.

Умумияти методҳои ҳамаи илмҳо эътироф намудани он аст, ки дарккунии илмӣ ин ҷараён аст, аз ин ҷиҳат қонуни қоидаҳои тадқиқот мавҷудияти дараҷаҳои гуногун дар дарккунӣ ба эътибор мегирад.

Ҷараёни дарккунии илмӣ. Дарккунӣ ҳамчун ҷараён 3 марҳаларо дар бар мегирад:

1. *Тадқиқот* (далелҳо ва ё алоқамандии онҳо);
2. *Ба система* даровардан, шарҳу эзоҳ ва исбот;
3. *Баён қардан*, тасвир;

Дар процесси эҷоди илмӣ масъалагузорӣ ба пешниҳоди фаразҳо ниҳоят мумкин буда, бояд асосҳои назариявӣ амалӣ дошта бошад. Воситаи умумилмӣ тадқиқот мушоҳида, *таҷриба* ва *намунасозӣ* мебошад.

Мушоҳида. Мушоҳида яке аз воситаҳои маълум ва табиии тадқиқоти илмӣ мебошад. Ҳар як тадқиқотчи ин ё он ҳодисаи забонро мушоҳида мекунад ва чизҳои лозимаро ба қайд мегирад.

Қонун ва техникаи аз матн ва ё нутқ ин ё он далели забонро ҷудо намуда, ба мавзӯи омӯзиш дохил намуда, мушоҳидаи лингвистӣ мекунад. Қонуни мушоҳида талаб мекунад, ки предмети мушоҳида аниқ карда шавад, аломатҳои он нишон дода шавад. Натиҷаи мушоҳида бо формулаҳо, Нақшаҳо, таблицаҳо ва ё ҳаттӣ ба қайд гирифта мешавад. Мушоҳидакунанда бояд дониши хуб дошта бошад, ба вай ҳисси забонӣ ҳос бошад.

Мушоҳида қисми таркибии ҳама гуна фаъолияти илмӣ буда, вай ҷузъи зарурии ҳар як методи *лингвистӣ* мебошад. Чӣ хати хуби мушоҳида он аст, ки вай ин ё он ҳодисаи забонро дар шакли табиаш бо ёрии органҳои ҳиссиёт ва ё мағзи сар ба қайд мегирад ва бо ин аз таҷриба фарқ мекунад.

Таҷриба - эксперимент. Таҷриба ин озмоиши илмӣ аст, ки ба воситаи он ҳодисаи омӯхтанашавандаи забонӣ ҳар дафъа дар шароити муайян ба ҳисоб гирифта мешавад. Эксперимент яке аз воситаҳои дарккунӣ дар илми ҳозира мебошад ва намудҳои зерин дорад: *лабораторӣ, иҷтимоӣ* ва *фикрӣ*.

Таҷрибаи *лабораторӣ*, бештар ва асосан ба илмҳои табиӣ ҳос буда, ба қисмати фонетикӣ ва тарҷумои мошинии лингвистика низ тааллуқ дорад. Мутаассифона, таъминии техникӣ ва қорҳои лингвистии автоматикунонидашуда ҳоло ба дараҷаи бояду шояд ба роҳ монда нашудааст. Бинобар он ҳоло ҳам таҷрибаи маълуми лингвистӣ бо картатекаҳо гузарони мешавад. Инро ҳам дар муайян намудани баъзе ҳодисаҳои фонетикӣ ва ҳам дар тарҷумои мошинӣ мушоҳида мекунем.

Картотекаҳои зиёди аз рӯи мақсад ба система даровардашуда картатекаи лингвистиро ташкил медиҳанд ва онҳоро дастгоҳи маълумтарини лингвистӣ гуфтан мумкин аст. Материали забонӣ, ки аз луғатҳо ва ё маълумотномаҳои грамматикӣ навишта шудаанд ба хотири мошина дохил карда шудаанд, базаи таҷрибаи лингвистӣ номида мешавад.

Таҷрибаи *иҷтимоӣ* озмоиши илмӣ дар фаъолияти ҷамъиятӣ буда, барои саҳеҳ ва муайян намудани ин ё он *гипотеза* дар шароити муайян гузаронида мешавад. Намудҳои асосии ин таҷрибаҳои иқтисодӣ - асосан истеҳсоли, педагогӣ, иҷтимоӣ, психологӣ, ҳуқуқӣ ва сосиологӣ мешавад. Лингвистика дар таҷрибаи педагогӣ ва сосиологӣ иштирок карда метавонад. Баробари тараққиёти ҷамъият роли таҷрибаи лингвистикаи иҷтимоӣ васеъ мешавад.

Хамиро бояд кайд кард, ки агар натиҷаҳои бо роҳи мушоҳида, таҷриба ва намунаасозӣ ба даст даромада шарҳу эзоҳи интерпритасия худро наёбанд, дарки илми пурра шуморида намешавад ва инчунин аҳамияти фойданокии ин ё он метод ва ё тарзу усул ҳам номаълум мемонад. Шарҳу эзоҳ гуфта бо қонуну қоидаҳои назарияи мавҷуда муқоиса кардани натиҷаҳои ба даст даровардашударо мегуянд. Натиҷаҳо назарияи мавҷударо пурра карданашон мумкин аст, агар натиҷаҳо ва мундариҷаи онҳо ба қолаби назарияи мавҷуда нагунҷад. назарияи нав ба амал оварда мешавад. Албатта, ин гуна кашфиётҳо дар асоси материали фаровони нав ба вучуд омада метавонанд. Пас, интерпретасия баҳодидӣ ба *донии* мебошад.

Таснифи методҳои асосии лингвистӣ. Яке аз проблемаҳои методологияи лингвистӣ таснифи метод ва тарзу усулҳои (приём) лингвистӣ, қор қарда баромадани методикаи таҳлилҳои лингвистӣ ва инчунин масъалаҳои таҷрибаи тарзу усулҳои лингвистӣ ва методҳои муштараквазифа мебошад.

Азбаски вазифаи асосии забоншиносӣ омузиши забонҳои қонкретист, таснифи методҳои лингвистӣ ҳам вобаста ба объекти омузиш муайян қарда мешавад.

Забоншиносӣ низ ба мисли илмҳои дигар мачмуи илмҳои лингвистиро дар бар мегирад, ки ҷиҳатҳои гуногуни система ва нормаи забон ва инчунин инкишофу вазифадории онҳоро таҷқиқ мекунад.

Қушиши олимоне, ки барои таҷқиқоти лингвистӣ методи ягона (универсалӣ) сохтани буданд, ба мисли олимоне, ки методи философия, аниқтараш методи диалектикаи материалистиро методи махсуси лингвистӣ гуфта мачмуи аспектҳо ва методҳои илмӣ-таҷқиқотиро меноманд, ки мумкин аст қонуну қоидаҳои умумӣ дошта бошад ва ё бо методикаи таҷқиқот ва роҳҳои тасвир фарқ қунад.

Тарзу усул ва методҳои лингвистиро вобаста ба мактабҳо ва ё ҷиҳатҳои гуногуни забон тасниф қардан мумкин аст. Ҳамаи воҳидҳои забон бо як тарзу усул ва ё роҳ таҷқиқ қарда намешавад. Дар таҷқиқи овозҳои забон аз аппаратҳои махсус ва ё аз приёмҳои оппозициониву мавқеъгӣ истифода баранд, дар омузиши синтаксис аз приёмҳои гуногуни синтаксисӣ ба мисли мантиқӣ-грамматикӣ, таҷзияи актуалӣ, трансформаторӣ ва ғайра истифода мебаранд.

Ба методҳои асосии лингвистӣ методҳои тасвирӣ, муқоисавӣ ва нормативӣ-услубӣ дохил мешаванд. Ин методҳо вобаста ба ҷараёнҳои забоншиносӣ, вобаста ба қисматҳои забоншиносӣ бо тарзу роҳҳои гуногун, инчунин бо методикаю приёмҳои гуногун истифода мешаванд.

Ҳар яке аз ин методҳо функцияву вазифаҳои худро доранд ва тарзу тариқи истифода ва қор фармудани онҳо ҳам як хел нест.

Ин метод яке аз қўхнатарин ва баробари он ҳозиразамони лингвистӣ мебошад. Грамматикаҳои қадимаи хитой, ҳиндӣ ва юнонӣ дар асоси ҳамин метод васеъ истифода мебаранд. Системаи усул ва ё тарзҳои тадқиқоте, ки ин ва ё он ҳодисаи ҳозираи забонро муайян мекунад, методи тасвири менаманд. Ин метод дар омӯзиши забон роли бағоят қалон мебозад.

Одатан объекти омӯзиш гуногун ва васеъ мешавад. Вобаста ба мавзӯи тадқиқ қалима ва ё ҷумлаҳои ҷудоғона аз матн ҷудо карда мешавад. Ин қадами якуми тадқиқот аст. Он қалима ва ё ҷумлаҳо мувофиқи мавзӯи тасниф карда мешаванд, зеро ҳам қалима ва ҳам ҷумларо аз ҷандин ҷиҳат омӯхтан мумкин аст, ки ин қадами дуҷуми тадқиқот мебошад. Дарачаи сеҷуми тадқиқ талаб мекунад, ки материали ҷудо карда шуда таҳлил карда шавад. Ду нав таҳлил шуданаш мумкин аст: категориявӣ ва дискретӣ. Дар таҳлили категориявӣ воҳидҳои ҷудошуда ба гуруҳҳо мутаҳид карда мешавад. Онҳӣ бо як дорой як категория бошанд. Масалан, суффиксҳои – **ҷӣ**, –**гар**, – **бон**, –**вар**, –**ғор**, –**ор**, қалимаҳои гуногун месозанд, вале ба як гуруҳ дохил мешаванд, зеро ҳамаи онҳо исми шахс месозанд ва бо ҳамин хусусияти худ ба як гуруҳ дохил мешаванд. Дар таҳлили дискретӣ бошанд баракс воҳиди структури ба гуруҳ ва гуруҳҳои майдатарин ҷудо карда мешавад. Масалан, ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ба ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс, умумишахс, номуайяншахс, бешахс ва унвонӣ ҷудо карда мешаванд ва ҳар як намуд ҷӣ гуна хусусиятҳои ҷудоғона дорад ва ҷӣ гуна аломатҳои фарқнок дорад, нишон медиҳанд.

Намудҳои асосии роҳҳои методи тасвири. Методика ва роҳҳои методи тасвири ниҳоят гуногун ва зиддиятнок буда, ифодашавии онҳо низ гуногун аст. Аз ин сабаб на фақат нишон додани роҳҳои гуногуни методи тасвири, балки муқаррар кардани намудҳои он низ муҳим аст. Методҳои таҳлили лингвистӣ дар асосҳои гуногун тасниф карда мешавад: аз руи воситаҳои баён методи тасвири ба шакли ғайришаклӣ, математикию ғайриматематикӣ ва аз руи таносуби байни воҳиди забону воҳиди таҳлил структурию математикии мешавад. Дар вақти маънидоди натиҷаҳои ба даст даромада ин ду намуди тасниф ҳамдигарро мебуранд.

Умуман, ҳама роҳҳо ва методикаи методи тасвириро ба ду намуди асосӣ – шарҳи маънидоди дохилӣ ва берунӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Шарҳи маънидоди берунӣ. Факти забон ҳамчун хосияти системаи забон ва ё хосияти ҳодиса ё предмете, ки бо ин факти забонӣ ифода шудааст, зоҳир шуда метавонад. Тадқиқи вазифаҳои

воҳидҳои забон шарҳи маънидоди онҳоро ба вучуд меорад. Шарҳи нишондоди беруни низ воҳидҳои забонро меомӯзад. Шарҳи маънидоди беруни ба ду намуд чудо мешавад:

1. Маънидоди воҳидҳои забон аз рӯи муносибати онҳо ба ҳодисаҳои ғайризабонӣ, аз қабали роҳҳои сосиологӣ, мантиқӣ-психологӣ ва артикулясионӣ-акустикӣ.

2. Маънидоди воҳидҳои забон аз рӯи муносибаташон бо воҳидҳои дигари забон. Ин роҳҳо барои қабати тадқиқшаванда беруни шуморида мешавад, вале онҳо аз ҳудуди структураи забон намебароянд. Ба ин пеш аз ҳама шарҳи маънидоди байнисатҳӣ (межуровный) ва методикаи дистрибутивӣ дохил мешаванд, ки хусусиятҳои воҳиди омӯхташавандаро бо ёрии воҳидҳои дигар ҳушоа медиҳанд.

Роҳҳои сосиологӣ. Роҳҳои сосиологӣ дар ҳолати аз ҷиҳати нормативӣ-услубӣ ва таърихӣ омӯхтани забон ҳеле қулай бошад ҳам, дар тадқиқи тасвири забон ва махсусан омӯзиши таркиби луғавӣ истифода мебаранд. Роҳи маъмултарин дар омӯзиши сосиологӣ калима ин усули «калима ва ашё», усули гурӯҳи тематикӣ, географияи лингвистӣ ва роҳи нормативӣ-услубӣ мебошад.

Роҳи омӯзиши «калима ва ашё» дар омӯзиш ва тасвири лексикаи забон, тадқиқотиҳои энциклопедӣ ва ё луғатҳои тафсири ба қор бурда мешавад. Ҳоло луғатҳои энциклопедӣ бо ҳамин услуб дода мешаванд. Хусусияти ин навъи тадқиқ он аст, ки маънои калима вобаста ба ашё ва мафҳум, ки калима онро ифода мекардааст, омӯхта мешавад.

Хусусияти омӯзиши тарзи гурӯҳи тематикӣ он аст, ки дар асоси ин ё он нисбияти предметӣ-тематикӣ гурӯҳи калимаҳо интихоб карда шуда, махсус омӯхта мешаванд. Бо ин роҳ аксар лексикаи истиқоматӣ ва соҳтмони маҳалҳои аҳолинишин, ҳавзу дарёҳо омӯхта мешаванд. Вақтҳои охир лексикаи терминологӣ низ ба ҳамин роҳ омӯхта мешавад. Омӯзиши тарзи географияи лингвистӣ дар соҳаи таркиби луғавӣ аз он иборат аст, ки калимаҳо аз рӯи ҳудуди паҳншавиашон ва ё равшан намудани ҳадудҳои диалективу забонӣ тадқиқ карда мешаванд. Аз рӯи натиҷаҳои он харитаҳои лексикӣ тартиб дода мешаванд. Натиҷаҳои ба даст даровардашуда аз ҷиҳати таърихӣ ва иқтисодӣ-сиёсӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Роҳи нормативӣ-услубӣ дар тартиб додани луғатҳои тасвири ва характеристикаи услубии калимаҳои ин ё он асар ва ё навиҷанда ба қор бурда мешавад. Услубҳои нисбатан маъмули мушоҳидашаванд, ки ба характеристикаи иҷтимоӣ ишора мекунад, инҳо аст: китобатӣ, гуфтугӯӣ, халқӣ, маҳаллӣ, жаргон, соҳагӣ, таърихӣ ё ки кӯҳнашуда ва бегона (хориҷии умуминашуда).

Роҳи мантиқи психологӣ. Қонун ва қоидаҳои мантиқ қисмати муҳимтарин роҳҳои ҳама гуна тадқиқот мебошад. Чӣ қадар мантиқиро дар тамоми роҳҳои омӯзиши забон мушоҳида кардан мумкин аст. Ба роҳи мантиқии таҳлили лингвистӣ асоси мантиқии тарзҳои лингвистӣ дохил нашуда, балки чунин роҳҳои таҳлили лингвистӣ медароянд, ки алоқаи байни маъно воҳидҳои забону категорияҳои тафаккур тадқиқ мекунанд.

Дар байни усулҳои мантиқии таҳлили лингвистӣ роҳҳои инвариантӣ-метаязикаи (забоне, ки дар бораи мундариҷа ва ифодаи забони дигар маълумот медиҳад) ва вариантӣ-забониро фарқ мекунанд, ки дар таърихи забоншиносӣ онҳоро чун роҳҳои мантиқӣ ва психологӣ таҳлили забонӣ ба ҳисоб гирифтаанд.

Роҳҳои мантиқии инвариантӣ-метаязикаи таҳлили забон бо роҳи дедуктивии дарккунӣ асос карда шудааст, аз ин рӯ, воҳидҳои конкретии забон чун амалӣ гардидани қолабҳои абстраксии забон доништа мешавад. Дар ин навъи омӯзиш маъниҳои забонӣ чун ҳодисаи мантиқӣ-мафҳумӣ фаҳмида мешавад, бинобар он предмети тадқиқ на воҳиди ҳуди забон, балки аломатҳои ҳуди он доништа мешавад. Дар вақти бо ин роҳ омӯختан аксар воҳидҳои конкретии забонро бо структураи мантиқӣ-тематикӣ матн як мешуморанд. Ин тарзи омӯзиши таҳлили лингвистӣ аз тарафи мантиқшиносони франсуз, аз ҷумла Пор-Роял ба шакл дароварда шуда буд.

Дар усули мантиқии вариантӣ-забонӣ таҳлил гуногунии воҳидҳои забонӣ ва ҳуди забонҳо ба эътибор гирифта мешавад, бинобар он хосияти умумимантиқии онҳо хеле гуногун ва зиддиятнок намоён мегардад. Аз ин ҷиҳат предмети омӯзиш воҳиди конкретии забон ва вазифаҳои онҳо ва инчунин алоқаи онҳо на танҳо бо шаклҳои мантиқ, балки бо маънӣ ва категорияҳои дигар мебошад. Ин тарзи таҳлил бештар ба типҳои гуногуни маънои забонӣ, категорияи он ва алоқаи он бо матн истифода карда мешавад. Масалан, дар омӯзиши маъноии структураи ҷумла тарзи мантиқӣ-морфологӣ ва актуалӣ-синтагматикӣ таҳлили ҷумла васеъ истифода мешавад.

Усули мантиқӣ-морфологӣ таҳлили ҷумла онро ба асос мегардад, ки ҳелҳои ҷумла бо шаклҳои мантиқии фикр мувофиқат мекунанд. Шакли мантиқии фикр асоси субъективиро предикативии ҷумларо нишон медиҳад, ки он бо сараъзоҳои ҷумла – мубтадову хабар аксар мувофиқат мекунанд ва бо ёрии аъзоҳои пайрав – ҳол, гуркунанда ва муайянкунанда пурра мегардад. Бехуда нест, ки онҳоро – аъзоҳои ҷумларо категорияҳои мантиқӣ-грамматикӣ меноманд ва дар аксари забонҳои дунё мушоҳида мешаванд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки байни тарафҳои мантиқӣ-грамматикӣ ва морфологӣ-синтаксисии ҷумла, байни мундариҷа ва шакли онҳо мутобикати пурра мушоҳида

намешавад. Аз ин ҷиҳат ҳам субъекту мубтадо ва предикату хабар на ҳамеша бо ҳам мувофиқат мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Қарор аз тарафи котиб навишта шуд» мубтадову субъект тамоман аз ҳамдигар фарқ мекунад, зеро «қарор» мубтадо бошад, «аз тарафи котиб», ки ба вазифаи пуркунандаи бавосита омадааст, субъекти мантиқӣ мебошад. Вале дар ҷумлаи «Талабагон мехонанд» ин гуна мувофиқат байни мубтадову субъект дида мешавад.

Ҳоло дар забоншиносии дунё ва аз ҷумла мамлақати мо ҷумларо на танҳо аз ҷиҳати грамматикӣ, балки аз ҷиҳати мақсадноки низ таҳлил мекунад. Аз руи ин таҳлил аксари ҷумлаҳоро ба ду қисмат – тема ва рема чудо мекунад. Дар қисмати тема он калимаҳо ҷой мегиранд, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно ба хонандаву шунаванда маълуманд ва танҳо барои ифодаи маънои нав, ки дар қисмати рема ифода мегардад, ёрӣ мерасонанд. Мақсади гуянда дар қисмати рема ифода мегардад ва он аксар дар охири ҷумла ҷой мегирад. Ин таҳлилро дар забоншиносӣ таҷзияи актуалӣ мегуянд, ки ба номи забоншиносӣ чех Матезиус саҳт вобаста мебошад. Ин намуни таҳлили ҷумла ба усули мантиқӣ-психологӣ мувофиқат мекунад.

Роҳҳои артикулясионӣ-акустикӣ. Овозҳо, ҳичоҳо ва интонасия воҳиди материалии забон буда, ба ҷиҳати табиии забон, ба ҳодисаи артикулясионӣ-физиологӣ ва акустикӣ-физиологӣ алоқаманд мебошад. Аз ин ҷиҳат овозҳои нутқ хусусияти физикивӣ биологӣ доранд, баробари ин онҳо ҳамчун маҳсули фаъолияти дарачаи олии асаби инсон ҳодисаи психикӣ низ мебошанд.

Хусусияти физикӣ ва физиологӣ овозҳои нутқ бо ёри мушоҳидаи бевосита ва роҳҳои методи таҷрибавӣ-фонетикӣ омӯхта мешавад. Хусусиятҳои артикулясионӣ-психологӣ ва акустикӣ-психологӣ овозҳои нутқ ба воситаи методи классификасионӣ ва таҳлили компонентии артикулясияи овозҳо ва кори артикулясионӣ омӯхта мешавад.

Компонентҳои артикулясия ба воситаи таблицаҳои классификасионӣ, ки барои садонокҳову ҳамсадоҳо ҷудогона сохта мешавад, тасвир карда мешавад. Масалан, ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз руи ҷои талаффуз, тарзи талаффуз ва иштироки садо тасниф карда мешаванд, садонокҳо аз руи катор, бардошт, ки ба ҳаракати забон вобаста мебошад, иштироки лаб ва устуворию ноустувори тасниф карда мешаванд. Дар забонҳои полякӣ ва франсузӣ дар таснифи садонокҳо боз хусусиятҳои димоғӣ онҳо, дар немисии ёқутӣ дарозиву кӯтоҳии садонокҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

Роҳҳои маъниодди байнисатҳӣ. Ин роҳи маъниодд дар тадқиқотҳои лингвистӣ васеъ истифода бурда мешавад. Мақсади ин гуна тарзҳои омӯзиш ин аст, ки воҳидҳои байни қабатҳои забонӣ ва

ё воҳидҳои хурдтарини ин ё он қабати забонӣ чун воҳиди таҳлили лингвистӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҳолат ба объекти омӯзиш аз нуқтаи назари якчанд қабат назорат карда мешавад ва бо ин роҳ алоқаи байни қабатҳои забонӣ муайян мегардад. Усули маълумтарин синтаксиси-морфемагӣ мебошад.

Воҳидҳои синтаксис ибораву ҷумла буда, ба таркиби онҳо калимаҳову ҳиссаҳои нутқ дохил мешаванд. Усули синтаксиси-морфологӣ аз он иборат аст, ки структураи синтаксисро аз ҷиҳати ифодаи морфологии онҳо меомӯзанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ бо нсм, ҷонишини предмети ва масдар масдар ифода ёфтани мубтадо гуфта мешаваду баъд бо ҳиссаҳои дигари субстантивасия гардидаи нутқ ифода шудани он низ қайд карда мешавад.

Роҳи морфологӣ-морфемагӣ аз он иборат аст, ки морфема ҳамчун воҳиди асосии морфология ва таҳлили морфологӣ фаҳмида мешавад.

Методикаи дистрибутивӣ. Воҳидҳои забон дар матн ба ҳамдигар наздик ва паҳлӯ ба паҳлӯ ҷой мегиранд. Синтагматика ба ин масъала муносибати наздик дорад, зеро вай назарияи синтагма ва алоқамандии воҳидҳои забонро меомӯзад. Дар байни усулҳои омӯзиши алоқамандкунӣ роҳҳои мавқеӣ ва дистрибутивиро қайд мекунанд. Роҳи мавқеӣ ба мавқеи воҳидҳои забон асос карда шудааст. Бо ёрии методикаи дистрибутивӣ доиран воҳидҳои забонӣ, контексти онҳо омӯхта мешавад. Яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ валентият (валентность – бо ҳам алоқамандона омада тавонистани калимаҳо) мебошад. Дар вақти бо роҳи валентият омӯختан муносибати калимаи асосию тобеъ ба назар гирифта мешавад. Калимаро ба кадом калима хоҳед, алоқаманд карда наметавонед. Масалан, калимаи **омадан** бо калимаҳои имруз, тез, аспакӣ, бо рафик ба хона ... алоқаманд шуда наметавонад, вале бо **китобро** муносибат пайдо карда наметавонад чунки феъли монда аст. Ё ки ҷумлаи «Мо омадем» баъди худ ҷумлаҳои пайрави максад, замон, сабаб гирифта наметавонад, вале ҷумлаҳои пайрави мубтадо, пурқунанда, хабар ва муайянқунанда гирифта наметавонад. Сабаби ин гуна ҷумлаҳои пайравро қабул карда натавонистани сарҷумлаи «Мо омадем» он аст, ки ҷумлаи пайрави мубтадо ва муайянқунанда бар эзоҳи предмет меоянд, дар ин сарҷумла бошад, ин гуна предмети эзоҳталаб нест. Сабаби ҷумлаи пайрави хабар нагирифтани он аст, ки ҷумлаи пайрави хабар танҳо ба хабаре тобеъ мешавад, ки бо ҷонишини ишорати ифода гардидааст. Сабаби ҷумлаи пайрави пурқунанда нагирифтани он аст, ки хабар **омадем**, бо феъли монда ифода шудааст, ин гуна хабар ҷумлаи пайрави пурқунанда қабул карда наметавонад.

Намудҳои контекст низ ба воҳидҳои забон таъсир мерасонад. Масалан, иборати «дандон ба дандон мондан»-ро дар ҳама гуна матн овардан мумкин нест. Пас яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ ихтосҳои воҳидҳои забон нисбат ба якдигар будааст. Чӣ андоза маънои калима ва ё ҷумла васеъ бошад, ҳамон дараҷа алоқамандии он бо калимаҳои дигар ва ихтосҳои он мураккабтар мешавад.

Роҳҳои маънидоди дохилӣ. Воҳидҳои забон сохти дохилии ҳудро доранд. Омӯзиши структураи воҳидҳои забон ва катэгорияҳои онҳо ба мавҷудияти маънидоди хоси онҳо далолат мекунад. Роҳҳои маънидоди дохилиро ба ду намуд ҷудо кардан мумкин аст:

1) Роҳҳои тасниф ва мурағаб намудан. Ин ба ҷудо намудани гуруҳҳои гуногун, навҳо ва классҳои воҳидҳои забон ниғаронида шудааст.

2) Роҳҳои азнавсозӣ, аз ҷумла методикаи трансформасионӣ. Роҳҳои тасниф ва мурағаб намудан. Предметҳо ва ҳодисаҳои гуногунро, аз ҷумла ҳодисаҳои забониро, аз руи умумият ва фарқашон ба гуруҳҳо ва ё классҳои ҷудогона тақсим мекунад, ки ҳаминро тасниф мегӯянд. Дар забоншиносӣ дар асоси чинсу намуд ва дихотомия ба ду ҷудо намудани мафҳумҳо таснифот гузаронидан васеъ истифода бурда мешавад.

Дихотомия, ки хоси мантиқ аст, мафҳумҳоро ба ду намуди ба ҳам зид ҷудо менамояд: намуди муғлақ давомдор, падежи бевоситаву бавосита, танҳогу чамъ, камию зиёдии аломат ва ғайра. Ба таснифоти лингвистӣ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутқ, ҷумлаҳоро ба содаву мураккаб, овозҳоро ба садоноку ҳамсадо ҷудо намудан хос аст.

Аз нуқтаи назари мантиқ, таснифот бояд ба қонуно ҷудо намудани мафҳумро риоя кунад. Дар лингвистика аксар ба ин қонуни риоя накарда, танҳо аз руи система, яъне бе асосҳои мантиқӣ тасниф кардан мушоҳида карда мешавад. Вале баъзе чараҳои ва мактабҳои мантиқӣ ва мантиқӣ-математикӣ ба қонуноҳои мантиқ риоя карданро талаб мекунад.

Роҳҳои азнавсозӣ ва методикаи трансформасионӣ. Роҳҳои азнавсозӣ ба фаҳмиши забон чун процес, чун структураи динамики ба воҳидҳои ҷудогона, ки ба ҳамдигар алоқаманданд, ба забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, аз тарафи дигар, ба лингвистикаи мантиқӣ ва таҳлили услубии матни бадеӣ вобаста мебошад.

Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ роҳи азнавсозӣ барои муайян намудани пайдарҳамии хронологии воҳидҳои забони, барои азнавсозии шаклҳои қадима истифода мешавад.

Дар лингвистикаи мантиқӣ ин роҳ барои таҳлили хусусиятҳои семантикии сохти синтаксисӣ истифода бурда мешавад. Масалан,

забоншиноси рус Ф.И.Буслаев методикаи трансформаториро барои ихтисор ва ё кӯтоҳ кардани чумлаҳои пайрав истифода кардааст. Ӯ ба ҷои чумлаи «Тот, кто виноват» танҳо «Виноват» ё ки ҷои «Думаю о том, чтобы идти» чумлаи «Думаю идти» гуфтааст. Ин тарзи истифодаро ва ё бараксашро, яъне ба ҷои ибораи истифода бурдани чумлаҳои мураккабро дар эҷодиёти адабони тоҷик ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Паҳншавии методикаи трансформасионӣ дар забоншиносии ҳозира эътироф намуда динамизми забон ва зиёд шудани роли методикаи таҷрибавӣ мешавад. Методикаи трансформасионӣ алоқамандӣ ва ҳешигарии воҳидҳои забонро эътироф мекунад. Вай дар омӯзиши қолабҳои синтаксисию калимасозӣ васеъ ба кор бурда мешавад.

Нутқи мазмунан нақлшуда шакли аз нав сохтаи нутқи айнан нақлшуда, чумлаи пайрав шакли дигари аъзои чумла доништа мешавад. Нутқи айнан нақлшуда: «Мо ин забони шарифро дар Бухоро омӯхтаем», - гуфта буд як дафъа муаллим (Сагтор Турсун. Се рӯзи як баҳор. Саҳ. 209) ва ё «Дина модарам ўро хабар гирифта буданд», - гуфт Самад (Ҳамон ҷо, саҳ. 171). Нутқи мазмунан нақлшуда: Муаллим як дафъа гуфта буд, ки ин забони шарифро онҳо дар Бухоро омӯхтаанд. Дина модараш ўро хабар гирифтаанд. Чумлаи мураккаб: «Маълум буд, ки рӯи осмон тадричан аз абрҳо кушода мешавад (Сагтор Турсун. Се рӯзи як баҳор, саҳ. 16). Бо вучуди он, ки офтоб тобон буд, аз пеш бӯи борон меомад» (Ҳамон ҷо, саҳ. 57). Чумлаҳои содда, ки чумлаҳои пайрави мисолҳои боло дар шакли аъзои тафсилии чумла омадаанд: Тадричан аз абрҳо кушода шудани рӯи осмон маълум буд. Бо вучуди тобон будани офтоб аз пеш бӯи борон меомад. Чумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳоли хилофи чумлаи содда омадаанд.

Дар вақти азнавсозӣ ва ё трансформасия кардан баъзе чизҳо ихтисор ва ё илова карда шуданаш мумкин аст. Талаба китоб хонд. Китоб аз тарафи талаба хонда шуд.

Хусусияти ҳоси методикаи трансформасионӣ он аст, ки вай системаи қонуноҳои саҳт надорад ва ҳамчун назарияи забон истифода нашудааст. Вай ба ҳақиқати забони конкрет такя менамояд ва барои омӯзиши қатегорияҳои мураккаб ва бисёрмаъно ва ё ҳодисаҳои пурра ифода нагардида истифода бурда мешавад.

МЕТОДИ МУҚОИСАВӢ

Муқоиса яке аз тарзу усулҳои илмӣ буда, дар тамоми соҳаҳо ба кор бурда мешавад. Ин усулро дар забоншиносии низ ба таври васеъ истифода мебаранд. Дар муқоиса бо забони дигар омӯхтани забони модарӣ ё ки бо роҳи муқоиса муайян намудани хусусияти ҳоси ҳуди

дар як забон ниҳоят мувофиқ ва аҳамиятнок аст. Факту далелҳои як забон ва ё чанд забон муқоиса шуданаш мумкин аст. Ҳангоми муқоиса ҳодисаҳои умумӣ ва хоси як забон ва ё забонҳои гуногун муқаррар ва муайян карда мешавад. Ин аст, ки муқоиса ҳамчун амалиёти умумиҷамъии тафаккур дар тамоми методҳои таҳлили лингвистӣ иштирок мекунад. Одатан дар методикаи тадқиқотҳои лингвистӣ муқоисаи дохилизабонӣ ва байнизабониро ба кулӣ фарқ мекунанд, зеро дар муқоисаи дохилизабонӣ категория ва ҳодисаҳои забонии ин ё он забони ҷудоғона, вале дар муқоисаи байнизабонӣ забонҳои гуногун тадқиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, методи муқоисавӣ зидди методи тасвирӣ меистанд, зеро дар он ҷо (тасвирӣ) муқоиса вучуд надорад. Ба таври муқоиса омӯхтани ду ва ё зиёда забон ҳеле машҳур аст. Муқоисаи байнизабонӣ, аз як тараф, дар натиҷаи омӯхтани забони бегона ва аз тарафи дигар, ҳангоми омӯхтани забонҳои хеш ба амал омад. Ин метод дар забоншиносӣ пештар ҳам дучор мешуд, вале он аз аввали асри XIX машҳур гардид, зеро дар ин вақт забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба амал омад.

Методи муқоисавӣ дар ду намуд – муқоисавӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ-таққоскунӣ зоҳир мегардад. Ин методҳо ҳам аз рӯи мақсаду вазифа, ҳам материали тадқиқоту ҳудуди истифодаи он ва ҳам роҳи методикаи тадқиқи илмӣ аз ҳам фарқ мекунанд.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ на танҳо муқоисаи ду забон ва ҳодисаҳои онҳоро нишон медиҳад, балки инкишофи забонҳои хешро ошкор менамояд. Мақсади методи муқоисавӣ-таққоскунӣ тасвир кардани ҳодисаи муқоисашавандаи ду ва ё зиёда забонҳо, муқаррар намудани умумият ва фарқи ин ҳодисаҳо ба муқоиса бо гузаштаи онҳост. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба умумияти генетикаи забонҳо таъяс кунад, методи муқоисавӣ-таққоскунӣ ба мафҳуми ҳодисаи муқоисашавандаи ду забон таъяс мекунад, ки онҳо мумкин аст, умумияти таърихӣ надошта бошанд. Бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам забонҳои хеш ва ҳам вариантҳои таърихии ҳуди як забонро омӯхтан мумкин аст.

Муқоисаи забонҳо асоси тамоми методҳои лингвистӣ бошад ҳам, методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ ва муқоисавӣ-таққоскунӣ бо мақсади муқоиса, бо он ки қадом забонҳо муқоиса мешаванд ва бо чӣ мақсад муқоиса карда мешаванд, фарқ мекунанд. Ин ба фарқи тарзу методикаи тадқиқ ҳам сабаб мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба мафҳуми умумияти генетикӣ ва мавҷудияти оила ва гурӯҳи забонҳои хеш асос карда шудааст. Аз ин рӯ, пеш аз шинос шудан бо методи

муқоисавӣ-таърихӣ бо забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва муносибати ин методро бо он аз назар гузаронидан лозим меояд.

Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои хеш, таснифи онҳо, таъриху паҳншавии онҳоро меомӯзад. Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ бо методи ҳамномаш як чиз нест, вале мафҳуми ягонагӣ ва фарқи генетикӣ барои онҳо умумӣ аст.

Ягонагии генетикӣ забонҳо аз иқтибос ва ё тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани овозу калимаҳо дар забонҳо фарқ мекунад. Масалан, калимаҳои атом ва фабрика дар чандин забонҳои Европа ва Оснӣ мушоҳида мешавад. Ё ки калимаҳои мактабу муаллимро дар чандин забонҳои Оснӣ дучор кардан мумкин аст. Ин калимаҳои нишонии хешигарии ҳамаи ин забонҳо шуда наметавонад, зеро онҳо калимаҳои иқтибосианд. Мисоли дигар, дар забони тоҷикӣ калимаҳои **сад** ва **бад** дида мешавад. Ва ана ҳамин гуна калима дар забонҳои русӣ ва англисӣ низ мушоҳида мешаванд. Ин калимаҳои нишонии умумияти онҳо шуда наметавонанд, чунки дар ин ҷо тасодуфан бо ҳам мувофиқ омадани овозҳо ба назар мерасад.

Калимаи **духтар** ва чонишини шахсии **ту**-ро дар чандин забон мушоҳида кардан мумкин аст: дар русӣ дочь – ты, литовӣ ду те – ту, санскрит духите (р) – тувам, юнонӣ тхугатер – ту, готӣ даухтар – су, англисӣ даугхтер – тхоу, немисӣ Гачтер – ду.

Калимаҳои духтар ва ту калимаҳои решагӣ ва қидимӣ мебошанд ва дар забонҳои гуногун бо ҳам мувофиқ омадани онҳо аломати хешигарии ин забонҳо мебошанд.

Маълум мешавад, ки дар ҳолати ин чиҳати реша, аффиксҳои калимасозу шаклсоз ва ё овоз ба ҳам мувофиқ омада ба хешигарии забонҳо шубҳа наметавонад. Албатта, ҳар як забон бо қонуни қоидаҳои тараққиёти дохилии худ инкишоф меёбад, бинобар он калимаҳо ба тағйиротҳои овозӣ дучор шуданашон мумкин аст. Дар натиҷаи муқоиса ҳатто роҳи тараққиёти забонҳои хеш муайян карда мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ ин системаи тарзҳои тадқиқот ва методикаи таҳлил мебошад, ки дар вақти омӯзиши забонҳои хеш аз онҳо истифода бурда, тараққиёти қонунии сохти он забонҳо нишон дода мешаванд ва ин чунин барои аз нав барқарор намудани овозҳову шаклҳои қадимаи онҳо ёрӣ мерасонад.

Методикаи муқоисавӣ-таърихӣ аз муқоисаи муқаррарӣ бо он фарқ мекунад, ки:

- 1) Дар ин усули омӯзиш фактҳои мушоҳида аз тамоми забонҳои хеш гирифта мешавад – ҳам аз забонҳои мурдаву зинда ва ҳам аз забонҳои адабӣ-хаттӣ ва гуфтугӯӣ-шевагӣ. Чӣ андоза забонҳои зиёд муқоиса шаванд, ҳамон дараҷа фикр асоснок мебарояд.

2) Дар вақти омузиши муқоисавӣ-таърихӣ дарачаи хешигарии забонҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд, зеро муқоиса бояд аз забонҳои нисбатан наздик сар шавад. Масалан, забони тоҷикӣ пеш аз ҳама бо забонҳои форсӣ дарӣ, баъд бо забонҳои номӣю осетинӣ ва баъд бо забонҳои паҳлавӣю суғдӣ ва қадимаи дигар муқоиса шуда дар зинаи дуюм бо забонҳои ҳиндӣ ва баъд словянию ягон ғуруҳи дигар муқоиса карда мешавад.

Роҳҳои асосии методи муқоисавӣ-таърихӣ инҳо мебошанд:

а) Муқарар намудани айнияти генетикӣ;

б) Азнавсозии шакли қадима;

в) Муқарар кардани хронологияи пурра ва нисбӣ:

А) *Муқарар намудани айнияти генетики*. Роҳҳои муқарар намудани айнияти генетикии овозҳо ва шаклҳои граматикии забонҳои хеш фактҳои забониро предмети тадқиқи методи муқоисавӣ-таърихӣ гардонидаст. Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ҳамон гуна мувофиқии овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ибораҳои айният меноманд, ки пайдоиши умумӣ доранд, яъне ба ҳам монандии генетикӣ доранд. Ин аст, ки баъзан айнияти генетики аз ҷиҳати материалии семантикӣ дар айни замон бо ҳам мувофиқ наомаданаш мумкин аст. Ба ҳам монандии овозҳо аз ҷиҳати генетикӣ маънои онро надорад, ки онҳо ҳоло ҳам аз рӯи хусусияти акустикиву артиулясионӣ мувофиқ оянд, яъне монанд бошанд. Масалан, овозҳои «г» ва «ж» аз ҳар ҷиҳат фарқ мекунад: г – овози паси забонии зич бошад, ж – пеши забонии роғ мебошад, ҳол он ки онҳо аз ҷиҳати генетикӣ монанд мебошанд. Морфема, калима ва ибора низ дар айни замон пурра ба ҳам мувофиқат накарданишон мумкин аст.

Б) *Аз навсозии шакли қадима*. Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки ҳамаи овозҳо, морфемаҳо ва калимаҳои ҳозира шакли қадима, шакли нахуст забони худро надоранд. Ба ин калимаҳои решагии ифодакунандаи он мафҳумҳои дохил мешаванд, ки дар қадим низ дучор мешуданд. Муқоисаи калимаҳои бародар, падар, хоҳар ва ғайра дар забонҳои гуногун ба ин шаҳодат медиҳанд. Масалан, калимаи **бародар** дар забони русӣ брат, словянии қадим-братър, немисӣ-брудер, лотинӣ-братер, санскрит-бхрата ба он далолат мекунад, ки овози аввали ин калима дар қадим ҳамсадои (бх) будааст.

В) *Муқаррар намудани хронологияи пурра ва нисбӣ*. Забонҳои хеш на танҳо шакли қадимро нигоҳ медоранд, балки ба ҳамон монанд калимаҳо ҳам месозанд. Дар давраи нахустзабон ҳам диалектҳо буд. Диалектҳои хеш дар давраи тараққиёти забон муттаҳид шуда, забони ягонро инкишоф додаанд ва баробари он

забони чудогонаи мустақил ҳам гардидаанд. Барои муайян намудани шакли қадима муқаррар кардани он, ки аввалин бор он дар кучо ва кай зикр шудааст, аҳамияти калон дорад. Осори боқимондаи хаттии забонҳо як хел нест. Осори хаттии забони хетӣ ба асри ХІУ-ХІІІ пеш аз милод тааллуқ дошта бошад, забони қадимаи юнонӣ аз асри Х-ІУ, форсии қадим аз асри УІ-Ш, санскрит Ш, вале забони ботӣ аз асри У-УІ, арманӣ қадим У-ІХ, словянии қадим ІХ-ХІ, литовӣ аз асри ХУІ ба мо омада расидаанд.

Усули хронологияи нисбӣ аз он иборат аст, ки бо роҳи омузиши паҳншавӣ ва аҳамиятноки аз ду ҳодисаи системаи забони қадимӣ будани яке аз онҳо нисбат ба дигараш муайян карда мешавад.

Методи таърихӣ-муқоисавӣ. Методи муқоисавӣ-таърихӣ ба он асос карда шудааст, ки забонҳои хеш бо ҳам муқоиса карда мешаванд. Бо ин метод таърихи забонҳо омӯхта мешавад. Бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳамзабонҳои хеш ба ҳам давраҳои гуногуни ҳуди як забон, яъне пайдар ҳамин омӯхта мешавад. Масалан, давраи қадим ва ё миёнаи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ.

Методи таърихӣ-муқоисавӣ системаи усулҳо ва методикаи таҳлил аст, ки ҳангоми омузиши тараққиёти таърихии забони чудогона бо мақсади ошкор намудани қонуниятҳои дохилӣ ва берунӣ тараққиёти он истифода карда мешавад. Ба воситаи ин метод айният ва фарқи таърихии шаклҳои овозҳои забон барқарор карда мешавад. Бо ин метод одатан як забон омӯхта мешавад, дар ин ҷо муқоисаи забонҳо нест. Фактҳои забонӣ дар давраи гуногуни тараққиёти он муқоиса карда мешавад.

Ҳангоми омузиши таърихӣ-муқоисавӣ барқарор намудани айнияти овозҳо, шаклҳо, қолабҳо, калимаҳо шарт ва зарур аст, зеро танҳо дар ҳамин ҳолат таҷқиқи минбаъдаи онҳо имконпазир мебошад. Азбаски бо ин метод фактҳои забонии ин ё он забони чудогона таҷқиқ карда мешавад, баробари нишон додани айнияти воҳидҳои забонӣ фарқи онҳоро нишон додан ҳам аҳамияти калон дорад.

Забонҳои ҳозира танҳо як қисми калимаҳо, шаклҳо, овозҳо ва ё сохту таркиби забони қадимаи худро нигоҳ доштаанду ҳалос. Ҳамин қисми боқимонда ҳам метавонад ҳолати пешина, таърихи забонро то андозае барқарор намояд. Чунин омузиш ба воситаи тарзи азнавсозии дохилӣ ба вучуд оварда мешавад. Усули азнавсозии дохилӣ аз он иборат аст, ки шакли қадима бо роҳи таъсири гуногуни он дар доираи ҳуди як забон барқарор карда мешавад. Баъзан бо мақсади назорат факти забони хеш истифода бурда мешавад. Чиҳати хронологии ин ё он давраи таърихии забон бо ёрии архаизмҳо ва

колабҳои бемаҳсул ва инчунин неологизму колабҳои сермаҳсул муайян карда мешавад.

Усулҳои аз ҷиҳати хронологӣ нишон додани ҳодисаҳои забонӣ он аст, ки фактҳои забонӣ хarakterистикаи мутлақ ва нисбии замони мегиранд. Дар омӯзиши таърихӣ-муқоисавӣ хронологияи мутлақро танҳо дар ҳолати дучор шудани он ё он фактҳои забони дар асари аввалини хаттӣ нишон додан мумкин аст.

Инкишофи забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ асри XIX-XX на танҳо забонҳои хаттӣ қадимро ошкор нумуду онҳоро омӯхт, балки лаҳҷаву шеваҳои ҳозиразамонро низ ба омӯхтан сар кард.

Материалҳои диалектӣ ҳам объекти забоншиносии таърихӣ-муқоисавӣ ва ҳам диалектологияву географияи лингвистӣ гардид. Методи диалектографӣ гуфта ҷамъи тарзҳо ва методикаи ҷамъ намудан, қор карда баромадан ва маънидоди материалҳои шевагиرو мегуянд.

Методи муқоисавӣ. Методҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва таърихӣ-муқоисавӣ бо материали забонҳои ҳеш маҳдуд мешаванд. Дар тартиб додани фонетика, грамматика, лексикологияи таърихӣ ва ё муайян намудани хусусиятҳои ҷудогонаи забонҳои ҳеши ҳозира аспекти таърихӣ роли муҳим ва ҳалқунанда мебошад. Дар ҳолати ба таври муқоиса омӯхтани ҳоҳ забонҳои ҳеш ва ҳоҳ ғайриҳеш аспекти таърихӣ ҳеч гуна рол намебошад.

Ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо луғатҳои дузабона ва грамматикаҳои умумиро ба вучуд овард. Забоншинос Гумбольд ғайр аз ба таври муқоисавӣ-таърихӣ омӯхтани забонҳо ба тариқи муқоисавӣ-типологӣ тадқиқ карданро низ зарур дониста буд. Дар ин соҳа хизмати забоншинос, академик Мещанинов И.И. хеле қалон аст.

Дар ҳолати ба тариқи муқоисавӣ-типологӣ омӯхтани забонҳо хусусиятҳои структурии забонҳои гуногунро ошқор намудан мумкин аст. Таснифоти морфологӣ низ дар ҳамин асос гузаронида шудааст. Дар ҳолати ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо дараҷаи таъсири як забон ба забони дигар ҳангоми алоқаҳои таърихиву территорияӣ маълум мегардад. Масалан, дар ҳолати ба тарзи муқоиса омӯхтани соҳи грамматикаи забонҳои нимҷазираи Балкан – булғорӣ, юнони нав, албанӣ ва руминӣ маълум шуд, ки ба ҳамаи ин забонҳо артикли постпозитивӣ ва барои ифодаи замони оянда феъли ёридхандан *хотеть* умумӣ ва ягона мебошад.

Ғайр аз ин методи муқоисавӣ-таърихӣ дар тартиб додани луғатҳои дузабона ва таълими забони хоричӣ низ ёрин қалон мерасонад. Аз асри XIX сар карда давлатҳои сермиллат ба амал меоянд ва зиёд шудан мегиранд. Ин ба он сабаб шуд, ки баробари луғатҳои дузабона грамматикаҳои муқоисавӣ тартиб дода шаванд. Ба

ин «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони узбекӣ»-и Поливанов Е.Д. –1933 ва «Забоншиносии умумӣ ва масъалаҳои забони франсузӣ»-и Ш.Балли –1932 мисол шуда метавонанд. Балли забони франсузиро асос карда, забони немисиро ба он муқоиса кардааст. солҳои охир ба таври муқоиса русӣ, англисӣ, немисӣ ва франсузӣ зиёд мушоҳида мешавад. Доир ба муқоисаи масъалаҳои ҷудогона забони тоҷикиву русӣ диссертасия ва мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Масъалаҳои гуногуни сохти грамматикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои хориҷӣ низ мавриди тадқиқи як гуруҳ забоншиносон гардидааст. Ба ин диссертасияҳои доктории Шаҳобова М.Б. «Таҷрибаи ба таври муқоиса омӯхтани сохти забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Чамшедов П. «Категорияи намуд ва замон дар забонҳои тоҷикӣ, англисӣ, русӣ ва шуғнӣ» ва рисолаҳои номзадии Камолова А.Р. «Пешояндҳои аслии забони тоҷикӣ ва ҳаммаъноии онҳо дар забони англисӣ», Ҳамралиев Н. «Намудҳои феъл дар забонҳои ҳозираҳои тоҷикиву англисӣ», Яхъёева Х.Ю. «Таҷрибаи ба таври муқоиса омӯхтани сифат дар забонҳои тоҷикиву англисӣ», Собиров А. «Тартиби калима дар ҷумлаҳои содаи дутаркиба дар забонҳои ҳозираи тоҷикӣ», Усмонов К. «Категорияи муайяний ва номуайянии исм дар забонҳои тоҷикиву англисӣ», Чалилова М. «Категорияи шумора дар исми забонҳои тоҷикиву англисӣ», Азимова М. «Тахлили муқоисавӣ лексика ва фразеологияи модӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Мухторова С.Я. «Артикли –е дар забони ҳозираи тоҷик ва ҳаммаъноии он дар забони англисӣ». Абдулохочаева К. «Муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Мамадназарова Г. «Ҳол дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ», Мамадназаров А. «Сифати шартӣ-хоҳишмандӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» ва ғайраҳо дохил кардан мумкин аст.

Дар натиҷаи муқоиса на танҳо ҷиҳатҳои умумӣ, балки хусусиятҳои хоси ҳар яке аз забонҳои муқоисасаванда ошкор мегардад. Инро дар вақти омӯзиши блингвизм ва контактҳои забонӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва ё тарҷума аз он низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо бо масъалаҳои таснифоти типологии забонҳо ва ҷиҳатҳои универсалии забонҳо низ алоқаманд мебошад.

Методи муқоиса ин системаи усулҳо ва методикаи таҳлил барои нишон додани хусусиятҳои умумӣ ва хусусии забонҳои муқоисасаванда мебошад.

Тадқиқотҷӣ вобаста ба мақсади гузоштаи худ, вобаста ба ҷанд забонро муқоиса карданаш ин ё он усули тадқиқотро пеш мегирад.

Муқаррар кардани асоси муқоиса. Ба ин масъала муайян намудани предмети муқоиса, характери он ва инчунин намудҳои

муқоиса аз руи монандиву фарқ дохил мешавад. Ҳодисаҳои монанду аломатҳои умумӣ зиёд бошад, ҳамон ҳама фарқ ҳам зиёд мешавад. Агар ҳодисаҳои умумӣ баёни ду забонҳо мушоҳида нашоавад, ҳамин чиз қайд карда мешавад. Дар ин ҳолат предметҳои тадқиқ нисоят камбағал ва агар ҳодисаҳои умумӣ зиёд бошад, мавзӯи тадқиқ васеъ мешавад.

Асоси муқоиса бо ёрии муқоисаи забону аломатҳои муайян карда мешавад.

Тарзи муқоисаи забонӣ аз он иборат аст, ки ягон забон асоси муқоиса қарор дода мешавад. Қадом забон асоси муқоисаи тарғибгардианаш ба вазифаи тадқиқотчи ва ё дараҷаи омӯшани забонҳо вобаста мебошад. Пештар, дар вақти тарғибии грамматикаи забонҳои Европа забони латинӣ асоси тарғибии шрифти шавад, баъдтар забонҳои франсузӣ, немисӣ, англисӣ ва русӣ ҳамин вазифаро адо менамуданд. Ҳангоми муайян кардани сифоти морфологияи забонҳо забони немисӣ чун намунаи забонҳои флективӣ дар муқоиса бо забонҳои ғайрифлективӣ ва забонҳои агглютинативӣ, решагӣ ва полисинтетикиро ошкор карда мешавад. Ё ки ҳангоми омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка забонҳои одатан асоси муқоиса ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар вақти тадқиқи муқоисаи омӯхтани бисёр забонҳои халқҳои ватанамон забонҳои давлиз ҳамин гуна вазифаро адо менамояд.

Тарзи муқоисаи аломатнокӣ аз он иборат аст, ки ягон забон асоси муқоисаи аломатҳои мегардад. Тағйирҳои аломатҳои забонҳо гуногун мешавад. Ҳагго аз ин фарқ умумӣ ҳам аз ҷиҳати моҳият ва табиати худ дар забонҳо мекунанд. Масалан, овозҳои нутқ дар забонҳои аломатҳои артикулясионӣ ва акустикӣ умумӣ дошта бошанд ҳам, ҳодисаҳои таҷрибаҳои ҷудогона доранд. Ҳангоми тадқиқи дугарафаи воҳидҳои забонҳои муқоиса: шаклӣ-семантикӣ ва функсионалӣ-семантикӣ мушоҳида мешавад.

Дар муқоисаи шаклӣ-семантикӣ асоси муқоисаи фактҳо ва ҳодисаҳои материалӣ воҳидҳои забон (масалан, морфема ва намунаҳои он, шаклсозӣ) ба шумор меравад.

Ҳангоми ба тариқи муқоисаи функсионалӣ-семантикӣ тадқиқи намунаҳои асоси муқоисаи фактҳо ва ҳодисаҳои ҷиҳатҳои идеалӣ воҳидҳои забон буда, тадқиқот ба он нигаронида шудааст, ки маънои кадом воситаҳо дар забонҳо ифода мешавад. Ин роҳҳо вобаста ба ади тадқиқот интихоб карда мешаванд.

Дар омӯзиши шаклӣ-типологӣ бештар ба ҷиҳати шаклӣ диққат ҷид ва аз руи мувофиқати шаклӣ забонҳоро ба решагӣ ативӣ ва флективӣ ҷудо мекунанд.

ВАЗИФАИ ЗАБОН ДАР ЧАМЪИЯТ

Забон ба чамъият ва аъзоёни он бетафовут хизмат мекунад. Ба хамин сабаб забонро аз қабилӣ ҳодисаҳои чамъиятӣ медонанд. Аммо хизмати забон ба чамъият аз хизмати дигар ҳодисаҳои чамъиятӣ (базис, настройка, идеология) фарқ мекунад. Ба чамъият хизмат кардани забон ҳоло маҳаки ҳодисаҳои чамъиятӣ донишмандон намешавад. Масалан, баъзе ҳодисаҳои табиӣ (гидроурбинро ба ҳаракат даровардани қувваи об), ҳатто машина, поезд, самолёт ва ғайра ба чамъият хизмат мерасонанд, аммо бо ин онҳо ҳодисаи чамъиятӣ донишмандон намешавад.

Чихати асосии базис аз он иборат аст, ки вай ба чамъият ақиқати иқтисодӣ хизмат мекунад. Настройка бошад, бо хизматсиёсӣ, юридикӣ, эстетикӣ ва дигарҳо нормаҳои ҷаҳонбинӣ чамъиятро муайян менамояд.

Яке аз чихатҳои асосӣ ва фарқкунандаи забон дар он аст забон дар ҳама соҳаҳои ҳаёти инсонӣ бетафовут ба чамъият аъзоёни он хизмат мекунад. Ба хамин сабаб забон бо ҳодисаҳои дигари чамъиятӣ пурра баробар шуда наметавонад.

ЗАБОН ВОСИТАИ ИФОДАИ ШУУРИ ЧАМЪИЯТӢ

Яке аз аломатҳои асосии забон чун ҳодисаи чамъиятӣ инъикос ва ифодакунии шуури чамъият (тафаккури чамъиятӣ) мебошад. Инъикос ва ифодаи фикр дар сурати аввал сабаби асосӣ менамояд зеро машинаҳо ҳам то андозаи ин вазифаро иҷро карда метавонанд. Аммо набояд фаромӯш кард, ки ҳуди он машинаҳо маҳсули инкишофи тафаккур ва шуури инсон мебошанд. Ба хамин сабаб чихати асосӣ ва фарқкунандаи забон аз дигар ҳодисаҳои чамъиятӣ дар он аст, ки танҳо забон қобилияти пурра дарк карда ва ифода намудани шуури чамъиятро дорад.

Чунон ки мебинем, шуури чамъиятӣ инъикоси бевосита ва дурусти ҳаёти материалии чамъият будааст ва дарку ифодаи он танҳо ба воситаи забон (забони чамъиятӣ) имконпазир аст.

Баъзе элементҳои шуури чамъиятӣ (аз қабилӣ ҷаҳонбинии сиёсӣ, юридикӣ, динӣ, философия) ба настройка дохил мешаванд, баъзеашон (масалан, илмҳои табиӣ, техника) ба настройка дохил намешаванд, вале ин ба инкишоф, инъикос ва ифодаи шуури чамъиятӣ будани забон ҳалал намерасонад.

Забон маҳсули чамъияти одамон аст, вай барои чамъияти одамон хизмати бевосита мекунад. Психология шуурро яке аз хосиятҳои олии майна медонад, ки он танҳо ба инсон хос буда, бо забон алоқа дорад. Вай ҳақиқатро дарк ва чамъабаст карда наметавонад. Забон ҳамчун ҳодисаи чамъиятӣ бо хамин хусусиятҳои

аз ҳодисаҳои дигари чамъиятӣ фарқ мекунад. Ба сабаби характери умумичамъиятӣ доштани забон, тафаккур ҳам хусусияти умумичамъиятӣ мегирад. Забон яке аз шартҳои асосии мавҷудияти чамъият аст. Забон хусусиятҳои аломатии худро муддатҳои зиёди нигоҳ доштааст ва он яке аз воситаҳои асосии аввалини мавҷудияти чамъият мебошад. Ин масъаларо дар забоншиносии ғарб ба тарзҳои гуногун маънидод мекунанд.

Чунон ки пеш гуфта будем, ин масъаларо дар мактабҳои забоншиносии ғарб ба таври дигар эзоҳ медиҳанд. Масалан, Гумболд гуфта буд: Забон чун тасвири ҳақиқати реалӣ, ки шуури одамонро ба шакл дарорад, ба вучуд омадааст. Шогирдонро тарафдорони ӯ (неогумболдчиён), ҳатто гуногунии забонҳоро сабаби гуногунии дин менамояд.

Ин ақида аз нуқтаи назари марксистӣ нодуруст аст, зеро забон маҳсули ғояҳои динӣ – иқтисодӣ набуда, балки воситаи ифодаи фикр бетафовут барои ҳама мебошад.

БА ЗАБОН ТАЪСИР РАСОНИДАНИ СОХТИ ЧАМЪИЯТ

Сохти чамъият ба забон ва инкишофи он бевосита таъсир мерасонад. Масалан, дар давраи феодализм ҳалқи ба як забон гап мезада ба гуруҳҳои зиёд ҷудо мешавад ва онҳо забони ягонаи давлатӣ надоранд. Ин ҳодиса бешубҳа ба инкишофи забон таъсир мерасонад. Дар натиҷа дар як забон шеваҳои ҷудогунии аз ҳам то андозае фарқкунанда ба амал меоянд. Ҳар гуруҳ (шеваҳои ҷудо) терминҳои аз гуруҳи дигар фарқкунанда эҷод мекунад. Агар ин ҳолат муддати зиёд давом кунад, забони он гуруҳҳо бештар фарқ кардан мегирад (масалан, дар мо забонҳои помирий, забонҳои Доғистон хамин процессро аз сар гузаронидаанд).

Баъзан дар натиҷаи муттаҳидшавии ҳалқҳо дар таркиби як давлат ва ё миллат барои он миллат забони аз истеъмоли барномаи (мурдаи) он ҳалқро зинда кардан мехоҳанд, ки дар натиҷа бисёр қалмаҳои дар истеъмоли буда аз истеъмоли мубароҷанд, системаи забон тағйир меёбад. Масалан, забони ҳиндӣ қадим дар Исроил. Ё худ пеш аз Революсия бисёр шева ва ҷудогунии ҷудогунии то дараҷае фарқ карда буд, аммо ба сабаби ташкил шудани давлати ягонаи миллии ҷудогунии, забони ягонаи миллии – давлатӣ ҷудогунии худро гирифта тавонист. (Аз ҷумла мурда рафтани забонҳои эронӣ: суғдӣ, хоразмӣ...).

ДАР ЗАБОН ИНЪИКОС ЁФТАНИ ДИФФЕРЕНСИАСИЯИ ЧАМЪИЯТӢ

Ба қисмҳо ҷудо шудани ҷамъият ҷамъиятҳои гуногунро ба амал меоварад. Дар натиҷа сохти давлатдорӣ ва пайдо шудани терминологияи махсус дар забонҳои аз ҳам ҷудошуда фарқ мекунад, ки ин ҳодиса дар забон бетаъсир намоноад. Масалан, баъзан ҳодисаи ба ҳам омехта шудани забонҳо низ дар ҳамин тарзи давлатдорӣ дида мешавад. Агар халқҳои забонашон ба ҳам наздик ба як давлат муттаҳид шаванд, яке аз он забонҳо чун забони давлатӣ шинохта мешавад. Забонҳои дигар охишта-охишта ба таркиби он забон ҳал мешаванд. Он забон ғолиб мебарояд.

ИНЪИКОС ЁФТАНИ ТАҒЙИРОТИ ДЕМОГРАФӢ ДАР ЗАБОН

Шуъбае, ки таркиб ва ҳаракати аҳолиро меомузад, демография (demos – халқ, graphos - навиштан) ном дорад. Тағйироти демография (камӣ зиёд шудани аҳоли, фарқ кардани аҳолии шаҳру кишлок) ҳам дар забон бетаъсир намоноад. Ин ҳолат дар мамлақати мо ҳам пеш аз революсия вучуд дошт. Дар ин сурат одамони калонсол ба синну соли мисна хусусиятҳои хоси шева ва лаҳҷаҳои худро хуб нигоҳ доштаанд, аммо ҷавонон доим кушиш мекунанд, ки ба забон калима, ибора ва терминҳои навро дохил намоянд. Майли онҳо ба ин масъала бештар аст.

Дар давлате, ки дар он халқҳои гуногунзабон зиндагонӣ менамоянд, як забон ба сифати забони асосӣ буда, роли умумикунанда дорад. Агар дар таркиби он давлат халқҳои бехат бошанд, забони давлатӣ ба сифати забони асосӣ доништа мешавад. Масалан, пеш аз мустиқлият забони русӣ, дар Индонезия – индонезӣ, дар бисёр мамлақатҳои Англия ва Америка забони англисӣ, дар Ҳиндустон – ҳиндӣ ҳамин вазифаро адо карда истодаанд.

Дар натиҷа калима, ибора ва терминҳои забони нави асосӣ ба он забонҳо бештар гузашта истодаанд. Ба халқҳои кам ҳучум овардани мамлақатҳои сараҳоли низ ба забон бетаъсир намоноад. Масалан, аҳолии қисми шимолии Ҳиндустон ба забони форсӣ гап мезадаанд. Дар муддати якчанд аср аз забонҳои форсӣ, панҷобӣ ва ҳиндӣ ин давлат забони – **урду** ба миён омад, ки дар таркиби он калимаҳои форсӣ, ҳиндӣ, панҷобӣ ҳастанд.

БА ЗАБОН ТАЪСИР РАСОНИДАНИ ХОДИСАҲОИ НАДСТРОЙКАВӢ

Хусусиятҳои надстройкаи (дин, маданият, ҳуқуқшиносӣ, сиёсат ва ғайра) ба тақдирӣ забон таъсири манфӣ мерасонанд.

1. Масалан, дин аз ҳамин қабил ҳодисаҳост. Эътироф ва қабул намудани дин сабаби ба забон дохил шудани калимаву терминҳои зиёди хоричӣ мегардад.

2. Дар сурати ба забон таъсир расонидани ҳодисаҳои надстройкаи ва онро ба асос гирифтани душманон роли нависандагони барҷастаи халқ қатон аст (масалан, забони тоҷикӣ аз Рудақӣ то Садриддин Айний ва кашмақашҳои солҳои 20; забони русӣ дар солҳои аввали баъд аз революсия ва роли А.М.Горкий, В.В.Маяковский ва дигарон).

3. Инкишофи маданият ҳам дар забон калимаю терминҳои навро меоварад ва намояндагони он соҳа баъзан булҳавасона майли зиёдтар истеъмоли намудани он калима ва ибораҳоро доранд.

Бинобар он барои пурра нигоҳ доштани нормаҳои забони адабӣ, тарзи талаффузи калимаҳои забон, мактаб, радио, телевизор роли муҳим доранд. Зеро дар онҳо нормаҳои талаффуз, грамматика ва мавқеи истеъмоли калимаҳои забон хуб риоя карда мешавад.

Инкишофи маданият бо давлатҳои дигар алоқаро меафзояд. Дар натиҷа терминҳои интернасионалӣ зиёд мешаванд.

РОЛИ ЧАМЪИЯТ ДАР ЭҶОД ВА БА ШАКЛ ДАРОВАРДАНИ ЗАБОН

Чамъият забонро чун ҳодисаи чамъиятӣ эҷод менамояд, ба шакл меоварад, ба нормаҳои истеъмоли он назорат мекунад ва онро чун робитаи байни одамон мустаҳкам мекунад. Баъзан одамони ҷудогона калимаҳои нодуруст месозанд, ки онҳо қабули умум намешаванд ва зуд аз забон мебароянд. Баъзан калимаҳо аз як забон ба забони дигар ба маънои нодуруст иқтибос шаванд ҳам, ба зудӣ дар истеъмоли умумият пайдо мекунанд. (таклиф-даъват-таклиф. Таклиф ба маънои пешниҳод аст). Баъзан аз ибораи калима пайдо мешавад ва дар забон мустаҳкам ҷой мегирад.

Масалан, дар асри ХУI дар Россия аз ибораи копейная денга – **копейка** пайдо шудааст. Аз ибораи **кӯҳу тал** – кӯтал...

Дар рузҳои мо терминологияи умумии байни миллатҳои инкишоф ёфта истодааст. Баъзе терминҳои андозаашон маҳдуд ба амал меоянд. Масалан, **Ереванит** – минерале, ки дар Арманистон пайдо шудааст, Анзоб – оби минералӣ, Шоханбарӣ – оби минералӣ... Ҳамаи ин тағйиротҳо дар чамъияти мо дар таҳқи

назорати халқ мебошанд, зеро забон аз қабилӣ ҳодисаҳои ҷамъиятӣ буда, эҷодкор ва инкишофдиҳандаи он халқ мебошад.

Ҷиҳати ҷамъиятии забон пеш аз ҳама мубодилаи афкорро таъмин намудани он мебошад. Ҳар як воҳиди забони аз овоз то ҷумла дорони ҷиҳати табиӣ ба ҷамъиятӣ аст. Масалан, просесси ҳосил шудани овоз – ҷиҳати табиӣ он ва хусусияти шаклу маъно ҷудокунии овоз дар муомила ҷиҳати ҷамъиятии он мебошад.

МУНОСИБАТИ МАЪНОИИ ЗАБОН ВА МАНТИК

Муносибати маъноии забон ва мантик ба ҳам наздик аст. Зеро калимаи мантик (ба маънои васеи он) синонимӣ тафаккур мебошад.

Маълум, ки тафаккур дар асоси калимаҳои забон ҳақиқати реалии воқеиро инъикос мекунад. Нутқи мантикӣ ҳам дар асоси материали мавҷудаи забон инкишоф меёбад.

Ин намуди мантиқи қонуни (диалектикӣ) мебошад.

«Мантик – илм дар бораи қонун ва шаклҳои дурусти нутқ аст. Тафаккури дуруст бояд муайян, беихтилоф, пайдарҳам ва исботшуда бошад. Мантик қонуни айният, шакли тафаккури мафҳум, муҳокима ва ҳулоса баровардан мебошад». (Луғати энциклопедӣ, ҷ.2 1954, саҳ. 277).

Чунон ки аз ин таъриф маълум мегардад, вазифаи тафаккур ва мантик баробар аст. Материали асосӣ ва асоси ҳар дуишон ҳам хизмати забон аст. Аммо як ҷиҳати фарқкунандаи тафаккур ва мантик дар он аст, ки мантик бо маъно ва мундариҷаи маълум сару кор дорад. Мантик мафҳуми инъикос гардида (дарк шуда) муҳокима ва муайян шударо меомӯзад. Аз тарафи дигар, барои ба шакл даровардан, муайян намудани мафҳуми даркшуда мантик роли муҳим мебозад.

Ниҳоят, мафҳуми мантикӣ ва грамматикӣ ҳам (ба маънои тангӣ он) умумият доранд.

АЛОҚАИ ЗАБОНҲО

Муносибати забонҳо ҳодисаи ҳатмии таърихист. Намудҳои муносибати байни забонҳоро ба таври зерин муайян кардаанд:

1. **Адстрат** – робитаи забонҳои ҳамсарҳад.
2. **Суперстрат** – ҳамроҳ шудани забони бегона ба забони халқи маҳаллӣ ва ба таркиби он омехта шуда рафтани он.
3. **Субстрат** – ин ҳодиса акси суперстрат аст. Ба забони бегона ҳамроҳ шудани забони маҳаллӣ ва ба таркиби забони бегона ҳал шудани он.

Дар омехташавии забонҳо роли халқӣ ба он забон гап мезадагӣ калон аст. Ҷамъияти инсонӣ ва руҳияи одамон воситаи алоқаи

забонҳо мебошад. Забон, ки бе тафовут ба ҳаммаи аъзоёни ҷамъият хизмат мекунад, робитаҳои номбурда дар сурате умумӣ шуда метавонанд, ки ҳамаи ҷамъият ё қисми зиёди он онҳоро аз худ кунанд, фаҳмад. Баъди аз забони асос ҷудо шудани забонҳо ва дар мавқеъҳои гуногун зиндагонӣ кардани халқҳои ба он забон гап зананда, дар забонҳои ҳамреша дигаргуниҳои муайяни фонетикӣ, лексикӣ, грамматикӣ бо мурури замон пойдор шуда, ниҳоят он забонҳо аз ҳам дур шудан мегирад ва оҳиста-оҳиста онҳо ба гуруҳи нисбатан наздики аз гуруҳи дигар бештар фарқ мекардагӣ ҷамъ мешаванд.

Он гуруҳҳо ҳам, ки аз ҳамдигар дур ва дар мавқеъҳои гуногун географӣ зиндагӣ мекунанд, забонашон оҳиста-оҳиста ҳам аз ҷиҳати лексикӣ, ҳам фонетикӣ ва ҳам грамматикӣ аз ҳам фарқ кардан мегирад. Дар сурати муқоисаи таърихӣ, ба ҳисоб гирифтани дигаргуниҳои таърихан дар калимаҳо ба амал омада асоси калимаҳои аслиро муайян кардан мумкин аст. Ба ҳамин сабаб имруз оила, гуруҳ ва ба қадом гуруҳ ё оила таалуқ доштани забонҳои алоҳидаро муайян кардаанд.

Дар сурати аз як забон (забони аз оилаҳои гуногун) ба забони дигарӣ ҳамсарҳад иқтибос шудани калима, бояд асли калима таъин гардад.

Робитаи суперстратии забон чунин аст, ки як халқ ба халқи дигар ҳучум оварда ғолиб мебарояд ва оҳиста-оҳиста забони он халқро қабул менамояд. Забони халқи ғолиб дар таркиби забони халқи мағлуб ҳат шуда меравад. Масалан, дар асри XI (с. 1066) еврейҳо ба хоки Англия омада забони англисиро қабул карданд. Пеш аз ин норманҳо ба Франция ҳучум оварда ғолиб баромаданд ва забонашон (забони скандинавӣ) оҳиста-оҳиста ба таркиби забони франсузӣ омехта шуда рафт, яъне забони франсузиро қабул карданд. Ҳамин тавр аст, ҳучуми арабҳо ба Осиёи Миёна. Дар замонҳои хилофати араб, забони арабӣ ба тоҷикон ва халқҳои дигар на танҳо бо роҳи зӯрӣ, балки ба воситаи маданият ва дин низ фишор мекард. Халқҳои исломро қабул карда қуръонро ба забони арабӣ мехонанд. Интелегенсия қушиш мекард ба забони арабӣ гап занад. Бо вучуди ин забони арабӣ ба таркиби забонҳои маҳаллӣ ҳал шуд. Танҳо баъзе калима, ибораҳо ва воситаҳои грамматикӣ боқӣ моданд. Ба ҳамин тарик, дар таркиби забони маҳаллӣ ҳат шудани забони дигар ҳодисаи суперстрат ном дорад.

Субстрат ҳодисаи баръакси суперстрат мебошад. Субстрат дар забонҳои алоҳидаи, гуногун низ ба амал меояд. Мафҳуми субстрат ба иқтибос баробар аст, яъне аз як забон ба забони дигар гузаштани элементҳои забонӣ мебошад. Ҳодисаи дар як территория зиндагӣ

кардани ду халқ, ки ба забонҳои гуногун гап мезаданд ва як забон ба забони дигар таъсир мерасонад (ба шакли иқтибос ва мувофиқат) низ субстрат мебошад. Масалан, халқҳои маҳалҳои тоҷикнишини Ўзбе кистон (Бухоро, Самарқанд, Чуст...) ҳам ба забони тоҷикӣ, ҳам ба забони ўзбекӣ гап мезананд, илова бар ин ба забони русӣ ҳам гап мезананд. Ё худ дар ҳамаи ҷумҳуриятҳо ҳам ба забони худашон, ҳам ба забони русӣ гап мезананд – калима, терминҳои зиёди зарурӣ иқтибос менамоянд, ки ин ҳам ҳодисаи субстрат мебошад.

Микдори калимаҳои иқтибосӣ каму зиёд шуда меистад, аммо ин ба фонди асосии забон таъсир намерасонад.

Баъзан ба сабаби ҳамҳудуд будан забонҳо ба ҳамдигар бетаъсир наменонанд. Ин робитаи ҳамҳудудӣ ба сохти забонҳо ҳам то андозае таъсир мерасонад. В.А.Звегинсев лаҳҷаҳои шимолии Англия ва забони скандинавиро мисол оварда қайд менамояд, ки дар сохти грамматикӣ ин лаҳҷаҳо забони скандинавӣ таъсири зиёд расонидааст.

Дар як шароит, дар як территория зиндагӣ кардани ду халқ ҳам сабаби аз забони як халқ ба забони халқи дигар гузаштани калима ва ба сохти грамматикӣ як забон таъсир расонидани забони дигар мегардад.

Ба сохти грамматикӣ як забон гузаштани сохти грамматикӣ забони дигарро дар забоншиносӣ **изограмматизм** меноманд. Изограмматизм дар забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ равшан мушоҳида мешавад: дар забони ўзбекӣ истеъмол шудани бандҳои изофӣ (-и), дар сохти калимаҳо, аффиксҳо (бештар суффиксҳо); дар сохти ҷумла истеъмол шудани пайвандҳо, бандҳои феълӣ ва ғайра. Таъсири сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ мебошад. Дар баробари ин бисёр иқтибосҳои лексикӣ низ мушоҳида мешавад. Аммо иқтибосҳои грамматикӣ, ки айнан чун копия қабул шудаанд, зиёданд: «Тоҷик тилидан ўзбек тилига ўзлашган сўзлар сўз туркумлари нуқтаи назаридан ҳам хилмаҳилдир. Агарда араб тили ўзлашмалари, асосан от туркумига хос бўлса тоҷикча ўзлашмалар диярли барча сўз туркумларига хосдир» (Лексикологияи забони ўзбекӣ. – Тошкент, 1981, сах. 103).

Элементҳои калимасозии грамматикӣ аз як забон ба забони дигар ба осонӣ, бештар бӯ ёрии иқтибосҳои лексикӣ мегузаранд: дар забони русӣ суффиксҳои -изм, -ист, -ат, материализм, идеализм, материалист, идеалист, метрат, литрат...

Дар асари В.С.Расторгуева «Лексикология современного таджикского языка» ба сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ таъсир расонидани забони туркӣ қайд шудааст. Масалан, дар шевахон Хучанд, Бухоро, Самарқанд... ба таври аглютинативӣ (на аналитикӣ)

тасриф шудани баъзе феълҳо: Ман хӯр(д)содам. Муаллиф қайд мекунад, ки ин ҳолат таъсири грамматикӣ забони узбеки мебошад. Ҳамин мисол, дар китоби дарсӣ ва асари Звегинцев В.А. низ оварда, дурусти фикри В.С.Расторгуева тасдиқ карда мешавад. Ин ақида тамоман нодуруст аст. Дар забони тоҷикӣ (умуман дар забонҳои принсипи мухтасарбаёнӣ, ба талаффуз мувофиқ кунонидани калимаҳо яке аз қонуниятҳои маълуми таърихан давом карда омада мебошад: Инак, ин аст, ки думбура – дунбан барра, кӯтал – кӯху тал (ниг. Ҳалимов С. Айнӣ- Лексикограф, 1964, 39). Ин ҳодиса дар феълҳои бештар дида мешавад.

Ба ҳамин сабаб, ба гуфтаи Расторгуева ва Звегинцев розӣ шудан мумкин аст.

Звегинцев В.А. қайд мекунад, ки сабир (забонҳои омехта) забони нави дар натиҷаи омехташавӣ ба амал омада мебошад. Ба ин гурӯҳ забонҳои дар бандарҳои Океани Ором бударо дохил мекунанд. 1). Ин забонҳо аз омехташавии ду забон ба амал наомадаанд; забони нави нестанд; 2). Онҳо забон набуда, танҳо калима-терминҳо аз ҳар забон (англисӣ, арабӣ, испанӣ, франсузӣ, хитой, японӣ, ҳиндӣ) мебошад, ки ба шакли нодуруст (мувофиқи оҳанги талаффузи ҳадашон) истифода мешаванд.

Ба ин тарик, дар сурати омехташавии забонҳо яке аз он забонҳо ғолиб мебарояд, сохти грамматикӣ ва фонди асосии луғавии худро нигоҳ медорад. Аммо забони мағлуб ҳам ба он бетаъсир намеояд. Забони ғолиб аз ҳисоби забони мағлуб (монанди забони хоразмӣ ба забони туркӣ) таркиби луғавии худро бой мекунад ва баъзе воситаҳои грамматикӣ заруриро қабул менамояд.

ЗАБОН ЧУН СИСТЕМА

Забон системаи мураккаб буда, воҳидҳои гуногуни ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Воҳидҳои забон – калима, морфема, фонема ва шумора дар якҷоягӣ системаи забонро ташкил медиҳанд. Системаи забон роҳҳои инкишоф ва тараққиёти онро муайян мекунад.

Забоншиносон қайҳо боз системаи овозҳо, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ забонро фарқ мекунанд. Албатта, аввалҳо ин фарқ ва он воҳидҳо танҳо ҷиҳати амалӣ дошт, вале баъдтар, аз асри XX сар карда, фонологияю лексикология ва инчунин грамматика ва қисматҳои он морфема, шакли калима (словоформа), ибора ва шумораҳо назариявӣ фарқ мекардагӣ шуданд. Дар давраҳои гуногуни ҷамъият қисматҳои ҷудоғонаи забоншиносӣ диққати олимониро ба худ ҷалб намудааст. Дар як давра фонология ва ё морфология, вале дар давраи дигар синтаксис ва ё лексикология дар маркази баҳсу

мунозираи забоншинос буд. Ин имконият дод, ки тасниф ва тадқиқи қисматҳои ҷудогона ҳаматарафа гардад ва ба пайдоиши қабатҳои (ярусҳои) забоншиносӣ асос гардад.

Ҳар яке аз ин қабатҳо воҳидҳои худ, категорияҳо ва структураи дохилии худро доранд, ки бо ҳам алоқаи зич доранд. Албатта, системаи фонологии забон аз лексика ва он бошад, аз грамматика ба қулли фарқ мекунад, вале ҳам аз руи структураи забон ва ҳам аз руи функцияи худ онҳо бо ҳам саҳт алоқаманд мебошанд.

Қабати фонетикӣ-фонологӣ. Соҳти овозии забон аз овозҳои нутқи инсон, бо ҳам алоқамандшавии овозҳо дар процесси нутқ ва категорияҳои фонетикӣ иборат аст. Овозҳои нутқ хусусиятҳои артикулясионӣ, акустикӣ ва фонологӣ доранд.

Характеристикаи артикулясионии овозҳои нутқ соҳти овозии забонро бо имкониятҳои физиологӣ ва бо ҳамин восита бо ҷамъият алоқаманд мекунонад, чунки базаи артикулясионии забон ин ҳодисаи иҷтимоӣ-психологӣ мебошад. Системаи овозии забон аз ду категория – садонокҳову ҳамсадоҳо таркиб меёбад. Инҳо аз бисёр ҷиҳатҳо аз ҳам фарқ мекунад. Фонемаҳо чун сигнал забон морфемаю калимаҳо аз ҳам фарқ мекунонад.

Қабати морфема-морфология. Қабати морфологӣ ду воҳидро дар бар мегирад. Морфема ва шакли калима (своформа). Баъзан морфемаро тобеи калима мефаҳманд ва маънидод мекунад. Морфема ҷузъи хурдтарини маънодори забон фаҳмида мешавад, аз ин ру, ба он ғайр аз калимаҳои решагӣ аффиксҳо, артикл ва инчунин калимаҳои ёрирасон ҳам дохил мешаванд. Аз ин ру, морфемаҳо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: морфемаҳо маънодор ва ёрирасон.

Калимаро аз руи шакл (своформа) муайян кардан ҳоси забонҳои флетивӣ ва агглютинативӣ мебошад, зеро дар ин гуруҳ забонҳо алимаҳоро ба асос ва бандак (флексия) ҷудо кардан мумкин аст. Асос маънои лексикӣ ва маънои умумии грамматикиро ифода кунад, бандак маънои ҷудоғонаи грамматикӣ дорад. Масалан, калимаҳои **вижу, стену** ба асос – виж ва стен, инчунин флексияи –у¹ ва –у² ҷудо мешаванд, **виж** маънои асоси замони ҳозира, вале –у¹ шахси якум шумораи танҳоро, **стен** маънои предметро, вале –у² маънои вниительный падеж, шумораи танҳоро ифода мекунад.

Ин гуна нисолҳоро дар забони тоҷикӣ ҳам дучор кардан мумкин аст. Масалан, калимаҳои **хондам, китобам** ба асоси **хонд, китоб** ва флексияҳои –ам¹ ва –ам² ҷудо мешавад. «Хонд» асоси замони гузашта буда, –ам¹ шахси якум ва шумораи танҳо, «китоб» маънои предметро, вале –ам² маънои соҳибият ва шахси якуму шумораи танҳоро мефаҳмонад.

Ба ҳам монандии мисолҳо дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ба он шлолат мекунад, ки ин забонҳо ба гуруҳи забонҳои флективӣ дохил мешаванд. Албатта, ҷиҳати флективии забони русӣ барҷаъта аст. Ин аломатро на танҳо дар ҷиссаҳои нутқи маънодор низ ба таври васеъ мушоҳида мекунем.

Асос боз ба ҷузъи хурдтар тақсим мешавад: реша ва аффиксҳо. Масалан, учительница ва переписать ба **учитель** ва **писать** (пиш), инчунин суффикси –ниц ва префикси пере- ҷудо мешаванд. Ё ки дар калимаҳои гулистон, коргар, суханвар; ҳамкор, боақл, нодон, баромад ҷузъҳои гул, кор, сухан, кор, ақл, дон ва омад реша буда, ҷузъҳои –истон, –гар, –вар, хам-, боно-, бар- суффиксу префиксе мебошанд.

Ба қабати морфологӣ ду навъи парадигма – морфологӣ ва қатимасозӣ ҳос аст. Парадигма ин ҷамъи шаклҳои қалима, ки ба ин ё он ҷиссаи нутқ ҳос аст. Масалан, сифат дар забони русӣ аз ҷиҳати ҷинсият, шумора ва падеж тағйир меёбад. бинобар он ҳар як сифат дар забони русӣ 36 шакл гирифта метавонад. (Шаш падеж дар се ҷинс 18 шакл ва дар ду шумора 36 шакл мегирад).

Парадигма ин тарзу роҳҳои ифодаи ҳодисаҳои грамматикӣ забон, категория ё классӣ он мебошад. Масалан, парадигмаи феъл ба категорияҳои замон, сифа, намуд ва шахсу шумора алоқаи зич дорад.

Мисол: **замон**: хондам, мехондам, хонда будам, хонда истода будам, мехонам. хоҳам хонд.

сифа: хондам, хон, хонам, хонда бошам, хондагистам.

намуд: мехонд, хонда истодааст, бихонд.

шахсу шумора: хондам, хондӣ, хонд; хондем, хондед, хонданд; ё ки: хондаам, хондай, хондааст; хондаем, хондаед, хондаанд. Ё ки ҷумлаҳои «Онҳо давиданд», «Хона қалон мебошад», «У студент аст» низ як қолабро ташкил медиҳанд, ҷунки ҳамаашон ҷумлаи ҳуллас мебошанд. Мисолҳои «Ёдгор омад. Ёдгор меомад. Ёдгор омада буд. Ёдгор омада истодааст. Ёдгор меояд. Ёдгор хоҳанд омад ва ғайра» ҳам ба ҳамин гуруҳ мисол шуда метавонад.

Парадигма ва категорияи забон бо ҳам алоқаи зич дошта бошанд ҳам, як ҳел нестанд.

Категорияро аввалин бор дар илм Аристотел нишон дода буд. Вай мафҳумҳои умумӣ ва дараҷаи олӣи мантиқиро категория номида буд. Дар забоншиносии бошад, категорияро забоншиносии ҷараёни психологи ба вучуд овард. Онҳо ба категорияҳои мантиқӣ категорияҳои забониро муқобил мегузоштанд.

Ҳар як ҷиссаи нутқ категорияи худро дорад ва бо он ҳам аз ҷиссаҳои нутқи дигар фарқ мекунад. Масалан, феъл категорияҳои

замон, сиға, намуд, тарз ва шахсу шумора дорад, ки онро ягон хиссаи нутки дигар надорад.

Категорияи грамматикӣ на танҳо мафҳумҳои грамматикӣ аст, балки ифодаи худро дар воситаҳои грамматикӣ забон ва сохти парадигм дорад. Структураи парадигм низ гуногун мешавад. Масалан, агар категорияи намуд характеристикаи семантикӣ дошта бошад, категорияи чинсиат ифодаи семантикӣ надорад. Дар забони русӣ суҳан дар бораи шахс ва ё предметҳои чондор равад, чинсиат ифодаи семантикӣ пайдо мекунад, дар ҳолатҳои дигар не. Категорияи грамматикӣ бояд ифодаи худро дошта бошад.

Қабати синтаксисӣ. Баъзе забоншиносон синтаксисро қабати забонӣ намешуморанд, ба он асос, ки гуё вай семантикаро меомӯхта бошад, гуё вай бо синтагмаю мантиқ як бошад. Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки синтаксис таърихан аз морфологияю мантиқ ҳамчун таълимот дар бораи сохт ва ҷумла ба амал омадааст.

Ба воҳидҳои қабати синтаксис моделҳои (қолабҳои) синтаксисӣ, ибораю ҷумла медароянд. Масалан, ҷумлаҳои «Ман китоб мехонам. Ӯ алаф медаравад. Онҳо суруд мехонанд. Мо пахта мочи Ӯм» дар асоси як модел сохта шудаанд, ҳол он ки фикрҳои гуногунро ифода мекунанд. Байни ибораю ҷумла муносибати зич дида мешавад, зеро онҳо ба ҳамдигар вобастаанд. Ибораи материали сохтмони ҷумла мебошад.

Ибора чун воҳиди синтаксисӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои аз ҷиҳати грамматикӣю семантикӣ бо ҳам алоқаманд иборат аст. Албатта, он калимаҳо бояд яке ба дигаре тобӣ бошанд ва дар якҷоягӣ як мафҳуми мураккабро ифода кунанд. Ибораҳо низ аз руи қолаб ва ё модели муайян сохта мешаванд.

Ҷумла низ яке аз воҳидҳои синтаксис аст. Вай аз калима ва ё калимаю ибораҳои алоқаманд таркиб меёбад. Ҷумла хусусияти предикативӣ дошта, фикрро ифода мекунад. Ҷумла низ қолаби муайян дорад ва аз руи он сохта мешавад. Сохти ҷумла ба аъзоҳои якумдараҷаву дуюмдараҷавии он вобаста мебошад. Коммуникасия хусусияти дуҷумла аст, ки ду ҷиҳати муҳим дорад:

а) Ҷиҳати семантикӣ ҷумла ба шакли мантикӣ тафаккур вобаста аст, бинобар он муҳокимаро ифода мекунад.

б) Сохти ҷумла чун воҳиди коммуникативӣ забон ва тамоми шаклҳои муносибат хос буда, як ҳел хизмат мекунад.

Ибораву ҷумла чун воҳиди муҳимтарини синтаксис боз ба ҳелҳои гуногун ҷудо мешаванд: ибораҳои номию феълӣ ва зарфӣ, содаву мураккаб, ҷумлаҳои содаву мураккаб, яктаркибаву дутаркиба, ҳуҷласу тафсилӣ ва ғайра.

Қабати лексикиву семантикӣ. Ин чиҳати забон аз он қабатҳос, ки ном бурдем, ба кулӣ фарқ мекунад, вале бо онҳо алоқаи зич дорад. Қабатҳои лексикӣ ҳеле гуногун мешавад. Чиҳати якуми он ин аст, ки одамон ба он «дахл» карда метавонанд, калимаҳои дилхоҳро интиҳоб карда метавонанд, онҳоро ба дигараш иваз мекунанд. Таркиби луғавӣ ҳеле тағйирёбанда буда, тағйироти ҷамъиятро нурра инъикос мекунад. Калимаҳо худӣ ва иқтибосӣ мешаванд. Чиҳати дуюми ин қабати забонӣ он аст, ки вай ба структураи берунии забон – услубҳо ва жанрҳои гуногуни фаъолияти нутқ алоқаманд аст.

Дар маркази ҳамаи ин қабатҳои забон калима меистад, вай ҳаман ин қабатҳоро бо ҳам алоқаманд мекунад. Калима аз як тараф, ба фонемаю морфема алоқаманд бошад, аз тарафи дигар бо морфологияву синтаксис ва ҳатто услуб ҳам алоқаи зич дорад.

Сатҳҳои забон ва воҳидҳои он аз ҳамдигар тамомаи ҷудо намебошанд, онҳо бо ҳам алоқаи зич дошта, дар алоқамандии ҳамдигар вучуд доранд. Системаи забон танҳо қабатҳои структурии забонро не, балки услубҳои забонро низ дар бар мегиранд. Ғайр аз ин фарқи системаи забон аз системаҳои сунъии дигар дар он аст, ки структураи сатҳи забонӣ бо меъёри (нормаи) забон ва худӣ забон бо тафаккур муносибат дорад. Бояд қайд кард, ки структураи забон бо аҳбори ифода мекашидагаш бетараф нест.

Маълум аст, ки овозҳои нутқ бевосита маъниро ифода намекунанд, онҳо ба туфайли морфемаву калима ба чунин хусусият соҳиб мегарданд. Забонро системаи калимаҳои алоқаманд ва аз чиҳати структурӣ муттаҳидгардида ба вучуд меорад. Калимаҳо аз чиҳати лексикиву семантикӣ ва лексикиву грамматикӣ ба ҳам алоқаманд гардида, ибораву ҷумларо ба амал меоранд. Калима чун воҳиди марказии забон ҳамаи сатҳҳои забонро бо ҳам муттаҳид намуда, системаи забонро ба вучуд меорад, аз ин рӯ, дар таърихи забоншиносӣ ҳиссаҳои нутқ ҳамеша дар маркази диққат ва муҳокима меистад. Намоёндагонӣ ҷараёнҳои гуногуни забоншиносӣ ҳиссаҳои нутқро бо қабатҳои гуногуни забон – ба морфологияву синтаксисӣ ва ё фонетикаву морфема нисбат додаанд.

Ҳиссаҳои нутқ ба гуруҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо дохил мешаванд. Онҳо пеш аз ҳама калимаҳои мустақилмаъноро дар бар мегиранд. Ҳиссаҳои нутқ қабатҳои забонро аз қабали лексикаву морфология ва синтаксис ба ҳам муттаҳид намуда, структураи забонро, ки системаи забонро ташкил медиҳад, ба вучуд меоварад. Ҳама гуна калима ба ягон ҳиссаи нутқ мансуб аст. Пас калима дар маркази системаи забон ҷой мегирад. Маъноҳои лексикӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва синтаксисӣ ба калима хос аст. Калима

ҳамаи ин маъноҳоро бо ҳам алоқаманд карда, сатҳҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикиро бо ҳам муттаҳид мекунад.

МУНОСИБАТҲОИ СИНТАГМАТИКӢ ВА ПАРАДИГМАТИКӢ

Синтагматика ва парадигматика пеш аз ҳама бо номи Фердинанд де Соссюр зич алоқаманд аст, зеро у дар байни унсурҳои (воҳидҳои) забон ду муносибати нишон дода буд. Муносибати пайдарҳамии элементҳои забонро Соссюр синтагматика ва муносибати байни унсурҳоро ҳамчун аъзои гуруҳҳои (классҳои) гуногун асосиативӣ номида буд, ки баъдтар бо истилоҳи парадигматика иваз карда мешавад.

Одатан мафҳуми муносибати парадигматикиро ба забон ва синтагматикиро ба нутқ нисбат медиҳанд. Хар ду муносибат ҳам ба элементҳои забон тааллуқ дорад.

Муносибати парадигматикиро дар байни унсурҳои ин ё он воҳиди (класси) забон мебинем, бинобар он бештар дар байни онҳо алоқаи пайваст мушоҳида мешавад, муносибати синтагматикиро ҳам дар байни элементҳои як воҳиди (класси) забон ва ё байни ҳуди воҳидҳои ҷудогона мушоҳида кардан мумкин аст, аз ин рӯ, дар ин ҷо алоқаи тобеият асосӣ мебошад.

Мафҳуми эгимолагии синтагматика ба ҳуди калимаи синтагма – паси ҳам омадани ду элементи забон, алоқаманд мебошад. Муносибати синтагматикии гуфта ҳама гуна муносибатеро меноманд, ки дар байни элементҳои забонии қатор ҷой гирифта мушоҳида мешавад, ба тарзи дигар гуем, муносибати байни элементҳои забон дар нутқ мебошад.

Характеристикаи умумии муносибати синтагматики аз инҳо иборат:

1. Муносибатҳои синтагматикии функсияи асосии забон – функсияи коммуникативиро амалӣ мегардонад. Дар натиҷаи ҳамин гуна муносибат ҷумла ба амал меояд, ки вай ифодакунандаи ахбор аст. Муносибати синтагматикии ҳамон муносибатест, ки ба туфайли он забон функсияи алоқаи байни одамонро адо мекунад.

2. Муносибати синтагматикии, чи хеле ки ҳоло лингвистика муайян кардааст, аз муносибати парадигматикии пештар ба амал омадааст. Соссюр низ қайд карда буд, ки фактҳои нутқ аз фактҳои забонӣ қадимтаранд. Муносибатҳои синтагматикии парадигматикиро ба амал меоварад. Пайдоиш ва инкишофи парадигма дар навбати худ муносибатҳои синтагматикиро «бой» мегардонад, яъне бо як қолаби синтагматика мафҳумҳои гуногунро ифода кардан мумкин мегардад: Ман китоб мехонам. Ман газета мехарам. Ман журнал мегирам... Дар ин мисолҳо маънои семантикии ҷумлаҳо гуногун бошад ҳам.

маъноӣ грамматикӣ онҳо умумӣ аст. Парадигма чӣ андоза бой бошад, муносибати синтагматикӣ ҳамон дараҷа функсияи худро хуб адо мекунад, зеро бо як қолаб чандин маъноро ифода кардан мумкин мегардад.

3. Муносибат дар синтагматика ҳамчун муносибати элементи конкрети (масалан, калимаи конкрет) фаҳмида нашуда, балки ҳамчун муносибати гуруҳ (класси калимаҳо) фаҳмида мешавад. Аз ин ҷиҳат ин ҳодиса ба тадқиқоти синтаксисӣ монанд мебошад. Масалан, дар ҷумлаи «Ман китоб мехонам» доир ба муносибати байни калимаҳои конкрети **ман**, **китоб** ва **мехонам** чизе нагуфта, балки дар бораи муносибати мубтадо, пурқунанда ва хабар ва ё ҷонишин, исм ва феъл гап мезананд. Ё ки вақте ки аъзои ҷумла мегуем, калимаи конкрет не, балки функсияи гуруҳи калимаҳо фаҳмида мешавад.

4. Хар як элемент дар ҷараёни нутқ (дар синтагматика) ҷой ва мавқеи муайян дорад. Мавқеъ ҳам барои элемент ҳамчун аъзои ин ё он парадигма ниҳоят муҳим аст. Мавқеи элемент ба функсияи он ва ба элементҳои дигари забон вобаста мебошад.

Пасиҳам ва ё дар паҳлуи якдигар омадани воҳидҳои ҷудогонан забон низ қонуну қоидаи муайян дорад. Нависанда ва ё гуянда чӣ хоҳад ва чӣ тавр хоҳад, ҳамон ҳел фонема, морфема, калима ва ҷумлаҳо ҷой дода наметавонад. Масалан, дар забони тоҷикӣ, дар калимаҳои аслан тоҷикӣ пас аз ҳамсадоҳои г, д, к, п, ч ягон ҳамсадо омада наметавонад. Мисол: Сангин, кодоқ, дароз, қаду, тардан, бодом, лашкар, пагоҳ, падар, парчам, парчин...

Ё ки ҳамсадаи «л» танҳо пеш аз ҳамсадоҳои м, ф, х, т, ч ва пас аз «ҳ» омада наметавонад ҳалос. Мисол: пилта, калтақ, калта, калҳот, илмақ, дулма, дулча ва ғайра. Ин қонун аст ва онро қасе тағйир дода наметавонад. Айнан ҳамин ҳодисаро бо калимаҳо низ мушоҳида кардан мумкин аст, яъне ин ё он калимаро бо ҳамаи калимаҳои диллоҳ алоқаманд кардан мумкин нест. Пас маълум мешавад, ки дар алоқамандӣ ва пасиҳам омадани воҳидҳои забон қонуниятҳои синтагматикӣ забон мавҷуд аст.

Парадигма ва муносибати парадигматикӣ. Мафҳуми парадигма ба мафҳуми мавқеъ саҳт алоқамандии аст. Хар як воҳиди забон парадигмаи худро дорад. Ҷамъи вариантҳои ин ё он элементи забонӣ парадигма номида мешавад. Масалан, садоноки «и» дар забони тоҷикӣ вобаста ба мавқеи худ гуногун талаффуз карда мешавад, вале он маъноро тағйир дода наметавонад. Ҷамаи вариантҳои «и» парадигмаи ҳамин садонок номида мешавад. Мисол: тир, қишлоқ, биринҷ, ирода, шодӣ ва ғайра. Ё ки тамоми садонокҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳамсадоҳо фарқ мекунад ва парадигмаи худро ташкил медиҳанд. Морфемаҳо низ варианти худро доранд. Масалан,

суффикси **-чй, -гар, -гор, -ор, вар, -вор** исми шахс месозанд. Мисол: колхозчй, коргар, охангар, омӯзгор, парастор, шиновар, диловар ва ғайра. Онҳо як парадигмаро ташкил медиҳанд. Дар он ҷое, ки вариант ҳаст, парадигма шуда метавонад. Ба парадигмаи лексикӣ калимаҳои антонимӣ, гуруҳҳои тематикӣ, синонимиро мисол гирифтани мумкин аст, зеро онҳо ҳам нисбат ба якдигар вариант шуморида мешаванд: рӯй, рух, ситора, рухсора, лико, ораз, шакл, намуд, шамоил... Парадигма ва синтагма дар алоқамандӣ вучуд доранд. Масалан, дар ташаккули нутқ гуянда ва ё нависанда воҳидҳои ҷудогонаи лозимиро интиҳоб мекунад, яъне яке аз вариантҳои парадигмаро маъқул мешуморад. Вале кор бо ин тамом намешавад, ӯ бояд чизи интиҳоб кардаашро аз руи қонуни қоидаи забон ба тартиби муайян ҷо ба ҷо кунад. Ана ҳамин бо тартиби муайян ҷой гирифтани элементҳои забон хусусияти синтагматикии забон аст. Маълум мешавад, ки байни парадигмаву синтагма алоқаи зич мушоҳида мешавад. Фақат дар ҳамин ҳолат нутқ шакли муайян мегирад ва ба шунавандаю хонанда фаҳмо мегардад.

Баъзан морфологияро ба парадигматика ва синтаксисро ба синтагматика нисбат медиҳанд ва таъкид мекунанд, ки гуё дар морфология муносибати синтагматикӣ ва дар синтаксис муносибати парадигматикӣ дида намешавад. Ин дуруст нест, зеро калимаҳои ин ё он ҷумларо мувофиқи хоҳиши худ бо қадом тарзу усул ва бо ҳар гуна тартиб гузошта наметавонем. Масалан, на ҳамаи вариантҳои ҷумлаҳои зер ба нормаи забони адабии ҳозираи тоҷик мувофиқат мекунанд:

1. Барраҷаяки сиёҳак бозикунон аз куча гузашт.
2. Барраҷаяки сиёҳак аз куча бозикунон гузашт.
3. Аз куча барраҷаяки сиёҳак бозикунон гузашт.
4. Бозикунон аз куча барраҷаяки сиёҳак гузашт.
5. Сиёҳак барраҷаяк аз куча бозикунон гузашт.
6. Барраҷаяк аз куча бозикунон сиёҳак гузашт.
7. Сиёҳак аз куча барраҷаяк бозикунон гузашт...

Аз мисолҳои вариантҳои 5, 6, 7 ба забони тоҷикӣ мувофиқат намекунанд, бинобар ин ғалатанд.

Дар ташаккули ҷумла ҳамаи қабатҳои забон иштирок мекунад. Ҷумла аз калимаҳои мустақили маънодор (хусусияти лексикӣ), шакли муайян дошта (хусусияти морфологӣ), бо ҳам алоқадор (хусусияти синтаксисӣ) таркиб меёбад. Ҷумла бояд интонасияи махсус дошта бошад, тағйири интонасияи ҷумларо дигар мекунад. Аз ин рӯ, дар синтаксис муносибати парадигматикӣ нест гуфтан ғалат аст. Агар ба мафҳуми парадигма маҷмӯи вариантҳои аз руи система алоқаманди ин ё он воҳид ва ё категорияи забониро дохил кунем,

пас аъзоҳои чумла ва ҳуди чумлаҳо ҳам парадигмаи худро доранд. Масалан, мубтадо. Мубтадо дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо исм, ҷонишинҳои предметӣ, масдар ва ҳамаи ҷиссаҳои нутқи муस्ताқили дигаре, ки хусусияти предметӣ пайдо кардаанд, ифода мешавад. пас он калима ва ё ҷиссаҳои нутқе, ки ба вазифаи мубтадо меоянд, бо ҳамдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ё ки як фикрро бо ҷандии вариантҳои як чумла ифода кардан мумкин аст: Талаба мехонад, мехонд, хоҳад хонд, мехондагист, хонда бошад, хонда истодагист ва ғайра. Ин чумлаҳо низ ба якдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ҷои калимаҳои ин ё он чумларо тағйир дода, вариантҳои гуногуни он чумларо месозем, ки як фикрро ифода мекунанд. Дар ин ҳол ҳам парадигмаи синтаксисӣ ба амал меояд. Ва ниҳоят чумлаи соддаю мураккаб ҳам ба якдигар ҳаммаъно шуда парадигмаро ташкил медиҳанд: Булбуле, ки дар шоҳи дарахт нишаста буд, парида рафт. Булбули дар шоҳи дарахт нишаста парида рафт.

Аз ин маълум мешавад, ки парадигмаи синтаксисӣ низ хеле мураккаб буда, тадқиқ ва омӯзиши ояндро талаб мекунанд.

НОРМА ЧУН МАҲҶУМИ ЛИНВИСТӢ

Дар забониносии баробари омӯхтани сохт ва системаи забон просенти инкишофи онро низ муайян кардан лозим аст, ки амалиёт ба муайян намудани мафҳуми нормаи забон ёри мерасонад.

Ба муайян кардани мафҳуми нормаи забон ғайр аз намояндагони мактаби забониносии дигарон, ки ба ақидаҳои Ф. де Соссюр таъҷиб мекунанд, намояндагони мактабҳои забониносии рус ва Чехословакия низ машғуланд.

Соссюр нормаи забон ва муайян намудани онро вазифаи асосии соҳибони забон мешуморад.

Дар мактабҳои забониносии Чехословакия ва рус мафҳуми нормаи забонро «мачмуи воситаҳои дар истеъмол буда» меноманд. Ин ақида дар маҳфили забониносии Прага аз тарафи забониносии чех. Б.Гавранек пешниҳод шуда буд. Баъд дигарон низ онро пайрави намуданд. Гавранек дар асарҳои ояндаи худ ин ақидаро инкишоф дода мегӯяд: «Нормаи забонро ман чун системаи забон медонам, ки он дар доираи забон ва вазифаи забон ба як шани ҳатмӣ гирифта шуда бошад».

Намояндаи дигари мактаби Прага Н.С.Трубеской ҳам ин нуқтан назарро дуруст мешуморад ва илова мекунанд, ки ба нормаи забон хусусият ва тарзи истеъмоли фонемаҳо низ дохил мешавад. (Фонема – аломати хурдтарин ва шартии забони овозӣ буда, барои шакл гирифтани маъно ва мафҳум хизмат мекунанд) Мафҳуми норма дар

асарҳои Ю.С.Степанов, В.Г.Степанов, Н.Д.Арутюнова, А.Н.Лсонтъев, Э.Косериу ва дигарон низ муайян карда шудааст. Нормаро қариб ҳамаи ин забоншиносон як хел муайян намудаанд. Аммо мафҳуми норми забон дар гуфтаҳои Э.Косериу равшантар ва дурустар менамояд: «Норма, - мегуяд у, - забони амалишуда мебошад».

Дар забоншиносии рус нормаро чун «воситаҳои забонии умуминистеъмолӣ ва аз тарафи ҷамъият қабул шуда» медонанд. Ин таъриф дар забоншиносии пеш инкишоф дода шуда ва имрӯз норми забонро бо ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои хоси он муайян кардаанд.

Дар забоншиносии пеш хусусиятҳои гуногун ва норми барои забон бо ба ҳисоб гирифтани овоз, вазифаи он намуди воҳидҳои лексикӣ, идиомаҳо ба маънои васеашон, ки барои ҳамаи шаклҳои забон умумӣ мебошанд, муайян карда шудааст. Ба ин тарик, норма элементҳои муҳиму устувори дар процесси таърих аз тарафи ҷамъият қабулшуда ва ба система даромадаи забони ҳаққ, ҷамъият ва миллат мебошад.

ДАР БОРАИ СОХТ-НОРМА ВА ВОҲИДҲОИ ЛЕКСИКӢ

Забон чун ҳодисаи мураккаб ва муташаккил дар шаклҳои гуногуни абстрактӣ (фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ) тадқиқ карда мешавад. Дарачаи оддии абстраксияи забон норми забон мебошад. Аммо дарачаи олии абстраксияи он – семаи сохти забон – асоси ҳамаи забонҳост.

Ҳамин тавр, агар дарачаи оддии абстраксияи забон ба элементҳои зарурин дар забон буда сару кор дошта бошад, дарачаи олии он робита ва умумияти забонҳоро меомузад. Норми забон категорияи нисбат ба структура маҳдудтар мебошад. Яке аз ҷиҳатҳои муайяни маҳдудии норма нисбат ба структура дар он аст, ки дар таркиби як структура чандин норма вучуд дошта метавонад. Ин ҳолат дар сурати дар территорияҳои гуногун, давлатҳо дар истеъмол будани забон равшан мушоҳида мешавад.

Масалан, дар Америка (ШМА) ё бисёр мамлакатҳои Африка истеъмол шудани забони англисӣ ё забони испанӣ дар мамлакатҳои Америкаи лотинӣ, ки структура як буда, аммо нормаҳо дар ҳар мамлакат фарқ мекунад. Ба норми забон ба ғайр аз воҳидҳои умумии таърихан қабул шуда, воҳидҳо (ибораҳои устувори маъноӣ як қалима дошта), фразеологизмҳо низ дохил мешаванд.

Ба ин тарик, норма ҳам шакли мавҷуда ва ҳам категорияи сотсиалӣ-таърихӣ забон мебошад.

ХУСУСИЯТҲОИ НОРМАИ ЗАБОН ВА БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ОМУҲТАНИ ОН

Пеш аз ин забонро элементи муҳиму устувор ва умумии дар процесси дуру дарози таърихӣ аз тарафи чамъият қабул шуда ва ба воситаи системаи забони овозии чамъият зоҳиршаванда гуфта будем. Дар фасли гузашта нормаро муайян намуда, ба хулоса омадем, ки норма ҳам шакли мавҷуда, ҳам категорияи сосиалӣ-таърихӣ забон мебошад.

Нормаи забон чунин аломатҳои умумӣ дорад:

1. Устувор ва интихобӣ (аз руи маъно ва шакл ба қадом ҳиссаи нуқта мансуб будани калима) будани элементҳои забон;
2. Хусусиятҳои ҳатмӣ, дуруст ва амалишаванда (ба маънои вазеаш: овоз, калима, ибора...) доштани элементҳои забон.

Ин ду аломат дар навбати худ хусусиятҳои дохилӣ ва «зоҳирӣ»-и забонро то андозае муайян мекунад. Агар устуворӣ ба амалишавӣ ва оммафаҳм будани элементҳои забон вобаста бошад, дуруст ва ҳатмӣ будани онҳо то андозае соҳти забонро муайян мекунад. Дар амалӣ ва оммавӣ гардидани элементҳои забон роли чамъият ниҳоят бузург аст. Дар интихобӣ будани нормаи забон ва соҳти он низ чамъият (соҳибони забон) роли асосӣ мебошад. Чунон ки мебинем, аксари элементҳои нормаи забон ду хусусият доранд: аз як тараф, онҳо чун аломатҳои забони мустақим муайян карда шаванд, аз тарафи дигар, бо элементҳои сосиалӣ-таърихӣ муайян мегарданд.

НОРМА – ҲОДИСАИ (ФЕНОМЕНӢ) МУҲИМИ ЗАБОН

Нормаи забон бояд дар муносибати дутарафаи структура ва норма, ки дар давраи муайяни таърихӣ аз тарафи чамъият эътироф гардидааст, асос ёбад. Норма дар забоншиносӣ яке аз ҳодисаҳои мураккаб ва душвор мебошад. Косериу муносибати система ва меъри забонро барои забонҳо воситаи муҳим мешуморад ва ин хусусият дар забонҳо гуногун аст, мегӯяд ӯ. Вай чунин мешуморад, ки дар фонетика система мавқеи муҳим дорад ва системаи овозҳо дар забонҳо гуногунанд, аммо дар маъно (лексика) ва хусусан, грамматика норма роли асосӣ дорад. Ин гуфтаҳои Косериуро забоншиносони дигар Н.С.Трубецкой, Ж.Фурке низ дуруст шуморидаанд. Хусусияти бо аломат ифода гардидани фонема; муайян кардани ҳудуди маҳдудшавии аломат (релевантност): нуфуз-нуфус, мавҳум-мафҳум, тӯб-тӯп, суроғ-суроҳ, қад-қат, қарз-қарс ва ғайра, зеро талаффузи овозҳо, хусусан овозҳои ҳуфт, ба ҳамдигар ҳеле наздик аст, бинобар ин аз ҷиҳати мавқеи истемол низ онҳоро муайян кардан лозим меояд. Дар муайян намудани норма фарқи маъно ва соҳти калимасозиро низ дар назар доштан лозим, зеро дар

калимасозӣ низ норма ва структураи забонҳои пурра мувофиқат намекунад.

Ю.С.Степанов, А.Н.Леонтев, Л.А.Новиков дар бораи структура ва норма дар лексика ҳамфикранд: «Норми лексикӣ-семантикӣ, мегуянд онҳо, робитаи ба структура мувофиқаткунанда мебошад».

Ҳоло дар забоншиносии умумӣ, ба сабаби омӯхта нашудани норми ҳамаи забонҳо, хусусиятҳои норми лексикӣ (нисбатан кам омӯхта шуда бошад ҳам) дар муқоиса бо норми орфограмӣ ва морфологӣ омӯхта шудааст.

НОРМАИ ЗАБОН ЧУН КАТЕГОРИЯИ СОСИАЛӢ-ТАЪРИХӢ

Меъри дарккунии норми забон, характер, шакл ва муайян намудани он ҳодисаи таърихан тағйирёбандааст. Аммо дар ҳар давраи таърихӣ ду хусусияти онро муайян намудан мумкин аст: Фаҳмидани ҷиҳати амалии он, ки ҳатмӣ ва саҳеҳ бошад.

Норми қатъии забон вобаста ба шароитҳои таърихӣ гуногун (тез ё суст) мебошад. Ба тез ё суст шудани норми забон дар шароити ҳукукӣ (дар як мамлакат) зиндагонӣ қардани халқҳо низ сабаб мешавад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам ҳодисаи дузабонӣ ба миён меояд, ки дар натиҷа доираи норма хеле васеъ мешавад. Зеро одамон ҳар ҳел гап мезананд: Масалан, тоҷикӣ ва русӣ ё тоҷикӣ, узбекӣ ва русӣ ва ғайра. Дар чунин ҳолат ба нормаҳои пешинаи забон диққат дода мешавад. Зеро дар чунин ҳолат интиҳоб намудани воситаҳои дурусти забон, ки маъноро равшан ифода қарда тавонад, роли муҳим мебошад.

Равшан намудани фактҳои забонӣ ба норми забони халқи муайян дахлдор ба характеристикаи эстетикаи ҳодисаҳои забонӣ низ вобаста аст. Масалан, интиҳоб ва истеъмоли калимаҳои забон дар нутқи **интеллигент, адиб ва шахси бесавод.**

Ҳулоса, мафҳуми норми забон чун категорияи сосиалӣ-таърихӣ барои характеристикаи забон муҳим ва ҳатмист. Норма маҷмӯи анъанаҳои хатмишудаи ҷамъият, қобилияти структуравии системаи забон мебошад.

НОРМАИ ЗАБОНИ АДАБӢ

Забони адабӣ шакли олии таърихан муташаккил гардида ва сайқал ёфтаи забони умумии гуфтугуии халқ мебошад.

Норми забон таърихан муташаккил чун норми забони ягона ва умумӣ дар назар дошта ва ҳикоя қарда мешавад. Норми талаффуз, интиҳоб ва истеъмоли забони адабӣ дар луғатҳои орфоэпия, имло, луғатҳои тафсирий, дар адабиёти бадеӣ – дар нутқи тасвири нависанда, справочникҳои грамматикӣ мафҳуз дошта мешавад.

Нормаи забони адабӣ қатъӣ буда, дар базаи материалҳои воқеӣ шакл гирифтааст. Барои забони адабӣ дуруст интиҳоб намудан, ба маъқеъ истеъмоли қардани калимаву ибораҳо роли муҳим мебошад. Ба тартиби муайян даромадани нормаи забони адабӣ на танҳо барои забонҳои миллӣ, балки барои даврҳои таърихӣ ва то ба дараҷаи миллат расидани соҳиби забон аҳамияти қалон дорад. Барои муайян намудани нормаи забони адабӣ таърихи ба вучуд омада ва просесси инкишофи он низ роли муҳим мебошад. Дар муташаққили забони адабӣ: а) қонунан мутаҳидшавии системаи умумии забон, лаҳҷаҳои гуногуни дар ҳамаи территория буда; б) дар қисми зиёди территория паҳн гардидан ва оммавӣ шудани элементҳои забон (фонема, лексика...) роли асосӣ дорад.

НОРМАҲОИ АМАЛӢ ГАРДИДАН, УСТУВОРӢ ВА ВАРИАНТНОКӢ

Барои ҳар як забони адабии ҳозира на танҳо нормаи муайяни амалишуда, устувор, балки баъзе хусусиятҳои вариантнокӣ барои интиҳоби қалима, ибора ва дигар элементҳои забонӣ низ характернок мебошад. Аз қалимаҳои вариантнокӣ забон яке асосӣ доништа шуда, вариантҳои он чун воситаҳои услубӣ истеъмоли мешаванд. Масалан, дар забони тоҷикӣ низ чунин қалимаҳо зиёданд: дурудгар-дурудгар, дурезгар-дуредгар, гаждум-каждум-качдум, дастгоҳ-дастгоҳ, чорво-чорпо, даргоҳ-даргоҳ... Ин ҳодиса дар тамоми забонҳо вучуд дорад. Сабаби дар забон пайдо шудани ин гуна вариантнокӣ пеш аз ҳама дар забони умумистеъмоли (умумии гуфтугӯӣ) суфта ба ба талаффуз мувофиқ гардидани қалима ва дар ҳамаи шакл ба забони адабӣ баргаштани он мебошад. Масалан, дар забони тоҷикӣ низ чунин қалимаҳо зиёданд: китф-кифт, қуфл-қулф, маҳсӣ-масҳӣ, чурғот-чуғрот, тағма-тағма...

ФАРҚ ҚАРДАНИ НОРМАҲОИ АМАЛӢ ГАРДИДАН ДАР ЗАБОНИ АДАБӢ

Нормаи забони адабӣ як андоза устуворӣ, мураккабӣ ва алоқамандӣ дорад. Интиҳоб ва ба гуруҳҳо ҷудо намудани воситаҳои забони адабӣ (аз ҷиҳати грамматикӣ) вазифаи душвор аст. Зеро инкишофи семантикии элементҳои забон ба субстантивасияи ҳиссаҳои мустақилу номуқтақили нутқи вазифаи забоншинос ва маъсалаи забоншиносро душвор менамояд.

Истеъмоли баъзе қалимаҳои забони адабӣ дар забони умумии гуфтугӯӣ шаклҳои гуногун дорад, ки ин маъсала баъзан ба фарқи қардани шакли дурусти элементҳои забон хатал мерасонад. Ин ҳодиса дар забонҳои немисӣ, англисӣ, чехӣ ва дар забони тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар тоҷикӣ: об-ов, шанбе-шамбе, нон-нун...

Дар чунин ҳолат гуянда дуруст будани кадом шакли онро ба зудӣ муайян карда метавонад. Чунон ки дар фасли гузашта гуфтем, вариантҳои калимаҳои забон низ ба амалишавии шакли дурусти он хатал мерасонад. Чунин ҳолатҳо ба устувории нормаи забон хатал мерасонанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳои шаклан тағйир ёбанда, ки варианти гуфтугуии он ғолиб омадааст, зиёданд: ҳаҷор-ҷор, ҳафт-ҳафта-ҳафта.

ТАРТИБИ ДУРУСТИ НОРМАҲОИ ЗАБОНИ АДАБӢ

Забони адабӣ дорои як қатор зухуроти сосиалӣ аст, ки он ҳам вобаста ба хусусиятҳои он мебошад. Хатмӣ будан ва даркшавандагӣ яке аз сабабҳои қонунии таърихи забони адабӣ мебошад. Бо тартиби муайян ва дуруст ҷо ба ҷо гузори аломатҳои зоҳирии забон яке аз нормаҳои таърихан давом карда омадани забони адабӣ ба шумор меравад:

1. Ба тартиб даровардан ва дуруст интихоб намудани материалҳои маъмули забон, ки он чун нормаи забони адабӣ забонро аз дигар намудҳои он (лаҳҷа, шева, забони умумии гуфтугӯӣ) фарқ мекунонад;

2. Афзудани процесҳои дигари ба нормаи забони адабӣ дуруст мувофиқат кунонидани элементҳои бо таъсири чамъият дар забон пайдо шуда, ки ин аломати спесификии забони адабӣ ба шумор меравад.

Дар ин қор фаъолияти гуруҳҳои алоҳидаи чамъият оид ба маданияти нутқ роли муҳим мебошад. Ҳамин гуна амалиёт дар ҳар давраи инкишофи забон барои система даровардани забони адабии амалиёти асосианд. Масалан, солҳои 1928-30 роли С.Айнӣ, Ализода ва дигарон ҳамин гуна аст.

Дар сурати муайян набудани нормаи забони адабӣ нормаи талаффуз ва истеъмоли яке аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба асос гирифта мешавад ва дар таркиби элементҳои умумишавандаи лаҳҷаю шеваҳои дигар чамъ омада забони ва система даромадаро ташкил медиҳад. Албатта аз он лаҳҷаи ба асос гирифта шуда элементҳои хоси он гирифта нэмешавад. Масалан, дар асрҳои IX-X лаҳҷаи мардумони Моваруннахр ва Хурӯсон асоси забони дарӣ – тоҷикӣ гардид. Ба ҳамин тарик, амалиёти бошууронаи чамъият барои ба шакл, норма ва ситемаи муайян даромадани забони адабӣ, нисбат ба воситаҳои мураккаби таърихан шакл гирифтани он (забон) фаъолтар мебошад. Зеро чамъият ҳомӣ ва ҳақаме аст, ки ҳамеша барои тоза нигоҳ доштан ва аз таркиби он дур кардани элементҳои бегонаю нолозим саъй мекунад.

Барои фарқ кардани калимаҳои дуруст ва аз варианту калимаҳои ба норми забони адаби бегона эҳтиёт намудани забон роли орфоэпия, орфография, лексикология ва грамматика хеле муҳим мебошад.

НОРМАИ ЗАБОНИ АДАБИ ЧУН КАТЕГОРИЯИ ТАЪРИХӢ

Аломатҳои махсуси норми забони адаби якбора ба амал намеояд. Батки тадрича дар процесси шакл гирифтани забони адаби устувор мегарданд. Ба ҳамин сабаб воситаи асосии омӯхтани забони адаби ба таври таърихӣ муҳокима намудани он мебошад. Академик В.В.Виноградов ин тарзи омӯзиши забони адабро ба ҳисоб гирифта навиштааст: омӯхтани хarakterистикаи рафти инкишофи забон ва тағйирёбии норми он барои ба таври умумӣ муайян кардани забони адаби аҳамияти муҳим дорад.

Барои норми забони адабро чун категорияи таърихӣ муайян намудан онро дар алоқамандии бо қонунҳои статикӣ ва динамики омӯхта лозим аст. Пас норми забонро аз як тараф, бо структураи шаклгирӣ, аз тарафи дигар, бо анъанаҳои таърихии инкишофи он омӯхтан лозим аст.

АСОСҲОИ ТАЪРИХӢИ НОРМАИ ЗАБОНИ АДАБИ

Ташаккули норми забони адаби чандин асосҳои территориявӣ ва базаи сosisоливу функционалӣ¹ дорад. Аммо норми забони адаби бо норми забони территориявӣ баъзе умумиятҳо дошта бошад ҳам мувофиқат намекунад.

Барои ташаккули норми забони адаби забонҳои территориявӣ, раёнҳои марказии мамлакат рол ва вазифаи муҳими дорад. Масалан чунин аст роли забонҳои Москва, Пекин, Париж, Лондон. Тошкент ё худ чунин буд роли лаҳҷаи (забони территориявии) Моваруннаҳр ва Хурӯсон, ки дар фасли дар борааш гуфтем.

Барои хусусият оммавӣ гирифтани норми забони территориявӣ забони хаттӣ (илмӣ, идоравӣ) ва пеш аз ҳама забони адабиёти бадеӣ роли ҳалқунанда дорад. Дар асос ёфтани процесси норми забони адаби инкишофии таърихии забон (дар ҳама соҳаҳои инкишофи таърихи забон) низ мушкул мешавад. Аммо ин масъала дар забоншиносии умумӣ кам омӯхта шудааст.

НАМУДҲОИ ТАҒЙИРОТИ НОРМАТИВИ

Намудҳои инкишоф ва тағйироти нормативии забонҳо гуногунанд. Масалан, тағйирот дар характер ва дараҷаи норми устуворӣ, тағйирот дар намудҳои гуногуни норма дар дохили забони адаби, тағйирот дар шакл ва вазифаи тартиби норми чорӣ...

1. Вариантнокии калима ва идиомаҳо яке аз аломатҳои муайянкунандаи тағйироти характер ва дараҷаи устуворӣ мебошанд, ки пеш гуфтем. Баъди барқарор гардидани норми забони адабӣ вариантнокӣ ва ноустувории калимаҳои асли (фонди асосии луғавӣ) то андозае маҳдуд мегардад. Як қатор вариантҳо аз забони адабӣ мебароянд, калимаҳои асосӣ устувор мегарданд: суҳр-сурх, пил-фил, муқояса-муқоиса, дар забони русӣ: надёжда-надежда; дар немисӣ: siend-sind ва ғайра;

а) шакли калимаҳо тағйир меёбад ва яке аз вариантҳои он устувор мегардад: испед-сапед-сафед;

б) шакли ибораҳо устувор мегардад ва аксари онҳо ба вазифаи (маъноӣ) калима устувор мегарданд: гули сари сабад-азиз, сар задан – сабзидан, лаб газидан, даст додан;

в) ҷои варианти пурраро гирифтани варианти ноқис: шабпара-шабпарак (кӯршапарак); шаҳпарак-шапарак-шапалак; колюли-коклюш, қапаёт-қаплет;

г) ҷои варианти асосиро гирифтани синоними он: ҳазордастон – булбул; бўзина-маймун, меҳнат (азобу уқубат) – меҳнат (кор); ангубин-асал...

Барои муайян кардани тағйири норми забони адабӣ инкишофи мувофиқати намудҳои гуногун ва гуногунии нормаҳои забони адабро ба ҳисоб гирифтани лозим. Просесси робитаи забони ҳатӣ ва гуфтугӯӣ сабаби вариантнокии калимаҳои забон мегардад: китф-кифт, маҳсӣ-масҳӣ, уштур-шутур. ишқам-шиқам, тамға-тағма...

Агар як забони адабӣ дар ҷамъияти сермиллат ё территорияи ҷудогона инкишоф ёбад, баъзан тарзи талаффуз ва шакли калима тағйир меёбад: jung (немисӣ), hungel (австриягӣ), рӯз (точ), рӯз (форсӣ).

Дар просесси муайяни таърихӣ барои ба система даровардани забони адабӣ ва соҳаҳои ҷудогонаи он (аз тарафи намоёндагони ҷудогонаи он) кушише карда мешавад. Дар забони русӣ дар асрҳои XIX-XX норми фонетика ва грамматика ба тартиб дароварда шуд. Дар забони ҳозираи тоҷик солҳои 1929-30 ва соли 1940 фонетика ба тартиб дароварда шуд; солҳои 1928-30 лексика ва грамматика ба норми муайян дароварда шуд.

Ҳама намудҳои тағйироти нормативие, ки номбар шуд воситаҳои маълуманд, ки дар просесси инкишофи забон ба амал меоянд ё сар заданашон мумкин аст. Баъзан дар вайрон шудани соҳт ва системаи забони адабӣ чараҳои **пуризм** (кӯҳнапарастӣ) ва кушиши аз забон баровардани калимаҳои бегона (зарури назарур) днда мешавад. Чунин кушиши зараровон дар забони тоҷикӣ дар солҳои 20-ум, дар Россия солҳои аввали баъди револүсия (дар

шакли забони интелегенсия ва забони деҳқонон) руй дода буд. Ин чароён бо шоири «барои маданият нутқ» баром карда, ба система ва нормаи забони адабӣ таъсири бад расониданӣ буд. Аммо пуризм баъзан ба забон ғоида ҳам дорад. Масалан, дар асрҳои XVII-XVIII дар Германия ба муқобили калимаҳои бегона мубориза сар шуда натиҷаи мусбат овард. Зеро дар ин асрҳо забонҳои франсузӣ ва лотинӣ ба забони немисӣ таъсири зиёд дошт ва хавфи мағлуб шадани забони миллии немисӣ ба миён омада буд. Аммо дар Россия ва дар мо солҳои аввали баъди револүсия мафҳуми маданият нутқро нодуруст фаҳмидаанд. «Маданияти забони адабӣ забони аз ҷиҳати назариявӣ бошуурона коркардашудаи адабӣ мебошад»-мегуяд Б.Гавринек.

Барои аз тағйироти бемавқеъ нигоҳ доштани забони адаби намудҳои гуногуни адабиёти хаттӣ (бадеӣ, илмӣ, публицистӣ) мактаб, радио, телевизор, кино, театр ва ғайра роли муҳим мебозад.

«Забон ҳам мисли тафаккур қадимӣ аст, забон барои одамон аз ҷумла барои ман ҳам, зухуроти амалии шуур аст. Забон дар натиҷаи талабот ва зарурати мулоқоти байни одамон ба вучуд меояд» (МЭ Соч. изд. 2. т.3, стр. 29).

МУНОСИБАТИ ЗАБОН БО ЗАРБУЛМАСАЛ ВА МАҚОЛ

Олими машҳури Россия Г.А.Пермяков дуруст масъала мегузорад, ки зарбулмасал ҳам ҳодисаи забон, ҳам мантику фалсафа ва ҳам фольклору адабиёт аст.

Аз ин рӯ, ба он чиз бояд эътибор дод, ки зарбулмасалро ҳам забоншиносон ҳам фолклоршиносон ва ҳам файласуфҳо меомузанд.

Вазъи инкишофи *паремиология* зарбулмасал мантиқан ба ҳамин оварда расонид, ки соли 1964 бо ташаббуси ҷамъияти Адабии Финландия дар шаҳри Хелсинки маҷаллаи байналхалқии «Провербиум» «Зарбулмасал» таъсис ёфт. Ин маҷалла то соли 1974 соли ду маротиба ба забонҳои англисӣ, франсузӣ, русӣ ва немисӣ нашр гардидааст, ки дар атрофи ин маҷалла паремиологҳои намоёни ҷаҳон муттаҳид шуда буданд. Бо шарофати маҷаллаи «Провербиум» ахбори илмӣ нағз ба роҳ монда шуда буд, ки ҳама гуна навигарҳои соҳаи паремиология ва паремиография наҷри зарбулмасал дар саҳифаҳои «Провербиум» ҷой шуда, дастраси мутахассисон гардидаанд.

Зарбулмасал аз рӯи нишонаҳои муайян ба фразеология қаробат дорад. Ҳам зарбулмасал ва ҳам ибораҳои фразеологии рехта устувор маҷозӣ буда, вирди забон ҳастанд ва дар қолабҳои рехтаи худ истеъмол мешаванд. Вале ибораҳои фразеологӣ воҳиди *лугавӣ* буда, *мафҳумро* мефаҳмонад ва аз ҷиҳати сохт *ибора* асту ҳалос.

Зарбулмасал бошад, жанри бадеист, *фикри томро* ифода мекунад ва аз чиҳати сохт *чумла* аст. Зарбулмасал чумлаи рехтаю суфтаи муъҷазест, ки маъниҳои амиқи ҳақимона дорад, тобишҳои гуногуни маҷозӣ мегирад ва дар нутқ ба таври тайёр истеъмол мешавад.

Зарбулмасалҳо ҳаҷман аз 2 то 10 қалима ва аз 4 то 30 ҳичо гарқиб меёбад. Ҳаҷми миёнаи зарбулмасал 6 қалима ва 12 ҳичо аст.

Ҳоло ҳамин қадар гуфта метавонем, ки дар репертуари имрузан гуфтугунии зарбулмасалҳои тоҷикон зарбулмасалҳои ғайриточикӣ туркӣ-узбекӣ, арабӣ, русӣ, забонҳои помирӣ 9 фоиз ба зарбулмасалҳои аслан китобӣ, ки муаллиф дорад, 12 фоизро ташкил мекунанд. Ин чунин маъно дорад, ки байни тоҷикон ҳар зарбулмасали 11-ум ба забони ғайриточикӣ ва ҳар зарбулмасали 9-ум аз ҳисоби афоризмҳои китобӣ маъмул гардидааст. Мувофиқи маълумоти мавҷуда, фолклоршиноси тоҷик типҳои Т003, Т271, Т408 ба қалами Саъдии Шерозӣ (асри XIII), Т452 ба қалаби устод Рӯдакӣ (асри X) Т394, Т612, Т626 ба қалами Ҳофизӣ Шерозӣ (асри XIV), Т088 ба қалами Аҳмади Чомӣ (асри XII), Т162 ба қалами Фаридуддини Аттор (асри XII), Т713 ба қалами Чалопиддини Румӣ (асри XIII) Т447 ба қалами Мирзо Абдулқодир Бедил (асри XVI) тааллуқ дорад.

Таҳлили мундариҷаи коллексияи 18 335 матни тоҷикӣ зарбулмасалҳои халқӣ, ҳаминро нишон дод, ки 23 фоизи феҳрасти зарбулмасалҳо бевосита мавзӯи ҳаёти иҷтимоиро дар бар мегирад. 20,6 фоизи феҳрасти зарбулмасалҳои тоҷикӣ олами растаниҳою чонваронро инъикос мекунанд. 5,1 фоизи матн ҳодисаҳои олами ғайриорганикӣ инъикос мекунанд. Масъалаҳои дину шариат ва ҳуруфот 4,4 фоизи динию ирриҷой надоранд. Монанди зарбулмасалҳои Т049, Т070, Т082, Т494, Т764.

Дар ин зарбулмасалҳои тоҷикӣ масъалаҳои меҳнат, майшат, афкори ақидаҳои фалсафии ахлоқӣ дар мадди аввал меистанд.

Искандар, Аҳмад, Ҳофиз, Ҳотам, Луқмон, Мачнун, Қорун барин образҳои шахсони таърихӣ ҳаёли қаҳрамони як силсила зарбулмасалҳо гардидаанд.

Ҳиндустон, Рум, Яман, Ироқ, Бухоро, Самарқанд, Мадина, Машҳад, Наманган, Даҳбед, Ҳисор, Бойсун, Бағдод, Балх, Дарвоз, Қуқанд, Тошқанд ва ғайра. Ин номҳои ҷуғрофӣ ҳаминро нишон медиҳанд, ки дар зарбулмасали халқӣ тоҷик ҳудуди басо васеи ҷуғрофӣ як қатор мамлакатҳои Шарқи Миёна ва Наздик ба доираи мушоҳида гирифта будааст.

Аз нуқтаи назари таҳлили забон ва сабки баёни зарбулмасал маълум шуд, ки лексика ва сохти грамматикӣ ин жанр нисбатан маҳдад буда, доирааш танг аст. Чунинчӣ, дар забони 18335 матни

тақрибан 5000 зарбулмасал ҳамагӣ 5780 калимаи мустақилмаъно ва тақрибан 200 калимаи ёрирасон истеъмол шудаасту ҳалос. Ба истиснои шакли чом, 5780 калимаи мустақилмаъно ҳамагӣ дар 6692 шакли грамматикӣ ба қайд гирифта шудааст. Аз ҷумла, ба калимаи серистеъмоли зарбулмасал метавонем мисолҳои зеринро зикр намоем:

Як дар 838 матн;

Худ дар 694 матн;

Об дар 620 матн;

Одам дар 550 матн;

Кор дар 525 матн ҳамчун калимаи асосии асар калимоти калид истифода шудааст.

50 фоизи лексикаи зарбулмасалро калимаҳои хоси лаҳҷавӣ, гуфтугӯӣ, неологизмҳо, таърихӣ, архаистӣ, иқтибосӣ, арабӣ, туркӣ, русӣ ташкил медиҳанд.

Лексикаи зарбулмасал аз ҷиҳати мазмун ба ғуруҳҳои зерин ҷудо мешавад:

а) номҳои предметҳо, ҳодисаҳо – 64 фоизи луғат;

б) аломат ва сифати предметҳо – 30 фоиз;

в) амалу ҳаракат – 3,5 фоиз;

г) ҳолати амал – 2 фоиз;

д) миқдори предметҳо – 0,5 фоиз

дар луғати калимаҳои асосии зарбулмасал (Б.Ғилавов. Частотный словарь мативов коллекции таджикских народных пословиц и поговорок по опорным словам. Дастанавис.) калмаҳои хоси эронӣ – тоҷикӣ ва омехтаи ғайриэронӣ 27, 2 фоизро ташкил кардаанд.

Хулоса, аз ҷумлаи 18335 матни зарбулмасал дар ягон матн дарачаи олии сифат дучор нашуд. Танҳо 14 маротиба бо суффикси –*тар* дарачаи қиёми омадани сифати дарачаи қиёсӣ – муқоиса ба назар расид.

Аз руи ҳисоби забоншиносону адабиётшиносон чунин ба назар мерасад, ки дар материали 18335 матни тақрибан 5000 зарбулмасал ҳамагӣ 174 калимаи феъл кор фармуда шудааст, ки он дар якҷоягӣ дар 1082 шакли грамматикӣ ба қайд гирифта шудааст. Феъл шакли зиёди грамматикӣ дорад, вале дар зарбулмасал дар истифодаи шаклу воситаҳои грамматикӣ ба маҳдудияти муайян соҳиб аст.

Соддагии забону зарбулмасал қисман ба чунин далел ишора мешавад, ки калимаҳои содда – 43,5 фоиз, калимаҳои мураккаб бошанд, 21,5 фоизи луғат ва 6,3 фоизашро калимаҳои умумистеъмоли ташкил кардаасту ҳалос.

Доир ба хусусияти сохти синтаксисии забони зарбулмасалҳои ҳалқии тоҷик ҳаминро қайд мекунем, ки ҳар зарбулмасали ҷаҳорум

дар шаклу қолаби чумлаи умумишахс, номуайяншахс ва ё бешахс баён шудааст.

Хулоса, гарчи зарбулмасал ва мақолҳоро ба жанри адабӣ ва фолклор нисбат дода шаванд ҳам, вате бе забон муайян қардани хусусиятҳои грамматикӣ он ғайриимкон аст. Ин ҷиҳати умумияти алоқаи забон бо адабиёт аст, ё ки исботи алоқаи узвӣ доштани адабиёт бо забон аст.

МУНОСИБАТИ ЛЕКСИКОЛОГИЯ БО ФАНҲОИ ФИЗИКА, ПСИХОЛОГИЯ, ТИБ

(аз руи калимаи «ранг»)

Мавзӯи *ранг* дар лексикографияи забони тоҷикӣ яке аз он масъалаҳост, ки мавриди омузиши муштраки фанҳои гуногун *физика* (қисмати *спектроскопия*), *психология* (категорияи идрок), *забоншиносӣ* (соҳаи лексикография ва морфология – ҳодисан субстантивасияи ҳиссаҳои нутқ) қарор гирифтааст.

Калимаҳои ифодакунандаи ранг ва маънои онҳо дар асоси материалҳои асари илмӣ асри Х «Ҳидоят-ул-мугааллимин фит-тиб» минбаъд «Ҳидоят» аз назар гузаронида мешавад.

«Ҳидоят» нахустин асари илмӣ, ки дар давраи аввали ташаккули забони адабии классикӣ дар Бухоро таълиф шудааст.

Муаллифи ин асар Абубакри Робеъ бини Аҳмади Ахваҷи Бухорӣ буда, дар илми тиб касби хоса ва маҳорати баланде доштааст. Ин хусусият боиси он гардидааст, ки муаллиф истилоҳоти тибӣ замони худ, хусусан аз ҷумла калимаҳои марбути рангро дақиқкорона истифода намудааст ва барои инкишофи соҳаи луғати забони адабӣ саҳме гузоштааст. Бештарини калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми *ранг*, ки дар истифода қор фармуда шудаанд, дар забони адабии имрӯзаи тоҷик низ маъмуланд. Чунинчи: *сурх, сафед, сӯя, сияҳ, кабуд, зард, зангор, сабз, осмогун, чигарӣ, носӣ, сӯяранг, аргувонӣ, сафедором, хокистаргун, гандумгун, сӯяранг, заъфаронӣ* ва ғайра.

Системаи калимаҳои ифодакунандаи рангро на аз ҷиҳати грамматикӣ, яъне на аз руи маънӣ ва сохти морфологӣ, на аз ҷиҳати усули синтаксисӣ, на аз руи тобиши ибораҳо таҳлил мекунем, балки аҳамияти идроки рангҳои гуногун ва хусусияти онҳо дар санъати *кино, театр, лунариҳои бофандагӣ, рассомӣ ва ронандагӣ* маълум аст. Аммо ин масъала дар илми тиб, ҳангоми муайян қардани *синдром, синтом*, ва *диагнози* касалии аҳамияти махсус пайдо мекунанд. Ҳатто дар тиб соҳаи махсус *рентгенология* дар чунин пояе истодааст, ки аксҳои рентгенӣ рангаро ҳосил намояд ва ин масъала дар Республикаи Ҳалқии Полша вусъат ёфта истодааст.

Фотоапаратҳои махсуси японӣ, ки тавассути онҳо аз органҳои ғазми хӯрок аксҳои ранга мебароранд, дар мамлақати мо шуҳрат доранд.

Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи мафҳуми ранг дар забоншиносии тоҷик ба таври илмӣ тадқиқ нашуда бошанд ҳам, аммо Шукурова К. ба таври оммавӣ китобчаро ба таъб расонидааст.

Хулоса, калимаҳои «ранг» ва «гун» дар асар ҳамчун воҳиди мустакили луғавӣ – исми дучор мешаванд, ки то дарачае хусусияти синонимӣ доранд. Чунин хусусияти онҳо дар ибораҳои изофӣ ҳангоми бо сифати муайяншаванда омаданашон зоҳир мешаванд, ки мо дар ин бора тавакқуф намекунем.

Дар асари мазкур системаи калимаҳои ифодакунандан рангро аз рӯи маъно ва сохти морфологӣ ба ду гурӯҳ – гурӯҳи асосӣ ва сохта, ки ҳар кадоми онҳо хусусиятҳои махсус доранд, ҷудо карда шудааст. Хусусан, ба гурӯҳи якум калимаҳои *сафед*, *сурх*, *зард*, *қабуд*, *сабз*, *сиёҳ* дохил мешаванд, ки сифатҳои аслий ба шумор рафта, онҳо аз ҷиҳати баромад ва пайдоиш номи ранганд, яъне рангҳои асил аслий ё идеалӣ ҳисоб меёбанд.

Майли рангҳои гуногуни дар *спектр* мавҷуд буда, ба ду ранги *ахроматикӣ* – сафед ва хокистари равшании онҳоро муайян мекунанд.

Бо ибораи дигар, агар ранг ҳар қадар ба сафедӣ моил бошад, ҳамон қадар равшан ва ё агар ба сиёҳӣ моил бошад, ҳамон қадар баланд мешавад. Ҳамин тамоили рангҳо дар илми тиб ифода меёбанд.

Хулоса, забоншиносӣ, хусусан соҳаи лексикология ва морфология бо фанҳои гуногун – *физика* қисмати спектрография *психология*, *илми тибб*, муносибат доранд. Хусусияти идрокӣ рангҳои гуногун дар санъати кино, театр, хунарҳои бофандагӣю дузандагӣ, рассомӣ ва ронандагӣ аҳамияти хеле калон дорад.

Омухтани тибби пешина ва тибби баркамоли имруза дар илми забоншиносӣ ҷӣ миқдор аҳамияти калон дошта бошад, таҳлилу тадқиқи терминологияи ин соҳа дар тақмили вусъати забоншиносии тоҷик ҳамин қадар роли муҳим мебозад. Барои муайян намудани муносибати забон бо илми тибб осори тиббии пешинаро омухтан ва манзури хонандагон гардонидан зарур аст. Нашр шудани баъзе намуна аз осори тиббии **Гипократ** (асри V-VI то мелод), **Абу Бакри Розӣ** (асри X-XI мелодӣ), **Абу Алӣ Ибни Сино** (асри X-XI мелодӣ) ва ғайраҳо дар ин бора қадами аввал аст ва тадқиқоти ҷиддиро талаб мекунанд.

Вале таҳлилу тадқиқи терминҳои осори гузаштагон мавзӯи басо доманадоре буда, меҳнати пурмашаққатро талаб мекунанд. назари тиббию лингвистиро меҳоҳад.

Масалан, китоби «Тибби акбарӣ», ки муаллифаш Муҳаммад Акбар мебошад, дар байни солҳои 1700-1701 ин асар навишта шудааст, ба шоҳ Аврангзеб тақдим карда мешавад. Асари мазкур ба забони тоҷикӣ тарҷума шуда, баъзе қисматҳои онро аз нав кор карда, асари нисбатан *оригинал* офаридааст. Асари «Тибби акбарӣ» чун осори тиббӣ дар Ҳиндустон соли 1894 нашр шудааст. Китоб аз ду ҷилд (411 саҳифа), аз 21 боб иборат буда, дар хошияҳо шарҳи баъзе луғатҳо дорад.

Аз калима ва таркибҳои арабӣ сурат бастанӣ аксар терминҳои тиббиро дар таркиби луғавии «Тибби акбарӣ» равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

Инак, чанд мисол, ки номи касалиҳоро ифода мекунанд: *чунун. нисъё, исҳо, сакта, ратаҳ, сулоқ, кобус, субот, даввод, чамӯд* ва ғайра. Ин гуна калимаҳо, чунон ки дар «Ғиёс-ул-луғот», «Баҳори ачам», «Бурҳони қотъ» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маънидор шудаанд, номи касалиҳои гуногуни ба инсон мансубро ифода мекунанд. Масалан:

Исҳо – ягон касали ё хоби бад дар инсон ҳосил мешавад, дар форсӣ *салоча* низ мегуянд.

Сакта – касалиест, ки ҳиссу ҳаракат тамоm мешавад ва мариз чунин намояд, ки мурдааст. Ин калимаҳо ҳоло дар забони зиндан тоҷик ҳануз дар истеъмоланд.

Баъзе аз истилоҳоти арабии «Тибби акбарӣ» синоними тоҷикӣ дорад. Масалан, калимаи *салъа* номи касалии варам аст, ки дар рӯй, гулу пайдо мешавад. Ин калима дар забони тоҷикӣ *бодомак ва гурри* (агар варам дар гулу бошад) номида мешавад.

Ёки *омос* ва *варам* синоними якдигаранд. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин калимаҳо чунин шарҳ ёфтаанд. *Омос* – дамидагӣ дар аъзо бадан, варам.

Ин ду калима бо ҳамин маънӣ дар асари «Тибби акбарӣ» серистеъмоланд. Дар забони имрузаи тоҷик калимаи *варам* нисбат ба *омос* хеле серистеъмол аст.

Ёки калимаи *сарсом*.

Этимологияи ин калима чунин аст: *сар* ва *сом* ба маънии варамӣ сар. Аз ин ташреҳот чунин маълум мешавад, ки *сарсом* номи касалиест доираи сар ва димоғ ҳосил мешавад ва аз минингит иборат аст ва ё ба он наздик аст.

Маълум аст, ки дар тиббиёти Шарқ доруҳо бештар аз гиёҳҳо, меваҳо ва аз моддаҳои узви бадани ҳайвонот ва паррандагон тайёр карда мешуданд. Аз ин сабаб муаллиф номи гиёҳҳо, меваҳо, ҳайвоноти хазанда ва паррандаҳоро бо номи тоҷикӣ номбар мекунад. Аз ҷумла номи меваҳои шифобахш: *анор, ангур, кишмиш, бодом*.

қоқу, лиму, мавиз, лубиё, нахӯд, туршак ва ғайра. Дар «Тибби акбарӣ» номи нушокиҳои шифойӣ (давоӣ) низ асосан бо калимаҳои тоҷикӣ дода шудааст: *об, равған, гулоб, шароб, май, оби лиму, шарбат* ва ҳоказо.

Баъзе калимаҳо гарчанде дар асар оварда шуда бошанд ҳам, дар шароити имруза истифода намешаванд, монанди *кофур* ва *афъюн*. *кофур* як навъ моддаи сафеди хушбӯӣ, тақрибан беранг, ки дар тиб қор фармуда мешавад, *камфора*.

Афъюн – калимаи юнонӣ буда, моддаи заҳрдорест, ки аз шираи ғузаӣ кўкнор тайёр мекунад ва мастию беҳушӣ оварда.

ЛИНГВИСТИКАИ МАТЕМАТИКИ МУНОСИБАТИ ЗАБОН БО КИБЕРНЕТИКА ВА НАЗАРИЯИ МАЪЛУМОТ

Лингвистикаи математикӣ забонро ба худ хос ва назарияи маълумотро *код* қабул мекунад.

Матнҳое, ки навишта мешаванд, аломатҳои ҳамин *код* буда, чамъи дар тадқиқоти лингвоматематикӣ ду чараён ба вучуд меояд:

1. Структураи забон – омўхтани код.

2. Нутқро – омўхтани хабар.

Дар ду ҳолат ҳам усули асосии тадқиқот методи *моделизасия* ба шумор меравад. Роҳи тадқиқоти яқум моделизасияи забон бошад, роҳи дуҷуми тадқиқотро моделизасияи нутқ меноманд. Моделизасияи забон ба усулҳои логикӣ – математикӣ асос ёфта, мувофиқи табиати худ ба характери *дедуктивӣ* соҳиб аст. Дед-сия. Як усули фикркунӣ, ки асоси нав аз асосҳои пештара бо роҳи *мантиқӣ* ҳулоса бароварда мешавад.

Моделизасияи нутқ ба чихати омузиши статистикӣ матн эътибор медиҳад, ки он ба характери *индуктивӣ* соҳиб аст.

Индуксия термини филологӣ буда, тарзи фикркунӣ чузъ ба кулл натиҷа мебарорад. Таъсири қувваи электрикӣ ва мантиқӣ ба ягон чизи дар наздик буда.

Моделизасия – намуна, нусхаи намунавӣ ягон чиз.

Модел – шакли хурдкарда гирифташудаи ягон чиз.

Моделизасияи элементҳои забон ва нутқ бо ҳамдигар алоқаи узвӣ доранд. Аз ҷумла, беҳато будани моделизасияи забон, дуруст ва аниқ будани онро танҳо дар асоси ба қолаби модели нутқ даровардан муайян карда мешавад. Дигар ҳел карда гуем, объекти маълуми ягон матн калима, ибора, ҷумла ва ғайра пеш аз омўхтани чихати статистикӣ ин матн хуб доништани табиат, лингвисти матн зеринро талаб мекунад.

МАТН, МОШИН, МЭҲ, ОДАМ

Дар солҳои охир, яъне 50 уми асри XX ба муносибати тараққиёти прогресси илмӣ-техникӣ илми кибернетика, назарияи маълумот хеле тараққӣ кард. Вай дар назди забоншиносон вазифа гузошт, ки ба масъалаи мазмуни нутқ ба қолаби модели нутқ даровардани матн аз ҷиҳати автоматикӣ омузанд ва эътибор диҳанд.

Ин муаммо барои тараққиёти хоҷагии халқ, барои тараққиёти илму фан аҳамияти калон дошт. Савол ба майдон меояд, ки забоншиносӣ ин муамморо чӣ тавр меомӯзад. Барои таҳлили нутқи хаттӣ ва усулҳои эксперименталӣ-статистикӣ чӣ тавр истифода бурдан лозим аст. Аз мошинҳои ҳисобкунии электронӣ чӣ тавр истифода кардан лозим аст.

Мувофиқи ақидаи олимони аҳолишиноси демограф шумораи аҳолии кураи замин дар охири асри XX ба 7-7,5 миллиард мерасад ва шумораи хонандагони мактабҳои миёна ва донишҷӯён ба 1,5-2 миллиард мерасад. Худ аз худ маълум мешавад, ки дар ин давр шумораи мактабҳои миёна ва олий зиёд шуда ба машинаи ҳисобкунии электронӣ эҳтиёҷ пайдо мешавад, ки вай бояд ҳамон функсияи забонро иҷро карда тавонад. Яъне: анализ ва синтез карда тавонистани нутқи хаттӣ ва даҳонӣ, хонда тавонистани қабул карда тавонистани имтиҳонҳои қабул ва ғайра.

Барои ривож додани таълими мошинҳои электрони бояд филологҳо математикҳо, кибернетикҳо, инженерҳо дар ягҷоягӣ кор баранд. Ҳоло дар дунё қариб 13 миллион нави ихтироот ва якчанд миллион навигарҳои илмӣ ба забонҳои гуногун ҳар руз ахбор дода меистанд. Аз 1 миллион зиёд журналҳои илмӣ-техникӣ бо 60 забонҳои гуногун аз ҷои баромада истодааст, ки зиёда аз 5 миллион мақолаҳо дар бар мегирад.

Дар кутубхонаи марказии Москва зиёда аз 30 миллион китоб мавҷуд аст. Боз ҳар сол ба фонди ин кутубхона 1 миллион китоб ҷамъ мешавад. Ёки ба фонди кутубхонаи марказии Ӯзбекистон ба номи А.Навой 23 ҳазор китобҳои нав ҷорӣ мешавад. Аммо афсус, ки ин кутубхонаҳо автоматизасия карда нашуда буданд, аз ҳамин сабаб 30-40 фоизи ин китобҳо ба китобхонон дар вақташ омада намерасиданд. Аз ҳамин лиҳоз бо мақсади таъмин намудан бо маълумотҳои илмӣ-техникӣ зарурати ихтиро кардани мошинаҳои ҳисобкунии электронӣ пайдо шуд МЭҲ ёки МХЭ. Мувофиқи нишондоди олимони забоншиносии ленинградӣ Л.Н.Засорина дар маркази диққати ӯ муайян намудани муаммои марказии лексика-статистикӣ забоншиносӣ меистад, яъне аниқ кардани қонуниятҳои статистикӣ забони зинда ва аниқ кардани структураи статистикӣ матн.

Барои омӯхтани ин ё он забон агар онро ҳам аз ҷиҳати илмӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ хуб омӯхтан лозим шавад, бояд фарҳанги ҳамон забонро омӯзад, аниқ кардани структураи статистикаи он ба аҳамияти муҳим соҳиб аст. Аммо аниқу равшан кардани ин масъала бо меҳнати дастӣ хеле мушқил ва мураккаб аст.

Масалан, «Забони луғати А.С.Пушкин»-ро («А.С.Пушкин тили луғати»), ки аз 4 том иборат аст, мебинем. Барои тартиб додани луғати 4 томаи асарҳои А.С.Пушкин 25 сол лозим буд 1948-1965. Барои тартиб додани «Луғати 17 томаи забони адабии рус» аз 100 нафар олимону забоншиносон 20 соли расо вақт сарф кардаанд. Ин луғат 120480 калимаро дарбар мегирад.

Муаллифони луғат сазовори Мукофоти давлатӣ гардиданд. Ёки барои тартиб додани энциклопедияи забони тоҷикӣ қариб 100 нафар ходимони илмӣ давоми 5-6 сол меҳнат карданд. Ана барои ҳамин барои иҷро кардани корҳои лексикографӣ мошинҳои ҳисоббарории электрони ЭҲМ ниҳоят зарур аст.

Масалан, дар АФ Қазоғистон дар институти забоншиносӣ аз тарафи профессор К.Б.Бектаев чунин таҷриба гузаронида шуд. Ба воситаи машинаи ҳисоббарории электрони МХЭ МИНСК -22 дар асоси романи Мухтор Авезов «Абай йули» Луғати частотии ин асар, ки аз 4 китоб иборат буд дар муддати 50 соат тартиб дода шуд. Ин луғат 20 ҳазор лексема ва 60 ҳазор калимаҳо дарбар гирифта, баъзе калимаҳо дар роман 460 ҳазор мартаба тақрор истифода шудаанд.

Агар ин кор бо меҳнати дастӣ иҷро карда мешуд, дар он сурат ба аъзоёни ин коллектив лозим буд, ки 10 сол вақт сарф кунанд. Олими машҳури Италия – математик Бузен чунин изҳор мекунад, ки барои сохтани луғатҳои калон як кас бо мошинҳои ҳисоббарории электронӣ меҳнати дастии 40 нафарро иҷро мекунад.

ТАЪРИХИ ПАЙДОИШИ ХАТ

Пеш аз он ки оид ба пайдоиши тақомул ва навҳои хат суҳан равад, донишмандон он ки хат чист ба хусусияту вазифаҳои он аз ҷиҳати иборатанд, аз аҳамият ҳоли нест. Овардаанд, ки хат воситаи сабти нутқ буда, ин ё он ҷузъи нутқро бо ёрии аломатҳои тасвирӣ ифода мекунад, барои аз як ҷо ба ҷои дигар фиришодан ва дар вақти муайян воқеъ шудани онро сабт кардан имконият медиҳад, яъне ба воситаи хат замону макони вуқӯи нутқ сабт мегардад.

Хат бо таърихи башар алоқаи узвий дорад, вай баробари пешравии тараққии ҷамъият тақмил ёфта, суфта шуд ва дар шакли имрузааш то ба мо омада расид.

Инсони ибтидой на забон дошту на хат. Вақте ки байни инсонҳо барои фикри худро ба дигарон фаҳмондан ва аз фикри дигарон бохабар шудан талаботе зуҳур ёфт, забон ба вучуд омад. Пайдоиши забон ҳодисаи ниҳоят мураккаб буда, ҷараёни дуру дарозро тай кардааст. Инсони ибтидой тараққӣ кард, пеш рафт. Ба ҷои гуруҳҳои хурд-хурди авлоди қабилаҳо ба иттифоқи қабилаҳо таъкил ёфт. Акнун инсони ибтидоиро лозим меомад, ки на танҳо ба авлоду қавми худ, балки бо қавму қабилаҳои дигар робитаю алоқа ба миён орад, мақсадашро ба онҳо низ фаҳмонида тавонад. Аммо нутқи овозӣ дар ин шароити таърихӣ тамоми эҳтиёҷи уро қонё кунонида наметавонист, чунки нутқи овозиро аз як ҷо ба ҷои дигар фиришодан мумкин набуд. Барои рафти ин эҳтиёҷ хат ба вучуд омад.

Асоситарин фарқи хат аз нутқи овозӣ дар он аст, ки агар хат ҳамчун ашъи аёнӣ ба воситаи қувваи босира бинӣ дарк карда шавад, нутқи овозӣ бар ёрии қувваи сома шунавоӣ эҳсос негардад. Хат дар ибтидо чун воситаи иловагии мададрасонӣ барои мулофифа, гуфтугу ба вучуд омад ва бештар барои ба масофаи дур расонидани нутқи хизмат мекард. Ин худ як хусусияти муҳими хат аст.

Ҳамин тарик, инсоният ба кашфиёти бузурге ноил гардид. Акнун вай метавонист, ки фикрашро сабт карда, на танҳо ба агрофиён, балки ба шахсони дур фиришад ё ба ояндагон мерос гузорад.

Донишмандон хатро, аз рӯи он ки нутқро ҷӣ тавр ифода карда аст, ба ҷаҳор гуруҳи асосӣ ҷудо мекунад:

1. Хати *ҷумлавӣ* ё ки *фразограмма* фраза-ҷумла, графаманависам-хате, ки хабари томо мерасонад.
2. Хати *калимавӣ* ё ки *логограмма* логос-калима-хате, ки ҳар аломати он як калимаро нишон меод.
3. Хати *ҷудӣ* ё *силлабограмма* силабос-ҳичо – хате, ки ҳар аломати он ба як ҳичо баробар аст.
4. Хати *овозӣ* ё *фонограмма* фонос – садо, овоз хате, ки ҳар як аломати он як садо ва як овозро ифода мекунад.

В.А.Истрин навъи дигари хат – хати морфемографиро низ қайд кардааст. Азбаски хати соф морфемографӣ вучуд надошт, мо дар бораи он таваққуф намекунем.

Хати *ҷумлавӣ фразограмма*. Хати ҷумлавӣ хабари томо расонда, дар навбати худ, ба ду гуруҳ тақсим мешавад:

- а) хати *аксӣ*; б) аломатҳои *шартии қадимӣ*.

Дар давраи полеолити охир ва мезолит ҷамъияти инсонӣ аз гуруҳҳои хурди модархудӣ ва авлодӣ иборат буд ва танҳо нутқи овози талаботу эҳтиёҷи уро қонё карда метавонист. Аммо дар

давраи *неолит* шакли нави умумияти одамон – қабилаҳо ва баъда, иттиҳоди қабилаҳо ба вучуд омаданд. Дар масоҳати васеъ ҷо гирифтани қабилаҳо, пайдоиши моликияти қабилавӣ, авлодӣ ва хусусӣ, додугирифти байни қабилаҳо, тараққии муносибатҳои тичоратии ҳарбӣ, ба вучуд омадани пешвоёни қабила ва коҳинон талаботи нав ба навро гузошт. Ҳамаи ин воқеаҳо мебоист сабт мешуд, зеро бо нутқи овози тамоми рӯйдодҳои нави ҳаёти ҷамъиятро ифода кардан номумкин гардид. Ин шароити нави таърихи ба пайдоиши хат боис шуд.

Хати нахустинро хати аксӣ-пиктография (пиктус – акс) мегӯянд, зеро вай ба воситаи суратҳо, тасвирҳо ифода мегардид. Ба тарзи дигар ғӯем, хати *аксӣ* хикоятест, ки бо ёрии суратҳо баён меёфт.

Хати аксӣ хеле ривоч дошт ва қариб ҳамаи одамони давраи ибтидоӣ, онро истифода мебарданд. Боиси нуфузи зиёд доштани ин хат ин буд, ки ба ҳамаи аъзои қабила фаҳмо ва омӯзиши махсусро талаб намекард. Хати ҳар халқ хусусиятҳои хос низ дошт, чунки аломатҳои он хусусиятҳои табиат, олами ҳайвоноти наботот, санъату маданият, маишат, либос ва расму оини ҳамон маҳал ва халқро дар худ акс мекард.

Хати аксӣ дар замони мо ҳам ба андозаи муайян ба кор меравад. Аз ҷумла, бисёр нишонаҳои роҳ, тасвири молҳои гуногун дар назди мағазину дуконҳо ва устохонаҳо хусусияти хати аксӣ доранд.

Боз аломатҳои шартии қадим мавҷуд буд, ки аз хати аксӣ ба вучуд омадааст. Аломатҳои шартӣ, асосан, барои ба кӣ тааллуқ доштани ашё истифода мешуданд. Масалан, аломатҳои шахсӣ ва авлодӣ қабилавиро ғирем онҳо дар аслиҳа, ҳайвоноти хонагӣ ва маснуоти сафои гузошта мешуданд. Чорводор, барои он ки чорвоаш бо моли дигарон иваз нашавад, ё ки онҳоро зуд фарқ карда тавонад, ба ғӯши онҳо аломат мегузошт. Барои чорвои хурд: бузу гусфанд халқа, ба аспҳо тамға мегузоштанд ва ин одат имруз низ давом дорад. Ҳуқумронон дар танга, муҳр, герб ва байроқро, ё худ аломатҳои махсуси худро мегузоштанд, хунармандон барои асбобҳои сохтаашон нишонҳои хосе мегузоштанд, ки аз руи он амали қадом усто будани маҳсулотро пай бурдан мумкин буд ва ғайра.

Унсурҳои аломатҳои шартии қадим имруз низ аз тарафи мардумони мутараққию мутамадини ҷаҳон истифода мешаванд. Аломатҳоро дар погонҳо, нишони мактабҳои олий, гербу байрақҳо ва амсоли инҳо дидан мумкин аст.

2. Хати *каллимавӣ* лигограмма дар асоси хати ҷумлавӣ, махсусан, нави асосии он – хати аксӣ, ба вучуд омадааст. Хати *аксӣ*, бо

вучуди он ки ба ҳама аъзои чамъият фаҳмо буд ва таълими махсусро талаб намекард, бисёр душвориҳо дошт:

1. Онро ба тарзи гуногун фаҳмидан ва тавҷеҳ кардан мумкин буд;

2. Ба воситаи он мафҳумҳои абстрактро баён намудан ниҳоят мушкил буд. Аз ин чихат ба тартиб овардани хатнависӣ зарур шуда монд, яъне пешравии инсоният, таффақур ва забон дар пешии чамъият вазифа гузошт, ки барои рафти эҳтиёҷ хатти мукамалтаре ихтироъ карда шавад.

Бо мурури замон тасвирҳои аксӣ ба аломатҳои тасвирий табдил ёфта, шакли муайян мегирифтанд ва ҳеҷ котиб ҳақ надошт, ки шакли он аломатҳоро тағйир диҳад. Чобачогузориҳои аломатҳо ба тартиби калимаҳои ин ё он забон мувофиқ меомад.

Мазмуни таҳминии матн: Кудакон то 11 солагӣ 11 доирачаи боло ифодакунандаи сол ба хуроқхури ҳақ доранд, ду доираи байзашакл ифодакунандаи нон, падару модар вазифадоранд, ки кудаконро ба воситаи худ ва шуълаи оташ тарсонанд ва баробари ин гуноҳи онҳоро фаҳмонанд. Аломате, ки дар назди даҳони мард кашида шудааст, маънои сухангуии уро мефаҳмонад. Баъди 15 солагӣ ҷавонро барои таълим ва гузаронидани аломати сухангӯӣ ба назди роҳиб фиристодан лозим аст.

Хати аксӣ ба калимаҳо ҷудо намешуд, балки як мазмуни пурра ва томо ифода мекард ва ҷои калимаҳо низ муайян буд. Ба ҳар ҳол хати калимавӣ назар ба хати ҷумлавӣ забонро хубтару аниқтар инъикос мекард; вай на фақат мазмуни нутқ, балки ба калимаҳо тақсимшавии он ва тартиби калимаҳоро нишон меод.

Пайдоиши хати калимавӣ бо пайдоиши чамъияти ғуломдорӣ ва давлат алоқаманд аст, зеро давлат дар қори ҳукмронӣ, ба навиштани фармонҳо, ҳисобу китоби хочагӣ ва хазина мӯҳтоҷ буд ва устувориҳои хатро талаб мекард. Қадимтарин хатҳои калимавӣ, монанди хати калимавии мисрӣ, баробари пайдоиши давлатҳои ғуломдорӣ ба вучуд омадаанд.

Хатҳои калимавии мисрӣ барои ифодаи дорони маъноӣ конкретӣ истифода мешуданд.

Омили муҳими дигари пайдоиши хати калимавӣ хусусияҳои ҳосии забони халқҳост, ки дар байни онҳо ин нави хат тараққӣ ёфтааст. В.А.Истрин ду хусусияти зеринро асоситарин ҳисобидааст:

1. ба осони ҷудо шудани калимаҳо дар нутқ;
2. аз чихати грамматикӣ тағйир наёфтани калимаҳо.

Ҳамаи хатҳои калимавӣ оҳиста-оҳиста хусусияти тасвирии худро гум карда, сода мешуданд ва ба аломатҳои шартӣ табдил меёфтанд. Ин тағйирот натиҷаи он буд, ки маводи хатнависӣ дигар

мешуд. Дар ин вақт ба чои маводи сахт санг, устухон, чӯб, оҳан ва амсоли инҳо. Ба чои маводи мулоим бошад папирус, шохӣ, қоғаз ва ғайраро истифода мебарданд. Дар Осиёи Пеш бештар аз ҳама гил ба кор мерафт.

3. Хати *ҳичой* силлабограмма. Вақте ки чамъияти инсонӣ ба зинаи батандтари тараққиёт – *феодализм* расид ва доираи истифодаи хат вусъат ёфт, хати калимаӣ эҳтиёҷу зарурати мардумро комилан қонеъ карда натавонист. Ақнун хатро на танҳо қотибони касбӣ, идораҳои давлатӣ, рӯҳониён, балки бозаргонон, қосибону хунармандон низ васеъ истифода мебарданд. Дар ин марҳалаи норасоии ҷиддии хати калимаӣ, ки ба воситаи он зикри исмҳои абстракт ва номҳои душвор буд, бештар ошкор гардид. Аз ин сабаб ҳамаи хатҳои калимаӣ қадим ба хатҳои ҳичой табдил ёфтанд.

Аммо қоҳинону хаттотони касбӣ барои соддагии хат монанд мешудаанд ва мехостаанд, ки хат монополияи онҳо бошад, ягон хати қадим ба хати соф ҳичой ва овозӣ табдил нагардид.

Гарчанде пайдоиши хати ҳичой дар таърихи пайдоиши хат назар ба хати калимаӣ қадам ба пеш буд, камбудихо низ дошт. зеро ҳар забон назар ба овоз ҳичо бештар дорад. Барои ифодаи нутқи овозҳои ин ё он забон аз 20 то 40 ҳарф лозим бошад, барои ифодаи ҳичоҳои он аз 35 то 400 аломат лозим аст.

Пайдоиши хати ҳарфӣ – фонограмма ба нимаи дуҷуми ҳазорсолаи II п.а.м. тааллуқ дорад. Ин яке аз бузургтарин ихтирооти башарӣ мебошад, ки дар ҳаёти маданияи ақсари халқҳои дунё ролҳои муҳим бозидааст. Хати ҳарфӣ – овозӣ ба ду ҷуғрафа ҷудо мешавад:

1. Хати *консонанти* – овозӣ, ки ҳарфҳои он асосан овозҳои ҳамсадо б, в, г, д, ж, з ва ғайраро ифода мекунад.
2. Хати *вокалӣ* – овозӣ, ки аломатҳои он ҳамсадоҳои садонокхоро баробар нишон медиҳанд а, б, о, у, г, д ва ғайра.

Ҳамаи хатҳои қадими ҳарфӣ – овозӣ хатҳои ҳамсадоӣ буданд, яъне фақат ҳамсадоҳои нишон медиҳанд. Мисрӣ, финикии ва ғайра ба садонокҳо ҳеч ишора намегардиданд.

Аломатҳои консонанти – овозӣ аввалин бор дар хати мисрӣ ба вучуд омад. Вале нахустин хати овозии софҳои финикиҳо ба вучуд овардаанд, ки баъдтар асоси ҳамаи хатҳои ҳарфӣ – овозӣ гардид.

Хати ҳарфӣ – овозӣ аз ибтидои ҳазорсолаи якуми пеш аз милод паҳн шудан гирифт, ки он асосан бо ду роҳ ҷараён ёфт:

1. Дар Шарқ аз хати *финикии* хати *оромӣ* пайдо шуд, ки аз он қариб ҳамаи хатҳои ҳарфӣ – овозии қитъаи Осиё сарчашма гирифтаанд. Онҳо ҳама каму беш хусусияти консонантии финикиро нигоҳ доштанд.

2. Дар Ғарб аз хати финикӣ хати юнонӣ ба вучуд омад, ки асоси ҳамаи хатҳои аврупоӣ гардид. Хатҳои ғарб, аз юнонӣ сар қарда, на бо роҳи консонантӣ, балки бо роҳи вокалӣ – овозӣ таракқӣ карданд.

Илова бар ин, аз хати финики хатҳои пуникӣ, яҳудии қадим, сомирии ҷанубӣ шакл гирифтаанд. Муҳимтарин хатҳое, ки аз хати финикӣ – оромӣ шакл гирифтаанд, инҳо мебошанд:

1. Хати яҳудӣ ва навъҳои он;
2. Сурёни ва навъҳои он, ки яке аз онҳо хати монавист ва боран он баъдтар таваккуф хоҳем кард;
3. Хати форсӣ;
4. Хати арабӣ ва навъҳои он;

Чунонки гуфтем, хатҳои финикӣ, оромӣ ва дигар хатҳои дар Шарқ аз онҳо ба вучуд омада, танҳо аз ҳамсадоҳо иборат буданд, садонокҳо навишта намешуданд. Овозҳои садонокро нахустин бор юнониҳо бо ҳарфҳои алифбой ишора мекардагӣ шуданд. Ин боиси он шуд, ки ба воситаи он ҳар як забон аниқу равшан акс қарда мешавад. Ин воқеа дар асрҳои УШ-УП пеш аз милод ба вуқӯъ пайвааст. Хати юнонӣ низ аз хати финикӣ ба вучуд омадааст ва мисли он аввал аз рост ба чап навишта мешуд, аммо баъд баракс аз чап ба рост менавиштагӣ шуданд. Хатҳои консонантӣ – *ҳамсадоӣ* аз рост ба чап навишта мешавад.

Ҳамаи хатҳои вокалӣ – овозӣ аз хати юнонӣ ба вучуд омадаанд. Хати юнонӣ ба ду қисм ҷудо мешавад:

1. Ғарбӣ,
2. Шарқӣ

Аз хати юнонии ғарбӣ хатҳои *этрусӣ, лотинӣ, фаронсавӣ, немисӣ, англисӣ, итолиёӣ* ва ғайра сарчашма гирифтаанд. Аз хати юнонии шарқӣ хатҳои *контӣ, византиягӣ, арманӣ* асри У, *гурҷӣ, словяни, русӣ* (асри Х), *булгорӣ, сербӣ* ва ғайра ба вучуд омаданд. Хати юнонӣ баробари нуфузи дини насронӣ паҳн шудааст.

Хати *лотинӣ*, ки асоси бисёр хатҳои муосир гаштааст, дар асрҳои УШ-УП пеш аз милод аз хати этрусии юнонӣ пайдо шудааст.

Хатҳои муосири немисию англисӣ (асри УШ), франсавӣ (асри Х1), испанӣ, португалӣ, норвегӣ (асри ХП), итолиёӣ, шведӣ, даниягӣ, венгерӣ, чехӣ (асри ХШ), полякӣ (асри ХУ) аз хати лотинӣ ба вучуд омадаанд.

Хати русӣ, ки ҳоло қариб тамоми халқҳои ЧДМ дар асоси он хати худро сохтаанд, низ аз хати юнонии шарқӣ ба воситаи хати византиягӣ ва словянии қадим ба вучуд омадааст.

Хати мехӣ. Хати мехии форсии қадим хати расмии сулолаи Ҳахоманишиён буд, ки аз асри УП пеш аз милод то истилои Искандари Мақдунӣ (соли 330 пеш аз милод) ҳукумат дошт ва

давлати онҳо яке аз давлатҳои бузургтарини ҷаҳон ба ҳисоб мерафт. Бунёдгузори ин давлат Куруши Кабир 558-529 пеш аз милод, Камбиз 529-522 пеш аз милод, Дарои I 522-486 пеш аз милод буданд. Давлати Ҳохоманишиён пас аз шӯриши қабилаҳои форс бар зидди ҳукумати миדיягӣ ба миён омад ва баъдтар Мидия низ ба таркиби ҳамин давлат ҳамроҳ шуд. Ҳохоманишиён тамоми давлатҳои гирду атрофро забт намуданд ва ҳатто Мисро чанде тобеи худ гардонданд.

Хати меҳӣ, ки Ҳохоманишиён чун хати расмии давлатӣ қабул карданд, дар Бобулистони Қадим пайдо шуда буд. Подшоҳони Ҳохоманишин танҳо ин шакли хатро қабул кардаанду бас. Аломатҳои хати меҳии онҳо аз хати меҳии бобули ва ошури фарқ мекард ва аз ин ру, хати меҳии Ҳохоманишиён хати форсии қадим ном гирифтааст. Форсҳои қадим ба аломатҳои хати меҳии бобули ошури аломатҳои дигар зам намудаанд, ки бо онҳо садонокҳои забони худро ифода мекарданд.

Ақидаи дигаре вучуд дорад, ки гуё хати меҳии форсии қадим аз хати меҳии *мидиягӣ* ба вучуд омада бошад, вале аз хати миדיягӣ то замони мо ҳеч аломате боқӣ намондааст.

Хати меҳии форсии қадим баъди аз байн рафтани сулолаи Ҳохоманишиён барҳам хӯрд.

Хати меҳии форсии қадим ҳичогӣ, яъне як аломат ба як ҳамсадо ва як садонок мисли б-а, д-а, ф-а баробар аст. Вай 36 аломат дошт ва аз чап ба рост навишта мешуд. Танҳо ҷаҳор калима бумӣ – замин, кишвар; худо – номи Ахурамадзо; хшайсия – шох, даҳю – вилоят-ро бо аломатҳои махсус ишора мекарданд, ки он аз хати калимавӣ боқӣ монда буд. Аз 36 аломати хати меҳии форсӣ се ададаш ҳарфи садонок, 22 тояш ҳамсадо буд.

Чунон ки маълум аст, хати меҳӣ дар порчаҳои гулӣ навишта мешуд. Шоҳони Ҳохоманишин корномаҳои худро дар санги мақбараҳо ва кӯҳи Бесутун навиштаанд.

Қадимтарин ёдгории хати меҳӣ ба давраи ҳукмронии шоҳони Ҳохоманишин – Аршам ва Ариярама охири асри УП ва аввали асри У пеш аз мелод нисбат дода мешавад, вале то ҳол ин ақида пурра исбот нашудааст.

Соли 1798 Герхард Тихтен пешниҳод намуд, ки аломати урео кадом аломатҳоро ҷудокунанда аст. Мюнтер аз руи сару тибос ва аслиҳаи мардумӣ дар навиштаҷот аксёфта аз кадом халқ будани онҳоро муайян намуд ва ба асрҳои У1-У пеш аз мелод дахл доштани ин сангнавиштаҳоро қайд кард.

Як кашфиёти дигареро низ дар ин ҷо қайд кардан лозим аст, ки он муайян намудани ном ва унвони шоҳони сосонӣ аз тарафи

Селвестр де Саси мебошад. Борои ихтирои ин кашфиёт ба муаллими гимназияи Германия – Гротефенд ёрй расонданд, ки якчанд аломати хати меҳии форсии қадимро муайян намояд ва ба хондони қисматҳои он муваффақ гарадад. Протефенд аз китобҳои таърихнависони юнонӣ низ истифода намуд ва гуфтан мумкин аст, ки ному унвони Доро ва пешвоёни уро аз сангнавишта хонда баромад. (1802)

Беш аз ҳама дар кашфи асрори хати меҳӣ афсари англис – Генри Роулинсон муваффақият пайдо кард. Роулинсон 1810-1895 соли 1835 мушовири ҳарбии бародари шоҳи Эрон таъин мегардад ва ба қароргоҳи ӯ шаҳри Кирмоншоҳ равон мешавад. Дар роҳ ваи мефаҳмад, ки дар чанубтари шаҳри Ҳамадон, дар бағали кӯҳи Алванд навиштаҷоти хати меҳӣ мавҷуд аст. Ӯ ин навиштаҷотро, ки «Ганҷнома» ном дошт, нусхабардорӣ мекунад. Инчунин, вай дар Кирмоншоҳ хабар меёбад, ки дар кӯҳи Бехсутун низ навиштаҷоте ба хати меҳӣ вучуд дорад, ки ҳаҷмаш хеле калон аст. Баландии навиштаҷот 115 метр буда, 1000 сатр доштааст, ки 5 сугуни он 414 сатраш ба забони қадим боқимондааш ба забонҳои элаӣ ва бобули мебошад. Роулинсон навиштаҷотро бо шавқӣ тамои пура рӯйнавис карда, баъди бозгашт ба Англия соли 1847 матни форсии қадими онро хонда тарҷума менамояд. Хониш ва тарҷумаи матнҳои элаӣ ва бобулиро соли 1851 анҷом медиҳад.

Бинобар он Чамъияти осӣии шоҳаншоҳи Британияи Кабир барои тафтишу санҷиши ҳақиқати ҳол иқдоми ғайриоддӣ кард. Моҳи сентябри соли 1857, вақте ки чаҳор олимӣ соҳаи хати меҳӣ - Генри Роулинсон, Эдуард Хинкс, Фокс Тальбот, Дюль Опперт дар Лондон чамъ шуданд. Ба ҳар кадоми онҳо нусхаи хати меҳӣ ба тозагӣ аксбардоридашударо дода, илтимос намуданд, ки мустакил хонда, тарҷума кунанд. Олимони дар танҳои матнҳоро тарҷума карданд. Ҷавобҳои онҳо дар вазъияти тантанадоре кушода шуд. Ҳозирон аз он дар ҳайрат буданд, ки ҳар чаҳор тарҷума, асосан, ба ҳамдигар мувофиқ буд. Аз ин пас шакке намонд, ки сири хати меҳӣ ошкор шудааст. Дар аввалҳои асри ХХ дар Эрон аз мамлакатҳои араб боз чандон тадқиқотҳо барои омузиши ёдгориҳои хатии меҳии форсии қадим ташкил карданд. Умуман, кашфи асрори хати меҳии форсии қадим барои хондани хати меҳӣ, бобули, ошурӣ ва дигарҳо, ки аз хати меҳии форсии қадим бештар навишта шуда, вале то асри XIX хонда нашуда буданд, калиде буд. Бо ҳамин ба адабиёти қадими Бобули Ошур роҳ кушода шуд. Ин як аҳамияти хати меҳии форсии қадим аст. Аз тарафи дигар, сангнавиштҳои хати меҳии форсии қадим аҳамияти калони таърихӣ, адабӣ ва забонӣ дорад. Оинҳо ёдгориҳои қадимтарини забони форсӣ – тоҷикӣ мебошанд.

Хати авастой. «Авесто» яке аз ёдгориҳои адаби-бадеии халқҳои эронинаҷод мебошад, ки таърихи пайдоишаш ба ҳазорсолаи I пеш аз мелод мутааллиқ аст. Мувофиқи анъанаи дини зардуштӣ ва ахбори китобҳои таърихии Масъудӣ «Муруч-уз-захаб», Ибни Батҳӣ «Форснома», Табарӣ «Таърих-ал-мулук ва-р-русул» ва тарҷумани форсии он «Таърихи Батъамӣ» маълум шуд, ки «Авесто» пеш аз ҳучуми Искандари Македонӣ як китоби бузурге будааст ва дар 1200 пусти гов навишта шудааст. Аммо Искандари Мақдунӣ китоби муқаддасро сӯхта набуд кардааст.

Соли 1938 аз Пути Дарунта наздикии Кобул навиштаҷоте ба номи шоҳи ҳиндӣ Ашоки асри III пеш аз мелод пайдо шуд, ки дар он калимаҳои забони авастой ба хати оромӣ навишта шудаанд.

Пас аз «Авесто»-ро сузондани Искандар аз нав навиштан ва барқарор кардани «Авесто» дар асри I мелодӣ, дар давраи шоҳи порти Ватҳаши I 51-78 милодӣ оғоз ёфт. Чунон ки гуфтем, то ин давра «Авесто» ба хати оромӣ навишта мешуд. Алифбои авестой 48 ҳарф ва 49 аломатро дар бар мегирад, аз ҷумла, 14 ҳарф барои ифодаи овозҳои садонок ва 34 ҳарф барои ифодаи овозҳои ҳамсадо ва сонантҳо муқаррар шуда буданд. Барои ҳарфи г ду аломат истифода мешуд. Замони ихтироӣ хати авастойро асрҳои III-IV милодӣ гирифта мумкин аст.

Забони авестой ба забонҳои *сугдӣ*, *ягнобӣ* ва *помирӣ* наздики дорад. Хати авестой «дин дабира» ном дошт. Вай асосан, аз хати оромӣ сар задааст ва аз рост ба чап навишта мешавад. Шакли навишти ҳарфҳои авестой чун ҳарфҳои паҳлавист.

Дар замони хилофати арабҳо «Авесто» бори дуюм зарар دید. Пайравони дини зардуштӣ онҳое, ки исломро пазируфтанд, аксаран ба Ҳинд ҳичрат карданд. Ҳоло дар замони мо ин гурӯҳи мардум, ки худро порс меноманд, 115 ҳазор аҳолиро ташкил медиҳанд. Дар тоату ибодат, ҳуччатҳои динии порсиён аз забон ва хати авестой истифода мебаранд. Дар қорҳои идора, ҳуччатҳои давлатӣ забони гучаратӣ истифода мешавад. Аз байни порсиён олимони бузурги авестошинос, мутарҷимони бомаҳорати «Авесто» ба забони англисӣ, гучаратӣ, форсӣ баромадаанд.

Дар Эрон 10 ҳазор пайравони дини зардуштӣ мавҷуданд, ки «Авесто»-ро дар намузу ибодат ба қор мебаранд, вале хати онро истифода намеkunанд.

Хати форсии миёна. Вақте форсҳо Хохоманишиён Ғобул, Ошур, Миср ва тамоми Осиён пешро ишғол карда, давлати тавонон паҳноваре ташкил карданд, идоракунии он хеле душвор шуд. Барои рафъи ин душворӣ онҳо бештар ошуриҳоро ба қорҳои идора ҷалб намуданд, зеро ошуриҳо дар ин бобат таҷрибаи зиёд доштанд.

Қотибони ошури бо мурури замон оҳиста-оҳиста аз хати мехии душвор даст кашида, хати нисбатан соддаи оромиро истифода мебарданд. Забони оромӣ бо хати худ мансуби яке аз қабилаҳои сомӣ буд, ки дар нимаи дуюми ҳазорсолаи дуюми пеш аз мелод мезистанд. Дар асри УШ пеш аз мелод забони оромӣ забони байнатҳаққӣ шуд.

Ин хат ва забонро Ҳахоманишиён қабул карданд ва дар асоси он хати форсии оромӣ ба вучуд омад, ки хати омехта буд. Хати форсии оромӣ баробари вуҷати давлати форсҳо аз Миср то Ҳинд ривоч ёфт. Навиштаҷоти хати форсии оромӣ аз асри УІ пеш аз мелод то асри УП мелодӣ боқӣ мондаанд, яъне хати форсии оромӣ зиёда аз ду аср маъмул будааст. Аз он ҷумла, сангнавишти Бесутун низ ба забони оромӣ тарҷума шудааст.

Хати паҳлавик, яъне *портӣ* дар замони ҳукмронии Портҳо маъмул буд. Баъди ба сари ҳокимият омадани Сосониён 226 мелодӣ навъи дигари хати форсии миёна – порсик маъмул шуд.

Бо хати форсии миёна, ки асосан ҳамон хати оромӣ буд, забони форсии миёна – шеваи чанубу ғарбии забони форсӣ ифода карда мешуд. Бо мурури замон ин забон ва хат забони портӣ ва хати онро тағйир карда, ба худ номи хати паҳлавӣ гирифт. Ин ҳодисаро дар ёдгориҳои адабии портӣ равшан дидан мумкин аст. «Дарахти Асурик», «Ёдгори Зарирон» ва монанди инҳо аз ёдгориҳои портӣ ба забони форсии миёна ба мо расида ва ёдгориҳои адабии ғайридинии сосонӣ мебошад.

Баъзан ҳар ду хатро хати паҳлавӣ номида, паҳлавикро хати паҳлавии ашқонӣ ва хати порсикро хати паҳлавии сосонӣ гуфтаанд.

Муҳаққиқи аввалини матнҳои паҳлавӣ Силвестр де Саси мебошад, ки аз китобҳои юнонӣ дар хондани ин матнҳо истифода намудааст.

Дар асри XIX ба омузиши матнҳои паҳлавӣ Вест машғул шуд ва қариб тамоми онҳоро ба забони англисӣ тарҷума кард. Аз аввали асри XX дар Ғарб ва 20 соли охир дар Эрон оид ба адабиёту санъат, забони паҳлавӣ аз ҳар ҷиҳат тадқиқотҳо ба роҳ монда шуданд. Донишмандони рус К.Залема, А.Фрейман, М.Боголюбов ва дигарон низ дар бораи забони *паҳлавӣ* тадқиқоти пураризише анҷом доданд.

Хати суғдӣ. Суғдиён қадимтарин мардумони Осиёи Миёна буда, асосан дар Бухоро, Самарқанд, Панҷакент ва умуман водии Зарафшон иқомат доштанд ва бо яке аз шохаҳои забони форсии миёна гуфтугу мекарданд. Ҷӣ ном доштани забони ин мардум маълум нест, вале олимони забони онҳоро мувофиқи номи кишварашон забони суғдӣ гуфтанд.

Ёдгориҳои хаттии *суғдӣ* низ мисли дигар хатҳои бостониي форсӣ то асрҳои охир маълум набуданд. Нахустин ёдгориҳои ин хат дар оғози асри XX аз Хутан ёфта шуданд, ки ба асри IY тааллуқ доранд. Дар ёфтани хондан ва ошкор сохтани асрори хати суғдӣ олимони рус хидмати шоиста ва бузурге кардаанд. Дар ин роҳ маҷмуаи мактубу ҳуҷҷатҳои ҳокими Суғд дар асри VI – Деваштич, ки соли 1947 аз куҳи Муғи ноҳияи Айнӣ ба даст омадааст, аҳамияти калони илмӣ дорад.

Хати суғдӣ аз хати форсии оромӣ ба вучуд омадааст. Аммо баъзе олимони пайдоиши онро ба асрҳои VIII-IX мелодӣ нисбат медиҳанд. Ин ақида хатоӣ маҳз аст. Олимони дигар навиштаанд, ки хати суғдӣ аз хати монавӣ пайдо шудааст. Ин ҳам ба ҳақиқат рост намеояд.

Чунон ки баъдтар хоҳем дид, ҳуди хати монавӣ дар асри II мелодӣ ихтиро шудааст. Пас хати суғдӣ, ки 300-400 сол пеш вучуд дошт, аз он сарчашма гирифта наметавонист. Инчунин, аз хати суғдӣ дар асри III мелодӣ хати ҳоразмӣ ибтидо гирифтааст, ки то асри VIII ривоч дошт.

Алифбои суғдӣ аз 23 атомат иборат буд, ки 18-19 адади он дар амал истифода мешуд. Баъзе калимаҳо ба воситаи идеограмма ифода мегардиданд, яъне дар хати суғдӣ хусусияти идеограмми хат тамоман барҳам нахурда буд.

Хати суғдӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна бо каме фарқ истифода мегардид. Чунончи, академик Б.Ғафуров дар асари худ – «Точикон» навиштааст, хати суғдӣ самарқандӣ ва бухороӣ яке аз дигар фарқ мекард. Суғдиён барои таълими хат машқҳои махсус доштанд, ки ҳар толиби омӯзиш мебоист онҳоро иҷро намояд. Дар асри VIII мувофиқи навишти Б.Ғафуров дар Суғд дабистонҳо (мактабҳо) вучуд доштанд, ки он ҷо талабагон хатҳои арабӣ, паҳлавӣ ва суғдиро меомӯхтанд. Хати суғдӣ дар асри мазкур дар арсаи байналхалқӣ ҳануз аҳамияти муҳими ҳудро аз даст надода буд.

Хати монавӣ. Хати монавӣ хатест, ки онро пайравони дини монавӣ истифода мебарданд. Ин дин соли 247 мелодӣ аз тарафи Монӣ 215-273 вазъ шудааст, ки дар давоми қариб ҳазор сол яке аз динҳои маъмултарин буд. Монӣ ва Бобул дар оилаи марди форс ба дунё омадаанд. Азбаски ақидаҳои Монӣ ҳаётан муҳим ва то андозае орзую омоли доираи васеи мардумро ифода мекард, дар байни халқҳои гуногун зуд паҳн шуд. Вай дар давоми асрҳои III-IV тамоми Осиёи Ғарбӣ, Аврупои Чанубӣ, Африқои Шимолӣ ва Испанияро фаро гирифт. Ақидаҳои Монӣ дар асри IV ба Осиёи Миёна ва ба ғирду атрофи он ворид шуд ва то асри VIII таъсири зиёд дошт. Дар замони ҳукумати уйғурҳо дини монавӣ, дини расмии давлатӣ эълон

карда шуд. Соли 726 ва то асри XIII мавқеи худро нигоҳ дошта омад. Азбаски дини монавӣ дар Хутан хеле ривоч доштааст, баъзе олимон уро чун наққоши чинӣ қатамдод кардаанд. Монӣ наққоши бузург низ буд. Китоби муқаддаси «Аржанг» бо хати ниҳоят зебо иншо ва бо миниатюраҳои рангоранги нафису дилкаш оро ёфта буд.

Хати арабӣ ва баъзе навъҳои он. Хатҳои ҳамсадоии овозии Шарқ, ки ҳама аз хати оромӣ ибтидо гирифтаанд, ба ҷаҳор шоҳан катон ҷудо мешаванд. Шоҳан қадимтарин – яҳудист. Шоҳан дуюм – сурёний, ки аз як навъи он хати монавӣ ба вучуд омадааст. Шоҳан сеюм – эронӣ, ки мо дар бораи он пештар таваққуф намудем. Шоҳан охирино хати арабӣ ташкил медиҳад. Хати арабӣ бевосита аз хати оромӣ пайдо нашудааст, балки пеш аз он бо номи набатӣ хате вучуд дошт, ки аз оромӣ ба вучуд омадааст. Набатӣҳо мисли арабӣ мардуми соми буда, дар асри V пеш аз милод аз Арабистон ба Фаластин кучидаанд ва дар асри II пеш аз милод давлати қалоне ташкил додаанд, ки чанубу шарқии Сурия, нимҷазираи Сино ва ғарбии Арабистонро дар бар мегирифт. Набатӣҳо оҳиста-оҳиста забони оромиро қабул карданд. Дар ибтидои асри II милодӣ Набатӣро римӣҳо забт карданд ва ин давлат аз байн рафт.

Арабӣ то асри VII милодӣ сохти ғулумдориро аз сар мегузарониданд. Танҳо дар ибтидои асри VII ҳазрати Муҳаммад (571-632) онҳоро дар зери шиори дини ислом муттаҳид ва бисёр кишварҳои атрофро забт намуда, доираи нуфузи дини исломро хеле вусъат дод.

Баробари вусъати дини ислом хати арабӣ низ интишор ёфт. Ислом дини ягона ва хату забони арабӣ хату забони ягонаи расмин тамоми қаламрави хилофати араб қарор гирифт. Ин тааҷҷубовар нест, зеро дар замонҳои қадим ва дар асрҳои миёна ин ё он хат баробари вусъату нуфузи ин ё он дин ривоч ёфта паҳн шудааст. Хати арабӣ пеш аз ислом, дар асри VI аз хати набатӣ шакл гирифта буд. алифбои қадими арабӣ аз 22 ҳарфи ҳамсадои бенукта иборат буд ва садонокҳо навишта намешуданд. Баъдтар навишти баъзе ҳарфҳоро соддатар карда, тағйир доданд, чандин ҳарф ба якдигар монанд ва аз ҳарфҳои монанд панҷтаашро аз алифбо хориҷ карданд. Дар натиҷа 17 ҳарф монд. Ин миқдор барои ифода ва сабти пурраи овозҳои забони арабӣ намерасид.

Барои аниқтар сабт кардани забон ёздаҳ ҳарфи нав илова намуданд. Ин қор бо роҳи ба ҳарфҳои мавҷуд илова кардани нуктаҳо ба амал омад. Ба роҳи нуктагузорӣ «то», «со», «чим», «хе», «зол», «зе», «шин», «зод», «изғӣ», «ғайн» ва «қоф» (т,с,ч,х,з,з,ш,з,з,ғ,к) ба вучуд омаданд.

Чунон ки мо, тоҷикон, аз тачрибаи худ медонем, сабт нашудани садонокҳо боиси душвориҳои зиёде дар хондани хати арабӣ гардидаанд. Калимаҳоеро, ки садонокҳои онҳо навишта нашудаанд, ба тарзҳои гуногун хондан мумкин аст. Душвории мазкур, хусусан, баъди қабули дини ислом ва зарурати аниқ сабт кардани калимаҳо дар Куръон бештар ҳис шуд.

Барои раъти душвориҳо ва ифодаи садонокҳои кутӯҳ, аз як тараф, ҳаракат – забар, зер, пеш (фатҳа, касра, замма)-ро ва аз тарафи дигар, барои ифодаи садонокҳои дарози о,у,й ҳарфҳои «алиф», «вов», «йо»-ро истифода мебардагӣ шуданд.

Дар бораи он ки хати арабӣ дар асри VI аз хати набатӣ ба вучуд омадааст, то вақтҳои охир фикри олимони дунё як хел буд. Аммо соли 1968 дар маҷаллаи «Талаш»-и ҷони Техрон мақолаи забоншиноси маъруфи Эрон – Рукниддини Хумоюнфаррух бо номи «Хати форсӣ» ҷоп шуд, ки фикри тамоми олимони зери шубҳа гузошт. Вай собит кардани шуд, ки «хати форсӣ решааш аз хутути (хатҳои) эронӣ сарчашма гирифта ва ба ҳеч ваҷҳ ҳамбастиагию пайванде бо хати кӯфӣ ё маккӣ ва маданӣ ва дигар хутути сомиё надорад».

Муаллиф дар асоси навиштаҳои олимони араб Ибни Надим, Ибни Халлакон, Абуумари Давноӣ, Ибни Халдун ба хулосаҳои зерин омадааст:

1. Арабҳо баъди Ҳичрат (соли 622 милоди) бо хат ошно шудаанд, ва аз байни арабҳо нахустин касоне, ки хат омӯхтаанд, Абесуф бинни Ҳарб, Умари Хаттоб ва чанди дигар буданд. вале ин датеги муаллифи мақола дуруст нест, зеро сангнавиштаҳои, ки аз кишварҳои араб ёфт шудаанд, собит менамоянд, ки арабҳо пеш аз ислом низ хат доштанд ва бо он менавиштанд.

2. Хати форсӣ, ки ҳоло бо номи хати арабӣ шуҳрат дорад, аз тарафи эронӣён ихтиро шудааст. Аз ҷумла, Ибни Халдун навиштааст: «Саноеъ ва ҳикмат манбаи аслиаш дар авватзабон Форсу Ироқ ва Хуросону Мувароуннаҳр дар замони Даёлима (Дайламиҳо) буд ва дар замони онҳо наҳву луғат ва калом дар Эрон тараққи фавқулодда кард... Илми хат ҳам монанди дигар саноеъ буд ва ба ҳисоб намеомад. Эронӣҳо буданд, ки онро ба авчи камон расонидаанд, монанди Иброҳим ва Юсуфи Сигзӣ ва Ибни Муқлаб ва Ибни Баввоб ва Валии Эронӣ, ки ҳамаи онҳо аз Эрон зухур карда буданд. Баъд аз мурури замон саноеъ аз Эрон ба Миср нақл пайдо кард ва баъдҳо ба Рум рафт ва дар он ҷо измеълол ёфт»⁶.

3. Хати кӯфии нахустин бо хати «насх ва таълиқи форсӣ» ҳеҷ муносибату қаробате надорад ва он ду хат аз хат аз хатҳои дигар ба

вучуд омадаанд. Хати кӯфӣ аз хати сурёни ибтидо гирифта бошад, эронӣён хаги таъликро дар асоси хаги пиромузи форсӣ эҷод кардаанд. Баъдтар Ибни Муқлаи Байзовӣ, ки аслан эронӣ буд ва ба Муҳаммад Бинни Алии Форсӣ шӯҳрат дошт, дар асоси хатҳои пиромӯз ва таълиқи хати насхро ба вучуд овард. Азбаски Ибни Муқла вазири халифаи аббосӣ – Ал-Муқтадирбиллоҳ буд, хати эҷодкардаи у ба зудӣ дар тамоми қаламрави хилофати Аббосӣён интишор ёфта, хатҳои дигарро аз истифода баровард.

4. Хати кӯфӣ бенуқта ва душворхон буд. Аммо хатҳои пиромӯз ва таълиқи насхи «форсӣ» мисли хати монавӣ нуқта доштанду осонхон буданд.

5. Навҳои шашгонаи хати «форсӣ»-ро, ки Ибни Муқла ба вучуд овардааст ва ҳар кадомро барои соҳаи ҷудогона ихтисос дод, ба пайравин хатҳои замони сосониёни Эрон аст, зеро арабҳо дар гузашта чунин таомуле надоштанд.

Мардумони тоҷику форс, мувофиқи навиштаи Ибни Надим. нахустин бор китобҳои диниро бо хати пиромӯз менавиштанд, ки худи эронӣён ихтироъ карда буданд. Хати «исфаҳонӣ», ки Ибни Надим ном бурдааст, ба ақидаи Ҳумоюнфарруҳ, аз хати пиромӯз ҷандон фарқ надоштааст.

Бояд дар хотир дошт, ки Ҳумоюнфарруҳ далелҳои ҷолиби диққат ва то ҳол дигарон истифода набурдари аз сарчашмаҳои арабӣ ба кори илмӣ дароварда бошад ҳам, мақолааш яқтарафа ва бо майли хеле бузург ва аз ҳад зиёд нишон додани эронӣён навишта шудааст. Бинобар ин у гоҳе на дар асоси санадҳои таърихӣ, балки дар асоси мантӣ ва далелҳои ақлӣ хулосаҳо мебарорад. Масалан, инкишофи хатҳои форсӣ ва арабӣ хеле печида ва таъқиқ нашудааст ва он омузиши махсусро талаб мекунад. Ба ақидаи мо, мақолаи Ҳумоюн Фарруҳ муҳаққиқони хатро ба ҷустуҷӯҳои нав ба нав раҳнамун месозад.

Чунон ки гуфта шуд, тамоми кишварҳои тобеи хилофат хати арабиро қабул кардаанд. Мардуми ин кишварҳо барои ифодаи забони модарии худ ба он ҳарфҳои тоза илова кардаанд. Масалан, тоҷикону эронӣён барои сабти овозҳои ч, п, ж, ва г бо роҳи ба ҳарфҳои арабӣ илова кардани аломат ва нуқтаҳои иловагӣ ҳарфҳои нав сохтанд. Дар натиҷа ду шоҳи хати арабӣ ба вучуд омад. Шоҳи ғарбӣ: хатҳои форсӣ-тоҷикӣ, туркӣ, арабӣ, ки аз асл хеле кам фарқ мекунанд: шоҳи шарқӣ: пуштунӣ, покистонӣ, синсыяӣ, ки бо шакл ва аломатҳои иловагии худ аз асл то андозае фарқ мекунанд.

Хати арабӣ фазилатҳоеро молик аст, ки дар дигар хатҳо дида намешавад. Масалан, як саҳифа матни ба алифбои лотинӣ навишта

шуда бо хати арабӣ дар ним саҳифа ҷой мегирад ва ҳам тезтар сабт мегардад.

Хати арабӣ яке аз хатҳои маъмултарини ҷаҳон ба шумор меравад. Вай дар зиёда 20 кишвар истифода мешавад ва қариб 10 ғоизи мардуми кураи замин бо он менависанду мехонанд (Миср, Ироқ, Мароқаш, Арабистони Саудӣ, Эрон, Афғонистон, Лубнон ва ғайра).

Хати арабӣ навъҳои зиёд дорад, ки баъзеҳо номгуи онро то ба 50-60 расонидаанд. Вале бояд таъкид кард, ки аксари куллии ин навъҳо аз якдигар фақат бо хурд ё катон бориқ ё паҳн навишта шуданашон фарқ мекунанд ва дар вақти муайян қардани навъи хати арабӣ монанди сунбул, зулф, мушачҷар фақат чун воситаи ороиш ва зебу зиннат истифода мешуданд, ки барои умум дастрасу хоно набуданд. Баъзе навъҳои хати арабӣ, чун куфӣ, таълик, насх, настаълик, нигориши хоссае доранд. Гарчи дар асоси онҳо ҳамон 28 ҳарфи арабӣ қарор гирифтааст, вале усули нигориши онҳо ба андозае фарқ мекунанд, ки ҳатто ҷашми ноошно бисёр фарқҳоро бо осонӣ пай мебарад. Холо мо дар бораи ҳамин навъҳои асосии хати арабӣ мухтасаран таваққуф хоҳем кард.

Куфӣ нахустин ва қадимтарин навъи хати арабист, ки ҳамин навъҳои дигари хати арабӣ аз он ибтидо гирифтаанд. Қадимтарин ёдгории хати куфӣ, ки ҳоло маълум аст, ба соли 328 милодӣ тааллуқ дорад ва он сангнавиштаест, ки аз қасри Ан-Намора (Сурия) ба даст омадааст. Чунон ки гуфтем, баъд аз ислом хати арабӣ хеле интишор ёфт ва хати бисёр халқҳоро аз байн бурда, ҷойгузини онҳо шуд.

Дар ибтидои хилофати араб хати куфӣ ду хел навишта мешуд: яке мабсут (паҳн) ва дигаре мудаввари миёнтиҳӣ. Яқум махсуси китобҳои динӣ буд ва дуҷум барои нома ва мактаб ба қор мерафт. Хати куфӣи мағрибӣ аз андалусӣ (дар Испания), тунисӣ, ҷазоирӣ, судонӣ ва хати куфӣи машрикӣ аз маккаӣ, мадани, басраӣ, шомӣ, мисраӣ иборатанд. Муҳаққиқон хати куфӣи маъмули Эрон ва Осиёи Миёнаро шеваи эронӣ ном ниҳодаанд (Ҷазоирӣ), ки аз дигар намудҳои хати куфӣ фарқи кулӣ дошта. ба ақидаи баъзе донишмандон аз хати пиромузи форсӣю тоҷикӣ сарчашма гирифтааст. (Мирзо Ҳабиби Исфажонӣ, Хумоюнфаррух).

Хусусан, баъди ин ки арабҳо бисёр халқҳоро ба тобеияти худ дароварданд, ин душворӣ бештар ҳис гардид. зеро халқҳои ғайриараб матнҳои арабиро беғалат хонда наметавонистанд. Барои барқарор кардани ин душворӣҳо ҳаракатҳо (забар, зер, пеш, танвин) ихтиراع карда шуд. Ҳаракатҳоро нахуст ба сурати нукта бо ранги қирми мегузоштанд. Чунончи, забар бо нуктае бар болои ҳарф, зер бо

нуктае дар поини харф, танвин бо ду нуктаи доирашакл ишора мегардид.

Баъдтар шогирдони Абуласвади Дуали бо номи Наср ва Яхъё барои фарқи харфҳои монанд ба онҳо нуктагузорӣ карданд. Масалан, барои дол ва золро фарқ кардан долро бенукта ва бар болои зол як нукта гузоштанд $\dot{d} - \dot{z}$. Ба монанди ҳамин ро ва зо $\dot{d} - \dot{z}$ сод ва зод $\dot{s} - \dot{z}$ итқӣ ва изғӣ $\dot{z} - \dot{z}$ айн ва ғайн $\dot{g} - \dot{g}$ ро нуктагузорӣ карданд.

Азбаски харфҳои син ва шин $\dot{s} - \dot{z}$ се дандона доранд, бар болои шин се нукта гузоштанд, зеро агар як нукта мегузоштанд, ду дандонаи дигари шин ба харфҳои $\dot{z} - \dot{z}$ монанд мешуд ва боиси иштибоҳ мегардид. Харфҳои чим, хо, хо, ки як шакл доштанд, чунин нуктагузорӣ шуданд; чим - \dot{z} , хо - \dot{z} , хо - \dot{z} . Харфҳои фо ва кофро мисли чим в хо нукта гузоштанд, яъне барои фо нуктае дар зер \dot{b} ва барои коф нуктае бар боло \dot{f} гузоштанд. Ин ҳел нуктагузорию фо ва коф имруз ҳам дар Мағриб барқарор аст, аммо мардумони Шарқ дар болои фо як нукта ва коф ду нукта мегузоранд: $\dot{f} - \dot{f}$.

Харфҳои бо, то, со, нун, ёо, ки дар аввал ва миёнаи калима як шакл доштанд, чунин нуктагузорӣ шуданд: бо - \dot{b} , то - \dot{t} , нун - \dot{n} , со - \dot{s} , ёо - \dot{y} .

Баъзе муаллифони сарчашмаҳо навиштаанд, ки хати кӯфӣ пеш аз ислом ҳам нукта дошт ва нахустин касе, ки онро нуктагузорӣ кардааст, Омир бини Чадра мебошад. Вале матнҳои нуктадоре, ки пеш аз ислом навишта шуда бошанд, то кунун кашф нашудаанд ва ин ақида бе исбот аст.

Аммо ихтироъҳои Абуласвад ва шогирдони ӯ душвории дигареро пеш овард. Аввалан, фарқ кардани нукта ва ҳаракатҳо мушкил шуд, чунонки ҳар ду ҳам шакли нуктаро доштанд. Сониян, ҳароакатҳо, ки бо ранги дигар гузошта мешуданд, кори хаттоту котибонро душвор мекард. Бинобар ин, дар асри УIII Халил ибни Аҳмади Фарохидӣ (719-787) – ҳамон шахсе, ки арузи арабиرو бо тартиб овардааст, қоидаҳои нави ихтироъ кард, ки қобили қабули умум гардидаанд ва то имруз мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Вай барои фатҳа (забар) ва қасра (зер) алифи хурдро истифода бурд, ки баъдтар ин на рост, балки моин мегузоштагӣ шуданд; заммаро бо вои хурд ишора кард. Ҳамчунин, аломатҳои сокин, ташдид, мадда, ҳамза ва навовариҳои Халил ибни Аҳмад ба шумор меравад. Барои он ки кори котибу хаттотон осон шавад, аломатҳоро бо ҳамон ранги матн гузоштан беҳтар доништа шуд. Ба ин тарик хати кӯфӣ ба шакли комил раид ва қариб сесад сол дар тамоми

қаламрави хилофати араб хати ҳумрон буд. Аммо баъди ба вучуд омадани навъҳои дигари хати арабӣ он кам-кам аз истифода баромад. Дар асри ҳозир шеваи тазйинии (ороишӣ, зиннатӣ) он дар Эрон ва баъзе кишварҳои араб каму беш дар ороиши биноҳо ба қор меравад. Хати қуфӣ дар навбати худ навъҳои гуногун ва бисёр дорад. ки онҳоро ба ду қисми асосӣ чудо қардан мумкин аст: мағрибӣ ва машриқӣ.

Хати қуфӣ аз руи мавқеи истифодааш ба се намуд чудо мешавад:

а) қуфии сода, ки барои навиштани китобҳои динӣ ва ғайра ба қор мерафт. Хати қуфии сода қонуну қоидаҳои муайян дошт, ки онро риоя қардани ҳар қотибу хаттот зарур буд.

б) қуфии тазйинӣ (ороишӣ, зиннатӣ) ягон қоидаю қонуни махсусе надорад ва дар он эҷодқорӣ ба ҳадди аъло расидааст. Вай хелҳои гуногуне чун мушаччар (дарахтдор), муваррак (баргдор), музаҳхар (дорои гулу барг), муаққад (гирехдор) дорад, ки хондани онҳо ниҳоят мушкил ва ҳатто номумкин аст.

Қуфии тазйиниро барои зиннати ибтидои китобҳо, зарфҳои гуногун, сангҳо, масҷиду мадрасаҳо ба қор бурдаанд.

Навъҳои дигари қуфии тазйинӣ вучуд дорад, ки онро маъқилий ё банной гуфтаанд.

Маъқилий аз дигар навъҳои қуфӣ бс он фарқ мекунад, ки дар он ҳарфҳо қунҷдор ва мураббаъ кашида мешаванд ва онро асосан барои ороиши биноҳои масҷиду мадрасаҳо истифода мебаранд. Ин навъи хати қуфӣ дар биноҳои таърихии Бухоро, Самарқанд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна низ фаровон истифода шудааст.

Аз хаттотони машҳури хати қуфӣ – Халид бинни Абиҳайёҷ, қутба (дар азмони бани Умия), Заҳҳок бинни Ачалон, Исҳок бинни Ҳамдод, Иброҳим ва Юсуфи Сигзӣ, Ибни Муқлаи Байзовиро метавон ном бурд.

Муҳаққак назар ба қуфӣ хеле осонхон ва зебо ба назар мерасад. Дар он ҳамаи ҳарфҳо пурра ва устувор буда, аз печидагӣ ва қутоҳӣ дур аст. Райҳон аз муҳаққак ҳам зеботар аст ва номаш ҳам аз қост, ки мисли райҳон зебо ва хушрангу буст. Дар хатҳои муҳаққак ва райҳон ҳарфҳои алиф, лом, коф (ба баланدى) ва ҳарфҳои вов, дол, зол, ро, зо, мим, нун, ё дарозтар навишта мешавад.

Агарчи эҷодқори муҳаққак маълум нест, райҳон зодаи навоариҳои хаттоти бузург Ибни Боввоб аст. Муҳаққак ва райҳонро Ёқути Мустаъсимӣ ва шогирдони ӯ хеле такмил доданд. Аммо баъди бавучудони хати сулс муҳаққак ва райҳон оҳиста-оҳиста ҷои худро

ба ӯ доданд ва сабабаш он аст, ки сулс ба муҳаққак ва райҳон наздикӣ дорад.

Сулс. Чунон ки гуфтем., дар замони Аббосиён хати арабӣ ба таҳаввулу тағйироти зиёде дучор омад. Дар ин давр беш аз 35 қалам хат вучуд дошт, ки ҳар қадом барои китобҳои динӣ, баъзе барои қорҳои идорӣ, баъзе барои осори бадеӣ, баъзе барои фармонҳои халифа ва ғайра истифода бурда мешуд.

Хати сулсро чунин шарҳ додаанд: сулс – сеяк, яъне таносуби давр ва сатҳи он бояд ба як бар се баробар бошад.

Хусусиятҳои фарқкунандаи сулс аз муҳаққак ва райҳон дар он аст, ки сулс бештар ба доира ва давр моил аст. Дар ҳарфҳои танҳои алиф, чим, итқӣ, коф ва лом сарак (нуқтае дар сари ҳарф) мегузоранд. Ҳарфҳои бо, то, со ва монанди инҳо, ки дар аввали калима меоянд, бояд дандонаи баланд дошта бошанд.

Дар инкишофу таҳаввули сулс хидмати Ибни Муқла Ибни Боввоб, Юсуф ва Иброҳими Сигзӣ ва Ёқути Мустаъсимӣ ниҳоят қалон аст.

Нахс. Агарчи то кунун эҷодкори ин навъ хат ба таври илмӣ собит нашудааст, вале аксари муаллифони гузашта онро ба Ибни Муқла (888-940) нисбат додаанд ва зикр кардаанд, ки Ибни Муқла онро аз сулс берун овардааст. Баъзе муҳаққиқони муосир ақида доранд, ки нахс пеш аз Бини Муқла низ вучуд дошт ва он на аз сулс, балки аз муҳаққак сарчашма гирифтааст. Ба ҳар ҳол то замони Ибни Муқла ин хатро ба тартиб ва қоидаю қанори муайян даровардааст, ки дар ин қор ба ӯ бародараш – Абдуллоҳ ёрмандӣ кардааст. Азбаски Ибни Муқла дар Бағдод дар мансаби вазирии халифаҳои Аббосиро бар ӯҳда дошт, хати эҷодкардаи ӯ интишор ёфт ва ҷои дигар хатҳоро гирифт. Сабаби дигари интишори нахс осонхонии ӯст: Дар нахс ҳамаи ҳарфҳо пурра ва бо таносуби муайян навишта мешаванд. Инчунин бояд риоят шавад, ки ҳарфҳои монанд, мисли, чим, ҳо, хо ҳама ҷо як хел биёянд. Ҳамин пуррагии ҳарфҳо соддагии нахсро таъмин кардааст. Умуман нахс дар байни тамоми навъҳои хати арабӣ аз рӯи осонхонӣ дар ҷои аввал меистад. Чун ин хат зуд интишор ёфт ва ҷои дигар хатҳоро гирифт, ба он нахс, яъне бекор (ботил)- кунандаи хатҳои дигар ном ниҳоданд. Нахс дар ҷои низ васеъ истифода мешавад. Ҳарфҳои ҷопӣ дар асоси нахс тайёр шудаанд.

Нахс беш аз ҳазор соҳи боз маълум аст, бинобар ин хаттоту ҳушнависони зиёде дар ин соҳа ба вучуд омадаанд, ки танҳо зикри номи онҳо даҳҳо саҳифаро банд мекунад. Алалхусус, дар ин ҷабҳа ғайр аз се устоди бузурги ин хат – Ибни Муқла, Ибни Баввоб ва Ёқути Мустаъсимӣ боз Қобус бинни Вушмгир, Абӯюсуфи

Гулпойгонӣ, Аҳмади Туркистонӣ, Абулмуъмини Исфаҳонӣ, Хамдуллоҳи Бухорӣ ва писараш Мустафо, Мирзо Аҳмади Найрезӣ ва чанди дигарро, ки ҳар кадом сабки хоси хаттотии худро доштаанд, метавон ном бурд.

Таълиқ. Эҷоди ин хат ба эронӣён мансуб аст. Қариб ҳамаи сарчашмаҳо ва ҳамаи донишмандони имрӯза бар онанд, ки асоси таълиқ алифбои араб буда, хатҳои паҳлавӣ ва авестой ба он бегаъсир намондаанд. Пайдоиши таълиқ ба асри X тааллуқ дорад ва баъзеҳо Хоча Абулол ва баъзеи дигар Ҳасани Форсиро эҷодкори он донистаанд. Таълиқ то асри IY хеле ривоч дошт. Вай барои навиштани китобҳо ва номаҳо истифода мешуд. Таълиқ дар кишварҳои араб маъмул нашудааст ва ҳатто баъзе сарчашмаҳои арабӣ аз он беҳабар будаанд.

Дар асрҳои XIIII-XIY Хоча Точиддини Исфаҳонӣ ва Ҳочӣ Абдулхай Муншӣ ҳаги шикастаи таълиқро ба вуҷуд овардаанд ва он азбаски барои зуднависӣ мувофиқ буд (дар зебоӣ ҳам аз дигар хатҳо боло меистад), зуд машҳур шуд. Дигар қорҳои идорӣ аксаран бо хати шикастаи таълиқ анҷом меёфт. Аз асри XV сар карда, ба сабаби пайдоиши хати ниҳоят зебои настаълиқ, ин хат кам-кам аз истифода баромад.

Азбаски дар таълиқ ва шикастаи таълиқ ҳарфҳо ба ҳам пайваست ва печида навишта мешуданд, хондани онҳо мушкилоти зиёд дорад ва таълиқ барои он гуфтаанд, ки ин хат миёни тавқеъ ва риқоъ муаллақ (овезон) аст. Аҳмад бинни Алии Шерозӣ, Абдурахмони Музаҳҳиб, Хоча Абулхай Муншӣ, Дарवेशи Балхӣ, Хоча Ҳиротӣ, Муҳаммад Қозими Исфаҳонӣ ва бисёр дигарон дар навиштани таълиқ устоди комил буданд.

Девонӣ. Навъе аз хати арабӣ, ки ихтироӣ он аз муншиёни қаламрави туркҳои усмонӣ вобаста аст. Азбаски девонӣ аз хати таълиқ берун омадааст, бо номи талқини девонӣ низ маъмул аст. Девонӣ душворхон аст. Беҳуда нест, ки муҳаққиқон дар бораи он навиштаанд: - Девониро ба чуз қотиб ва гоҳе донишмандони зирак қаси дигар хонда наметавонад. Қоидаю қонунҳои девонӣ бори наҳуст аз тарафи хаттотӣ машҳури ин хат – Иброҳими Маниф (нимаи дуҷуми асри XV) ба тартиб оварда дода шудааст. Баъдтар дар асри XIX Мумтозбеки Хушнавис (дар байни солҳои 1839-1861) ва бародарон – Иззат ва Ҳофизи Таҳсин дар такмил ва зебоннависии он хидмати зиёд кардаанд.

Девонӣ аз ибтидои пайдоиши худ (асри XV) то солҳои 20-уми асри XX дар Туркия хеле ривоч дошт ва беҳтарин хушнависони ин хат туркҳо буданд. Аммо чун туркҳо ба хати лотинӣ гузаштанд, он аз истифода баромад. Ҳоло дар Миср ва дигар кишварҳои араб баъзе

корҳои давлатӣ, хусусан, бахшишҳои мулкӣ бо девонӣ навишта мешаванд.

Настаълик. Ин хат низ эҷодкардаи мардумони Эронзамин аст. Вай аз охири асри XIУ ва аввали асри ХУ ба вучуд омадааст. Қариб ҳамаи таъкиранигорон Миралии хушнависро эҷодгари настаълик донистанд, ки аксари донишмандони муосир низ ба ҳамин ақидаанд. Чунончи, хаттоти бузурги асри ХУ Султоналии Машҳадӣ навиштааст:

Насхи таълик гар ҳафию чалист,
Возеъ-ул асли хоча Миралист.
То ки будаст оламу одам,
Ҳаргиз ин хат набуда дар олам.
Вазъ фармуд ӯ зи зеҳни дақиқ,
Аз хати насху аз хати таълик.

Хидмати бузурги Миралӣ дар он аст, ки настаъликро ба сурати зебои имрузаш дароварда, конуну қоидаҳои онро ба тартиб овардааст. Ҳамин хидмати Миралӣ сабаб шудааст, ки уро возеъ (эҷодкори) настаълик ҳисоб кунанд. Аз байти сеюми Султоналии Машҳадӣ, ки зикр шуд аз хатҳои насх ва таълик сарчашма гирифтани настаълик таъкид ёфтааст. Чунин шарҳи настаъликро то имрӯз гуруҳе аз донишмандон ҷонибдорӣ кардаанд. Гуруҳи дигари муҳаққиқони хатшинос настаъликро ҳамчун носеҳи (бекоркунандаю пайғирӣ) хати таълик тавҷеҳ кардаанд, ки ҳар ду ҳам дуруст аст. Настаълик хати зеботарини арабист. Вай дар Эрон, Осиёи миёна, Афғонистон, Ҳиндустону Покистон интишор ёфтааст.

Бузургтарин хушнависони настаълик, ки ҳар қадам сабки холи худро доштанд ва дар тақоммули он саҳме гузоштаанд, инҳо Миралии Табрэзӣ (ваф. 1447), Чаъфари Табрэзӣ (ваф. 1456), Азҳари Табрэзӣ (ваф. 1476), Абдурахмон Хоразмӣ – мутахаллис ва аниси Султоналии Машҳадӣ (1438-1521), Султонмуҳаммади Хандон (ваф. 1502), Султонмуҳаммади Нур (ваф. 1588), Миримоди Ҳасанӣ, Дарвеш Абдии Бухорӣ (ваф. 1648) ва бисёр дигарон мебошанд.

Шикастаи настаълик. Пайдоиши онро ба аввали асри ХУП ва ихтирои онро ба шоири он аср Шафео нисбат додаанд. Вале сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки Шафео (ваф. 1671) худ хати шикастаро аз Муртазоқулихони Шомлу омӯхтааст. Ба ҳар ҳол Муҳаммад Шафеи Ҳиравӣ (Шафео) аз нахустин қасонест, ки шикастаи настаъликро ба сурати зебо даровардааст.

То асри ХУП фармонҳову номаҳо асосан бо шикастаи таълик навишта мешуданд. Азбаски шикастаи настаълик ҳам дар зуднависӣ ва ҳам дар зебоӣ аз шикастаи таълик бартарӣ дошт, оҳиста-оҳиста қомилан ҷои шикастаи таъликро гирифт. Шикастаи настаълик дар

китобат намудани асархо низ ба кор бурда мешуд. Баъзе котибону муншиён (иншонависон) нуқтан ҳарфҳоро намегузоштанд. Кор ба дарачае расид, ки ҳатто дар баъзе матнҳо қариб ягон нуқта дучор намешуд. Хондани чунин матнҳо заҳмати бисёрро талаб мекард. Дар гузашта аз осори адибони тоҷик девони Мирзо Бедилро бо хати шикастан наस्ताълиқ навиштан расм шуда буд. Ин кор фаҳмидани шеъри Бедилро, ки бо сабки душворписанди хос эҷод шуда буд, боз ҳам душвор мегардонд, зеро хондани матн аз фаҳмидани он камтар вақт талаб намекард.

Дар инкишофу тақомули хати шикастан наस्ताълиқ хушнависи машҳури асри ХУП Эрон – Дарвеш Абдумачиди Толиқонӣ (ваф. 1772) хизмати зиёд кардааст. Дар қисмати шарқи Арманистон, ки зери нуфузи Сосониён қарор дошт, ҳукуматдорон мекушиданд, ки зардуштиро паҳн кунанд ва хати форсии оромӣ чорӣ гардад. Мардуми арман ба муқобили истилогарон ба набарди хунини озодихоҳона бархост. Вай мехост, ки ватанаш озодии сиёсӣ ба даст оварад, маданият, ибодати динӣ, ва хату алифбои хешро аз зери таъсири бегонагон берун оварад. Барои ин хату алифбои худро доштан лозим буд, то китобҳои зарурӣ ба забони модарӣ тарҷума шавад, хизмати калисо ба забони арманӣ сурат гирад. Ҳамин шароит ва ҳамин мақсадҳо яке аз бузургтарин фарзандони халқи арман Месроп Маштостро водор намуд, ки ба ихтирон хати арманӣ камар баста, онро ба хубтарин вачҳи амалӣ гардонад. Қорӣ Месроп аз тарафи шоҳ Врамшапух ва роҳбари олии калисои арманӣ Католикос Саак Ҳимояту пуштибонӣ дид ва дар тамоми Арманистон чори гардид, дар масъалаи таҳаввули забони арманӣ ва муттаҳидии мардуми арман роли бузург бозид. Аз ин ҷост, ки асри V дар таърихи арман чун садаи тиллоии рушду фарҳангу адабиёти арман шуҳрат дорад.

Қадимтарин ёдгориҳои хати арманӣ аз асри V боқӣ мондаанд.

Хати гурҷӣ дар Гурҷистон истифода мешавад. Ин хат дар хати оромии паҳлавӣ бо истифода аз хати юнонии византиягӣ ба вучуд омадааст. Хати гурҷӣ ду навъ буд, ки хутсури (хати калисоӣ) ва мхедрули (хати низомӣ) мегуфтанд. Хутсури дар навбати худ ду навъ дошт: ҳарфҳои калон (асо-мт аврули) ва ҳарфҳои хурд (нусха). Нахуст асо-мт аврули ба вучуд омад, ки 37 ҳарф дошт. Аз асо-мт аврули навъи нусха-хутсури пайдо шуд. Нусха-хутсури аз 38 ҳарф иборат аст. Аз нусха навъи мхедрули эҷод гардид, ки дар ибтидо 38 ҳарф дошт. Дар асри ХУШ аз 40 ҳарф иборат буд. Алифбои ҳозираи гурҷӣ, ки аз 33 ҳарф иборат аст, бештар ба навъи мхедрули монанд аст.

Қадимтарин ёдгориҳои хати гурҷӣ ба асри У (баъд аз милод) тааллуқ доранд. Вале донишмандон ақида доранд, ки қадимтарин намунаи хати гурҷӣ дар асрҳои У-ІУ пеш аз милод ихтиро шудааст, аммо мхедрулӣ, ки нисбаттан дертар ба вучуд омадааст, қарибҳои соли 300 (баъд аз милод) дар замони нахустин подшоҳи гурҷӣ Парнаваз эҷод гардидааст.

Шакли ҳарфҳои алифбои гурҷӣ низ ба дигаргунии қобили мулоҳиза дучор гардида, торафт суфтатару зеботар мешуд. Баъзе ҳарфҳои шакли худро то ба дараҷае шинохтанашаванда тағйир додаанд, ки ба шакли аввалаи худ ҳеч монандӣ надоранд. Масалан, садаи Х дар асри У ба шакли *չ* (монанди ҳо-и арабӣ) навишта мешуд, дар асри ХІ шакли *—ро* дар асри шакли хати мичморак (*—*) —ро гирифт ва ҳоло чунин навишта мешавад:

Хати славянии русӣ Баробари ташкили нахустин давлатҳои феодалӣ, барои коргузори ва пеш бурдани қорҳои давлатӣ зарурати ба тартиб овардани системаи хат пеш омад. Дар ин давра ҳамсоҳҳои славянҳо соҳиби хатҳои муқаммал буданд ва славянҳо яке аз он хатҳоро қабул карда метавонистанд. Хусусан муносабати мустаққами тичоратию маданӣ бо Византия мусоидат кард, ки славянҳо хати ҳарфӣ — овозии юнониро қабул кунанд. Баробари хати юнонӣ аз хати лотинӣ низ истифода мебуданд. Ҳарфҳои юнонӣ ба лотинӣ ҳамаи овозҳои забони славяниро ифода карда наметавонистанд. Бинобар ин, славянҳо бо мурури замон барои сабти садоҳои махсуси забони худ ҳарфҳои нав ихтиро намуданд. Ин ҳодиса будани назорати давлат ва шахсони ҷудоғона ба вуқӯъ пайваст. Баъдтар дар асри ІХ, вақте славянҳо дини насрониро ба таври оммавӣ қабул карданд, ду навъи хати славянӣ ба вучуд омад.

Дар бораи ин ки халқҳои славянӣ ва аз он ҷумла, мардуми рус пеш аз қабули дини насронӣ (христианӣ) хату алифбо доштанд, ғайр сарчашмаҳои славянӣ, баъзе муаллифони араб ва тоҷику форс, ҷун Ибни Фазлон, Ал-Масъудӣ, Ибни Надим, Ибни Худодбех, Фахриддин низ маълумот додаанд. Масалан дар навиштаҷоти Ибни Надим вомахӯрем: шахсе ба ҳикоят кардааст, ки яке аз князҳои Кавказ соли 987 ўро ба назди подшоҳи русро фиристода аст ва он шахс тасдиқ кардааст, ки русҳо соҳиби хат ҳастанд ва онро дар руи ҷубҳо нақш мекунанд. Он сафир намунаи дар руи ҷуб нақшкӯфтаи хати русиро ба Ибни Надим нишон додааст. Ибни Надим шакли он хатро дар асари худ сабт намудааст, вале онро то кунун касе ҳонда натавонистааст.

Хати русии ҳозира аз хати славянии кириллиса ибтидо гирифта, дар натиҷаи таҳаввулу тақомули беш аз ҳазору садсола ба

сурати имрузааш даромадааст. Соли 863, соли пайдоиши кириллица диниста мешавад.

Хати лотинӣ аз номи қабилаҳои лотин, ки дар Рим ва атрофи он мезистанд, гирифта шудааст. Римиҳо яке аз он қабилаҳои лотин мебошанд. Дар байни ин қабилаҳо дар асрҳои VIII-VII пеш аз мелод хат ба вучуд омадааст. Он вақт Рим дар зери таъсири коллонияҳои юнонӣ афтода буд. Бинобар ин, хати лотинӣ низ маҳз дар ҳамин давра бо таъсири бевоситаи хати юнонӣ шакл гирифт, ки чун хати юнонӣ хати ҳарфӣ – овозист.

Хати лотинӣ дар ҳаёти маданияи халқи тоҷик низ нақши муайян дорад. Вай аз соли 1930 то соли 1940 бо иловаи ҳарфҳои ишораткунандаи садоҳои хоси забони тоҷикӣ Z (ж) I (й) й (ӯ), с (ч) чун алифбию тоҷикӣ хидмат кард.

Тағйир додани хати алифбӯе, ки тайи сенздаҳ садсола ба халқ хидмат дошт, хиёнатест ба он халқ. Халқе, ки адабиёти хаттӣ беш аз ҳазорсола дошт, дар қатори халқҳои тамоман ба хату алифбӯ қарор гирифт ва ба саводмузӣ сар кард. Дар кишваре, ки илму адабиёташ чаҳониёнро тасхир карда буд, курсҳои маҳви бесаводи ташкил кардаанд. Пайванди мардум бо гузаштаи пурифтиҳораш ба якбора гусаст. Садсолаҳо мебоястӣ, то адабиёти беадаби ба он хат бо дастони садҳо ҳазор бузургон сабт ёфта ба хати нав баргардону чоп гардад.

Ин зарбаи чонқоҳ кам набуд, ки дере нагузашта боз ба тағйири хат даст задааст. Ин дафъа хати русиро ба гардани халқи тоҷик боғ карданд. Аслан қабули хати лотинӣ сиёсатбозие беш набуд. Вай заминаву зинае буд барои қабулонидани хати русӣ, зеро якбора аз хати форсӣ ба хати русӣ гузаштан мардуми саросар мусулмонро ба шур оварда метавонист.

Дар ин давра комиссияи махсуси умумиттифоқии ислоҳи хатамал мекард. Баробари комиссияи умумиттифоқӣ дар ҳар ҷумҳурӣ низ комиссияҳои махсуси қор мебарданд. Баъди муҳокимаи васеъ ва ҷамбасти он соли 1940 тоҷикон бо иловаи шаш ҳарфи хоси садоҳои тоҷикӣ (й, ӯ, к, ғ, х, ч) дар асоси хати русӣ алифбӯи нави тоҷикӣ қабул карданд. Дар аввал ба алифбӯи тоҷикӣ ду ҳарфи хоси забони русӣ (щ, ы) дохил нашуда буданд ва онҳо танҳо соли 1964 ба алифбӯи тоҷикӣ дохил гардиданд.

Мувофиқи маълумоти ба аҳли илм маълум бори нахуст ба қори чоп ҳунармандони Корея ноил гардиданд. Он гоҳ матнро дар рӯи ҷуб нақш карда, баъд ба қоғаз мезаданд. Ин усули чопро истилография, (яъне гравюра дар ҷуб) мегӯянд. Аввалин китобе, ки бо ин усул дар Корея байни солҳои 704-751 ба вучуд омадааст, дар рӯи 12 ҷуб нақш ёфтааст.

Давраи нави таърихи чопи китоб аз солҳои 40-уми асри ХУ сар шуд ва бо номи Гутенберг алоқаи зич дорад, ки ӯ соли 1441 дастгоҳи чопи китоб сохт. Усули кори Гутенберг – усули набор (ҳарфчинӣ) ба ҳамаи кишварҳои Аврупо интишор ёфт. Нахустин китоби чопӣ дар Италия соли 1465, дар Чехословакия ва Швейцария 1468, дар Нидерландия соли 1469, дар Франция соли 1470, дар Полша ва Венгрия соли 1473, дар Англия соли 1477 пайдо шуд.

АЛОМАТҲОИ КИТОБАТ

Аломатҳои китобат бахши махсуси аломатҳоро ташкил медиҳанд. Онҳо ба ягон системаи хат дохил намешаванд. Аломатҳои китобат гуфторро ба рукнҳо ҷудо мекунанд, оҳанги онро нишон медиҳанд. Масалан, нуқтаву вергул барои гуфторро ба ҷумлаҳо ҷудо мекунанд, саволу ҷавоб барои оҳанги ҷумлаҳо нишон додан хизмат мекунанд. Аломати ноҳунак («») нишон медиҳад, ки гуфтори касе айнан иқтибос шудааст; аломати тире (-) дар дохили ҷумла шарҳу тафсири қалима ё ибораро далолат мекунанд, ки дар чунин мавридҳо ба ҷои он қалимаи «яъне» гузоштан мумкин аст (монанди, Али-бародари ман – омад: Алӣ, яъне бародари ман, омад). Фосилаи байни қалимаҳо ва сарҳат низ вазифаи аломатҳои китобатро иҷро менамояд, яъне нутқро ба пораҳои хурду калон ҷудо мекунанд.

Ҳарчанд ки дар хатҳои аксӣ истифодаи аломатҳои китобат зарур набуд, дар хатҳои қалимаӣ, ҳиҷоӣ ва ҳарфӣ низ дар ибтидо қариб аз аломатҳои китобат истифода намешуд. Аниқтараш ҳанӯз аломатҳои китобат вучуд надошт. Дар ҳамин ин хатҳо қалимаҳо пай ҳам ва пайваст навишта мешуданд, ки фаҳмидани матнро душвор мегардонд.

Дар давраҳои аввал дар хатҳои фаниқӣ, юнонӣ, латинӣ ва дигар хатҳои ҳарфин овозӣ қалимаҳоро аз якдигар ба воситаи хатча ва ё нуқта ҷудо мекарданд. Ин ҳолат дар хатҳои латинию славянӣ то асрҳои миёна боқӣ монд. Аммо баробари рушди интишори зуднависӣ ҳарфҳои қалима пайваст навишта шуданд ва ин имкон дод, ки барои ҷудо кардани қалимаҳо дар байни онҳо фосила гузошта шавад. Охиста-оҳиста ин қоида барои ҳамаи хатҳои ҳарфӣ овозӣ шартӣ зарурӣ шуда монд. Дар асрҳои VIII-XI дигар аломатҳои китобат низ ба вучуд омада, мавриди истифода қарор гирифт, вале дар масъалаи истифодаи онҳо қоидаи муайян вучуд надошт, вазифаи вергуло аломати шаклан ба аломати савол монанд иҷро мекард, вазифаи нуқтавергуло як нуқта ва ё ду нуқта, вазифаи нуқтаро нуқтавергуло иҷро мекард. Нуқта ҳамчун ҷудокунандаи ҷумлаҳои гуфтор аз асри XII сар карда мавриди истифода қарор гирифт. Қоидаҳои

истифодаи аломатҳои китобатро ба тартиби муайян даровардан зарур буд. Ин зарурат, хусусан, баъди пайдоиши чопи китоб бештар эҳсос гардид ва ниҳоят ин корро мутахассисони чопи китоб аз Венесия Алд Манусий дар охири асри ХУ ба беҳтарин вачҳе анҷом дод. Алд Манусий аз аломатҳои пешина баъзеро гирифта, боз чанд аломати дигар ихтироъ кард ва қоидаи истифодаи онҳоро тартиб дод, ки то ҳол асосан бидуни дигаркунӣ мавриди истифод мебошанд.

Таҳаввули аломатҳои китобат дар хати русӣ ба инкишофи он дар хатҳои Европай Ғарбӣ монанд аст. Нахустин аломатҳои китобати хати русӣ нуқта ва салиб (—) буд. Аломати нуқта аз хати Византия гирифта шудааст, ки баъзан як нуқта, баъзан дуто, ва баъзан се то, чорто гузошта мешуд. Дар баъзе китобҳо ба чои нуқта салиб мегузоштанд. Чудо-чудо навиштани калимаҳо ва фосила гузоштани байни онҳо дар хати русӣ аз асри ХІУ сар шудааст. Аз асрҳои ХУ-ХУІ сар карда, дигар аломатҳои китобат низ мавриди истифода қарор гирифт. Масалан, вергул барои вақти кӯтоҳ дар дохили ҷумла, нуқтавергул дар охири ҷумлаҳои саволий.

Омузиши илмии аломатҳои китобат аз олими рус М.В.Ломоносов, ки ин корро дар «Грамматикаи русӣ»-и хеш ҷо дода буд, сар шудааст ва оҳиста-оҳиста аломатҳои китобати хати русӣ зери қонуни қоидаҳои муайян даромад ва системаи имрузаро доро шуд, ки дар ин роҳ хидмати Я.К.Грот зиёд аст.

Ҳоло дар хати русӣ даҳ аломати китобат истифода мегардад. Аломатҳои китобат аз руи вазифа ба ду гуруҳ чудо мешаванд: яқум, аломатҳои, ки барои тақсими гуфтор ва чудо кардани рӯкҳои он истифода мешаванд. Ба ин вазифа аломатҳои нуқта, вергул, нуқтавергул, дунуқта, тире, қавсайн меоянд; дуҷум, аломатҳои, ки барои ба ҳодисаҳо чудо кардани суҳан ва характеристикаи эмосионалию маъноӣ он хидмат мекунанд (савол, хитоб, ноҳунақ, мулнуқта). Нимтире (дефис) аломати махсус буда, барои пайвастанӣ калимаҳо ёрӣ мерасонад. Фосила ва сархат чун аломати ҷудокунандаи калимаҳо ва пораи яқлукти қалом ба қор мераванд.

Ин аломатҳои китобат дар хати лотинӣ ва ҳамаи хатҳои, ки дар асоси хати русӣ тартиб ёфтаанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Боқадар хотир дошт, ки аломатҳои китобат барои ба осонӣ дарк намудани матн роли бузург мебошанд. Набудани онҳо фаҳмидани матнро душвор мегардонад. Ҳатто барои пешакии оғош шудан аз оҳанги гуфтор испаниҳо аломатҳои саволу хитобро на танҳо дар охири ҷумла, балки дар аввали ҷумла низ ба шакли воҷуна мегузоранд.

Аз набудани аломатҳои китобат душворфаҳм шудани матнро дар мисоли хати арабӣ ва хатҳои аз он сохташуда дида метавонем. Дар ин хат ҳамаи калимаҳо паи ҳам бидуни фосила навишта мешаванд, ки гоҳе ҳатто ба ҷумлаҳо ҷудо кардани матн душвор мегардад. Аз ин қоида танҳо Қуръон истисноӣ, ки дар он аломатҳои китобат истифода мешаванд ва онро ба тоҷикӣ аломати ист (вақф) мегуянд. Дар Қуръон ҳар оят бо доирачаи хурд ҷудо карда шудааст ва бар болои доирача ҳарфҳои чим (ج), итқӣ (ط), ломалиф (ل), сод (ص), қофу фе (ف, ف) ва ғайра навишта мешаванд, ки ҳар қадом маънии муайян дорад. Масалан, агар дар охири оят ист (вақф, пауза) ногузир бошад, итқӣ ё қофу фе гузошта мешавад, агар ист зарур набошад яъне оятро бо ояти дигар пайваста хондан ҳатмӣ бошад, ҳарфи ломалиф гузошта мешавад; агар ҳарфи чим гузошта шуда бошад, метавон таваққуф кардан ва ё таваққуф накардан ҳар ду равоӣ. Ғайр аз ин, барои ист (пауза) дар дохили оятҳо низ баъзе ҳарфҳои мазкур гузошта мешаванд.

Танҳо баъди ошноӣ бо системаи аломатҳои китобат дар хатҳои европоӣ (асрҳои XIX ва XX) аломатҳои китобат ба хати арабӣ ва хатҳои монанди он дохил шудаанд, вале истифодаи онҳо то кунун ба тартиби муайян надаромадааст. Ҳар кас мувофиқи завқ аз онҳо истифода мебарад. Инчунин, истифодаи сарҳат (абзас) ва гоҳе фосила (яъне ҷудо-ҷудо навиштани калимаҳо) расм шуда истодааст (хусусан, дар китобҳои ҷопӣ).

ҲАРФҲОИ КАЛОНУ ХУРД

Ҳарфҳои калону хурд дар хатҳои ҳарфии овозӣ вучуд дорад. Баъзе системаҳои хат монанди арабӣ, хиндӣ ва баъзеи дигар тамоман надоранд. Нахустин ҳарфҳои калон дар хатҳои юнонӣ, лотинӣ, словянӣ ба вучуд омадаанд. Дар давраҳои аввал ҳарфҳо танҳо як шакл доштанд, ки ба ҳарфҳои монанд буд. Дар ҳарфҳои хурд пайдо шуданд. Дар алифбои русӣ аксари ҳарфҳои калону хурд шаклан ба ҳам монанд ҳастанд, аммо дар алифбои лотинӣ шакли сенздаҳ ҳарфи калон аз шакли ҳарфҳои хурд фарқ мекунад.

Дар хати лотинӣ шакли ҳарфҳои калон дар асрҳои IY-УШ пайдо шуда бошад ҳам, алифборо ба ҳарфҳои калону хурд ҷудо кардан аз асри XV сар шудааст. Аз ҳамин вақт сар карда ҳарфҳои калон ба вазифаи имрузаашон - ҷудо кардани аввали ҷумла пас аз нукта - кор фармуда мешуданд. Дар хати русӣ аз асри XVI истифодаи ҳарфҳои калон ҳамчун ҷудоқунандаи бобҳои матн оғоз меёбад ва танҳо пас аз қабули алифбои граждании русӣ истифодаи ҳарфҳои калон ба сурати муайян дароварда мешавад ва пас аз он ба тағйироти ҷиддӣ дучор наомадааст.

Харфҳои алифбо ҳамчун аломати махсуси илмӣ фаробон истифода мешавад. Бо ин мақсад, дар илми ҷаҳонӣ асосан ҳарфҳои хати латиниро истифода мебаранд, ки барои ҳамаи олимони ҳамон соҳа фаҳмо мебошанд. Масалан, ифодаи элементҳои химиявӣ, муодилаҳои математикӣ ва ғайра. Шаклҳои геометрӣ, аломатҳои баробарӣ (=), калон (>), хурд (<) мукааб, мураббаъ, реша ва амсоли инҳо низ чун аломатҳои махсуси илмӣ хидмат карда, як маънии томо мерасонанд ва аз руи принцип ба хатҳои ҷумлавий (идеограмма) монандӣ доранд.

АДАДҲО

Ададҳо барои сабти миқдори предметҳои истифода мешаванд. Истифодаи онҳо назар ба ҳаг маҳдуд аст, зеро онҳо танҳо дар ҳисоб истифода мешаванд. Ададҳои калимаҳои томо ифода мекунанд ва бо ин хусусияти худ ба хатҳои калимавӣ (логограмма) монандӣ доранд. Ҳоло дар дунё асосан ду системаи ададҳо: арабӣ ва румӣ мавриди истифодаи халқҳои ҷаҳон мебошад.

Системаи ададҳои румӣ қарибҳои соли 500 пеш аз милод дар байни этрусҳо пайдо шуд, ки баъдтар онро румӣҳо (римӣҳо) қабул карданд ва бо номи онҳо машҳур гардид. Ин система ҳарф аломат дорад: I, V, X, L, (50), C (100), D (500). Дигар ададҳо ба воситаи комбинасияи ин ададҳо тартиб дода мешавад. Ин кор ба ду роҳ сурат мегирад: агар адади хурд пеш аз адади калон ояд, аз адади калон хурдро кам кардан лозим аст (IV, 5-1=4), агар адади хурд пас аз адади калон ояд, ба адади калон хурдро зам кардан зарур аст (монанди L X, яъне 50+10=60). Шакли ададҳои румӣ аз усули шумор бо воситаи ангуштони даст бурун омадааст, чунончӣ, I (як ангушт), V (кафи даст бо ҷудо мондани ангушти калон), X (ду даст, ки сатибвор руи ҳам гузошта шудааст). Баромади ададҳои 50 (L) ва 500 (D) маълум нест. Ададҳои 100 (C) ва 1000 (M) аз ҳарфи аввали номи он ададҳо, масалан C аз centum ва M аз mille гирифта шудааст. Системаи румӣ дар кишварҳои Европай Ғарбӣ то асрҳои XII-XIII ягона системаи ададӣ ба шумор мерафт ва пас аз ин охишта-охишта системаи ададии мувофиқтар, ки бо номи ададҳои арабӣ шӯҳрат дорад, ҷои онро гирифт. Ададҳои ба ном арабӣ дар асри V дар Ҳиндустон эҷод карда шудаанд. То ин вақт дар Финдустон аз системаи ададии харошӣ ва бараҳманӣ истифода мешуд. Дар асри V дар асоси тақмили системаи бараҳманӣ системаи нави мукамал бо истифодаи даҳӣҳо ва сифр (0) ба вуҷуд оварда шуд. Асоси ин системаро даҳ аломат, ки сифр ва воҳидҳоро аз як то нӯҳ ифода мекарданд (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) ташкил медиҳанд ва рақамҳои дигар бо истифодаи ин аломатҳо сохта мешаванд. Системаи ададии ҳиндӣ ба арабҳо гузашт (асрҳои VI-VII) ва арабҳо шакли баъзе ададҳои

хиндиро тағйир дода истифода бурданд. Ададҳои хиндӣ ба воситаи арабҳо бо номи ададҳои (рақамҳои) арабӣ ба кишварҳои Европа паҳн шуда ва то ҳаде шакли худро дигаргун сохтанд. Дар Испания ададҳои арабиро аз асри X сар карда истифода бурданд, дар дигар кишварҳои европой аз асри XII. Дар Россия дар асрҳои XIY-XV аз ин ададҳо истифода бурданд ва ниҳоят дар асри XVШ пурра ҷои ададҳои словянии кириллиро гирифтанд. Шакли арабии ададҳо дар кишварҳои арабӣ, Эрон, Афғонистон, Покистон, ки хатҳояшон ба асоси хати арабист, истифода мегардад (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0), ки аз шакли европоии онҳо фарқ мекунад (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0).

Ҳоло, баробари ададҳои арабӣ, аз ададҳои румӣ истифода мебаранд, вале доираи истифодаи он маҳдуд аст. Масалан, садсолаҳо (асарҳо), фаслу боби китобҳо ва монанди инҳо бо рақамҳои румӣ навишта мешаванд.

То пайдо шудани системаҳои адабии румӣ ва арабӣ дар байни халқҳои, ки хату алифбо доштанд, системаҳои гуногуни ададӣ мавҷуд буд ва ниёзмандии мардум ва давлатро иҷро мекард, вале системаи арабӣ (аслан хиндӣ) ба истифодаи тамоми дастовардҳои инсоният дар ин роҳ аз дигар системаҳо комилтару барои истифода мувофиқтар баромад ва ҷои дигарҳоро гирифт. Танҳо дар Хитой баробари истифодаи рақамҳои арабӣ румӣ аз ададҳои хитой низ истифода мебаранд.

Тайёр кардани дастнавис. То пайдо шудани ҷопхонаҳо китобҳо ба шакли дастнавис тайёр карда мешуданд, ки дар ин кор хунармандони гуногунсоҳа иштирок мекарданд. Китобҳои дастнавис махсусан баъди ихтирои қоғаз то андозае вусъат ёфт.

Навъи бехтарини қоғаз дар Самарқанд истеҳсол мешуд. Қоғазии самарқандӣ дар гузашта харидорони зиёд дошт ва ду навъ буд: якеро қоғазии абрешимӣ мегуфтанд ва он аз нахи холиси абрешим тайёр карда мешуд, ки хеле зебо, тоза ва сайқалёфта буд. Дигаре қоғазии нимкатонӣ номида мешуд, ки нима аз абрешим ва нима аз қанаб иборат буд. Онро нағз пардоз медоданд ва барои ҷилдор шудан дар ду тарафаш хамираи орди гандум молида, оҳар медоданд. Қоғазии оҳардодаро дар соя меҳушконидаанд ва сипас ҳар ду рӯи қоғазро бо мӯҳраи махсусе сайқал медоданд. Дар натиҷа қоғаз мисли онна тобнок мегардид.

Ҳамчунин, дастнависҳои зебо ва бошукӯҳ дар ҷараҳҳои хошияаш васеъ ва мулаванн тартиб дода мешуд ва бо ҳамин қори устои қоғазрез анҷом меёфт ва қоғаз бо қотибону хушнависон мегузашт.

Ғайр аз Ибни Надим ва Самъонӣ, инчунин шахсони дигар навъҳои гуногуни қоғазро ном бурданд, ки бо номи ин ё он ҳукмрон

вобастагӣ доранд: сулаймонӣ, талҳӣ, нуҳӣ, мансури, фиръанӣ, чаъфарӣ ва тоҳирӣ. Аз ин ҳафт навъи қоғаз беҳтаринаш қоғази сулаймонӣ ба ҳисоб мерафтааст. Ба қавли муаллифи асри ХУП Разиюддини Қазвинӣ «қоғазҳои чомеа билодро таҷриба кардаанд, он чи писандидатару пояндатар аст, қоғази Бағдод ва Димишк ва Омут ва Самарқанд аст, ки хутутро қобил аст ва қоғазҳои ҷойҳои дигар аксар шиканандаю нашркунанда ва нопойдор аст». Мувофиқи навиштаи ӯ, қоғазро каме ранг додан беҳтар аст, зеро қоғази сафед қувваи босираро заиф мегардонад ва ҳамаи хатҳои устодон дар қоғазҳои рангин навишта шудаанд.

Рангҳое, ки барои қоғаз истифода мебарданд, навъҳои гуногун дошт. Разиюддини Қазвинӣ рангҳои зард, сурх, ол, кабуд, зангорӣ, коҳӣ, удӣ, сабз, гулгун, фариса (навъе аз ранги сабз), норинҷӣ ва чанд навъи дигарро ном бурда, тарзи тайёр кардани онҳоро баён кардааст. Аз ҷумла дар тайёр кардани ранги зард чунин маълумот оварда шудааст: «Қадре заъфарони беғашро, ки нек татх бошад ва зардранг бувад, реша-реша аз якдигар ҷудо кунад ва дар шиша андозад ва ҳар як мисқол заъфаронро бо панҷ сер оби пок биёмезад ва сари шиша маҳкам кунад ва дар офтоб ниҳад се руз, то тамомати шираи он берун ояд ва чирми ӯ чун қоҳ бимонад. Он гоҳ онро ба рукӯе (карбос)поку нозук биполояд ва дар қадаҳ (косаи чинӣ) бигузорад, то нек соф шавад. Пас дар табаке ва чандон таваккуф кунад, ки ранг дар мачмуи аҷзҳои қоғаз асар кунад. Он гоҳ пораи карбоси покро бар танобе андозад ва қоғазро бар болои он карбос афғанад ва дар соя хушк кунад. Баъд аз он муҳра занад».

Навъҳои халқорӣ, зарҳал, нукраҳал, биринҷу мисҳал, лочвардҳал, шангарф, зангор, арусак низ дар гузашта машҳур будаанд. Масалан, зарҳал чунин тайёр карда мешудааст: «Чанд адад аз варақҳои тилло гирифта, каме ширеши сиёхро гудозад ва андаке аз он ба косаи чинӣ резад ва варақҳоро як-як ба коса афқанд. Дегро бо оби гарму собун пок шуста, бо ангушти саббоба ва миёна бар гирдогирди коса бимолодат вақте ки омехта шавад. Онро аз ғубору ҷарбӣ ва сиёҳӣ муҳофизат кунад ва то таҳнишин шудани тамоми тилло бигузорад. Пас он оби зиёдатиरो бирезад ва ба муқалам аз он ҳам бар килк бикунад ва бинависад. Вай чун хушк шавад, ба сани яшм ва ҷазаъ дода, оҳиста-оҳиста муҳра занад».

Асбоби қори қотибу хушнавис аз сиёҳӣ, қалами най, қаламтарош, мистар, қаламқатъ, абр ва лос иборат буд, ки ҳамаро дар қаламдон нигоҳ медоштанд.

Қаламқатъ пораи устухони паҳн аст, ки нуги қаламро бар болои он гузошта, бо корд мувофиқи дилхоҳ мебуриданд. Абр барои пок кардани шустани ҳарфҳои ғатат чун хатқуркунак (резинка) ба

ЭН
ЭЙ
ДУ
ЗИ
ІМ
ГИ

И
Ю
И
О
»

І
И
И

Т
З,
И
Б
А
А

кор мерафт. Лос нахи абрешимро мегуфтанд, ки дар даруни сиёҳӣ гузошта мешуд, то ки хангоми қаламро тар кардан сиёҳӣ аз андоза зиёд наояд.

Қаламро аз наи сахту мустаҳкам месохтанд. Мебоист наи камбуғум интиҳоб гардад, то вақти тарошидан ва тайёр кардан онро шаққ яъне чок кардан мумкин шавад.

Дар бораи ин ки кадом қалам беҳтар аст, Разиюддини Қазвинӣ чунин навиштааст: «Аломату аморати қалами хуб он аст, ки ранги пушташ шаффофу сурх бошад ва гаронвазн бошад ва баланқомату ростхайт ва ранги андаруни ӯ бағоят сафед. Ва қалам, ки пушташ зард ва сиёҳ бошад ва хому сабуквазн ва миёнаи ӯ тираву бемағз ва кӯтоҳқад бувад, дар вай эътимод нашояд кард ва хат аз вай бар ҳасби иродати кугтоб (котибон) воқеъ нашавад».

Нӯги қаламро бо қаламтароши тез чунон тоза мекарданд, ки ягон зарра лиф намонад. Баъд аз ин нӯги қаламро чок мекарданд, ки онро шаққ мегуфтанд. Тарафи чапи шаққро, ки ваҳшӣ ном дошт, аз тарафи росташ (унсӣ) ғафстар мегузоштанд.

Нӯги қаламро бар руи қаламқат гузошта, қачнамо мебуриданд, ба тарзе ки тарафи унсӣ кӯтоҳтар шавад, ба ин тарик, қалам барои навиштан омода мегардид.

Дар кишварҳои Аврупо низ то асрҳои VІ-VІІ милодӣ козро истифода мебуданд шуданд. Пар ба русӣ «перо» (чамъаш перья) гуфта мешавад. Бинобар ин, қалами аз пари қоз сохташударо низ «перо» ном гузоштанд. Қалами фулодӣ (перои фулодӣ) бори нахуст охириҳои асри ХУШ дар Англия ба вучуд омадааст ва дар асри ХІХ дар ҳамаи мамлакатҳо маълум шуд.

Котиб хаттот, пеш аз он, ки ба китобат оғоз наояд, мувофиқи завҷи солиқаи худ ҷӣ тавр навиштани сатрҳо, дар як саҳифа чанд сатрҳо доданро ба ҳисоб мегирифт ва сипас ба воситаи мистар қоғазро пай мекард. Мистар аз як варақ картон иборат буд, ки бар руи он риштаҳои ғавси абрешимӣ ба фосилаи баробар кашида мешуд. Мистарро дар зери қоғаз мегузоштанд ва қоғазро бо даст фишор медоданд. Дар натиҷа риштаҳои бар руи қоғаз рост-рост пай мегузошт, ки аз руи он сатрҳо ҷо мегирифтанд.

Баробари ин котиб барои навиштан сиёҳии мувофиқе интиҳоб ва тайёр мекард. Дар гузашта роҳҳои гуногуни ҳозир кардани сиёҳӣ мавҷуд буд. Ҳатто шахсе чараёни тайёр кардани сиёҳиро ба назм даровардааст:

Бистон ду дирам дуди чароғи бенам,
Самғи арабӣ дар ӯ фиган чор дирам.
Мову се дирам, ним дирам туркӣ зок,
Аз баҳри мураккабаш бифарсой ба ҳам.

Баъди омода шудани ин ҳама асбоб хушнавис ба кор шуруъ мекард. Хушнавис мебоист се қалам хат: насх, настаълиқ, сулсро хуб навишта тавонад, вагарна кораш бо мувоффақият анҷом намеёфт, зеро хати насх барои навиштани иқтибосҳо аз Қуръон ва ҳадисҳо, настаълиқ барои матни асосӣ ва сулс барои сарлавҳаю унвони фаслҳо бобҳо зарур буд.

Чун хушнавис корро анҷом меод, варақҳои навиштаи ӯ ба хунарманди дигаре ба исми лаввоҳ мегузафт. Лаввоҳ атрофи матнҳоро бо рангҳои гуногун ҷадвал мекашид. Хошия ғоҳе бо суратҳои зебои ҳайвоноту наботот зарҳалқорӣ мешуд. Ғоҳе лаввоҳ хошияи варақҳои асосиро бурида ба ҷои он қоғазҳои рангину нозуки зеботари ҳалқоришударо ҷунон бо устогӣ мечаспонд, ки қоғазӣ дигар будани онро на ҳар кас пай бурда метавонист.

Агар дастнависро бо миниатюраҳо оро додан лозим меомад ва агар хушнавис барои он ҷой мегузашт, дастнавис аз лаввоҳ ба рассом мегузафт. Рассом ҳам мувофиқи хати хушнавис ва рангубори лаввоҳ миниатюро ранг мекард, то ки таносуби рангҳо боқӣ монад.

Наққоши бузурги ҳалқи тоҷик – Камолиддин Беҳзод аз ҷумлаи онҳое буд, ки бо нақшҳои зебо дастнависҳои хушнависро зебу оро меодад. Ба туфайли дастнависҳо бисёр осори рассомони гузашта то мо омада расидааст.

Ниҳоят, дастнавис ба дасти устоди муқовасоз ё ки саҳҳоф мегузафт. Саҳҳоф нахуст мағзи (картон) тайёр мекард, ки он ду хел буд: навъи яқум чунин буд, ки қоғазпораҳо ва картони порашударо ба омехтаи моеъ табдил дода, онро ба қолаби маҳсусе мерехтанд. Омехтаи моеъ хушк шуда, сурати картонро мегирифт ва онро мағзии рехта мегуфтанд. Навъи дуюмро бо роҳи ширеш қардани варақҳо ба вучуд меоварданд ва онро мағзии сохта меномиданд. Варақҳоро ба ҳам бо риштаи мустаҳкаме духта, аз се тарафаш мебуриданд, то варақҳо баробар шавад. Шерозаи китоб бо риштаҳои абрешимии рангоранг духта мешуд. Барои рӯкашӣ қардан беҳтарин чарми гузорӣ истифода мешуд. Чармро ба рӯи картон ширеш қарда, ба василаи қолабҳо бар он боз тахтасанги мраммин монда, ба қуббаи ҷӯяӣ мезаданд. Дар натиҷа ба рӯи муқова нақшҳои ҷуқур ба вучуд меомаданд. Чунин бошад меҳнати тайёр намудани як китоби дастнавис.

Китобҳои ҷопии словяний низ аввалин бор дар охири асри XV дар Кракф аз тарафи Швайполт Фиол интишор ёфтааст. Аммо ҷопии китоб дар Русия бо номи Иван Фёдоров (1510-1583) алоқаманд аст. Иван Фёдоров дастгоҳи ҷоп сохта, солҳои 1563-1564 ҳамроҳи Пётр Мстиславес «Апостол» ном китобро ҷоп қард, ки ин аввалин китоби ҷопии русӣ ба шумор меравад.

он
рӣ
ду
аи
им
ги

зи
бо
зи
до
1»

та
пи
и

г
в,
и
б
а
а

Усули чопи типографӣ соли 1798 дар Германия аз тарафи А.Зенфелдер ихтироъ гардид. Вай соли 1806 дар Мюнхен устохонаи типографӣ сохт. Ин ҳел устохонаҳо дар Парижу Петербург соли 1816 ва дар Лондон соли 1822 ба вучуд омаданд. Мошини чоп низ дар аввалҳои асри гузашта (соли 1811) сохта шуд.

Баъди Осиёи Миёнаро забт кардани Россия (соли 1868) дар шаҳрҳои Хева (соли 1874), Тошканд (соли 1888), Самарқанд (соли 1894), Бухоро (соли 1901), Андичону Қўқанд (соли 1904) ва баъзе шаҳрҳои дигар низ матбаъҳои литографӣ сохта шуданд, ки баъзе асарҳои бадеӣ ва китобҳои диниро «ба зевари таъ ороставу пираста» гардониданд.

ТАВЗЕХОТ:

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 1963, 156-157 бетлар.
2. Афсахов А., Қахҳоров Х. Хат ва пайдоиши он. - Душанбе: Маориф, 1994.
3. Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов Н.А. Умумий тилшунослик. - Тошкент, 1979. сах. 9-12.
4. Бердиёров Х., Хўчаев, Юлдошев Б. Тилшуносликка кириш. - Самарқанд, 1980.
5. Бозидов Н. Муқаддимаи забоншиносӣ. - Душанбе: Маориф, 1977.
6. Головин Б.Н. Введение в языкознание. - Москва, 1977, стр 296-299.
7. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
8. Кодуқов В.И. Введение в языкознание. - Москва, 1979, стр. 9-18.
9. Маҳмудов А. Интонасия ва просодия ҳақида (Ўзбек тили ва адабиёти). 1970. 6-сон. 54-55 бет.
10. Муҳаммедов С. Ўзбек тилининг лафавитли частотали луғати. Газета текстлари асосида. - Тошкент, 1982.
11. Муҳаммедов С. Ўзбек тили лексикаси ривожланишининг айрим семиотик хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. - 1980, 6-сон, 43-48 бет.
12. Норматов М. Забоншиносии умумӣ. - Душанбе: Маориф, 1999.
13. Реформатский А.А. Введение в языкознание. - Москва, 1967.
14. Ризаев С. Кибернетика ва тилшунослик. - Тошкент, 1976.
15. Ризаев С. Текстларни автоматик қайта ишлаш ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1972, 1-сон, 101-102 бет.
16. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулло Қахҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати. - Тошкент, 1986.
17. Қурунбеков А. Қўлёмалар компьютер фондини тузиш ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997, 3-сон, 47-48 бет.
18. Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг луғати (Конкорданс). - Тошкент, 1981, 274 бет.
19. Хаскашев. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе: Маориф, 1989.
20. S.O.Karsevskiy. Su la phonologie de la phrase // TCL p, 1931, von IV, p 90.
21. Шерба Л.В. Фонетика французского языка. Изд. 4. - Москва, 1953, стр. 14-20.

он
рй
ду
ан
им
ги

зи
бо
зи
со
б»

да
пи
и

гт
в,
и
б
а
а

МУНДАРИЧА

1. Предмети фанни забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ.....	3
2. Забоншиносӣ ва назарияи сигналҳои академик И.П.Павлов.....	6
3. Муносибати фанни забоншиносӣ бо дигар фанҳо.....	10
4. Сохтори фанни забоншиносӣ ва фанҳои табиӣ.....	15
5. Методҳои экспериментали дар тадқиқоти фонетикӣ.....	20
6. Роҳҳои артикулясионӣ – физиологӣ ва акустикӣ – физиологии овозҳои нутқ.....	22
7. Хусусияти атоматнокии забон, забоншиносӣ ва семиотика.....	25
8. Сигнал, аломати забонӣ, рамз, субститут.....	26
9. Лингвосемиотика ва масъалаҳои асосии он.....	27
10. Алоқаи забон ва тафаккур, механизми физиологии тафаккур.....	29
11. Сертаркибии тафаккур ва сервазифагии забон.....	31
12. Муносибати забон бо таърих ва маданият.....	33
13. Забон ва маданият.....	37
14. Қонунҳои дохилӣ ва берунии таракқиёти забон.....	39
15. Методҳои забоншиносӣ.....	42
16. Методи муқоисавӣ.....	52
17. Вазифаи забон дар ҷамъият.....	60
18. Забон воситаи ифодаи шуури ҷамъиятӣ.....	60
19. Ба забон таъсир расонидани сохти ҷамъият.....	61
20. Дар забон инъикос ёфтани дифференсияи ҷамъиятӣ.....	62
21. Инъикос ёфтани тағйироти демографӣ дар забон.....	62
22. Ба забон таъсир расонидани ҳодисаҳои надстройкаи.....	63
23. Роли ҷамъият дар эҷод ва ба шакл даровардани забон.....	63
24. Муносибати маъноии забон ва мантик.....	64
25. Алоқаи забонҳо.....	64
26. Забон чун система.....	67
27. Муносибатҳои синтагматикӣ ва парадигматикӣ.....	72
28. Норма чун мафҳуми лингвистӣ.....	75
29. Муносибати забон бо зарбулмасал ва мақол.....	83
30. Муносибати лексикология бо фанҳои физика, психология, тиб.....	86
31. Лингвистикаи математикӣ. Муносибати забон бо кибернетика ва назарияи маълумот.....	89
32. Матн, мошин, МЭХ, одам.....	90
33. Таърихи пайдоиши хат.....	91
34. Намунаи хатҳо	92
35. Ҳарфҳои калону ҳурд.....	116
36. Ададҳо.....	117
37. Тавзеҳот.....	123

НАМУНАИ
ХАТҲО

ЭН
ДУ
ЛИ
ГМ
СИ

НИ
БО
НИ
«О
»

ТА
И
И

Т
З,
И
Б
А
А

Расми 1. Намунаи хати акси

Расми 2. Намунаи хати гломатҳои шартии қадим.

Расми 3. Намунаи хати кипку.

Расми 4. Намунаи хати калмави (логограмма).

	бум		мард		дахон
	каяхот		зан		шахр
	шер		дест		хона
	барзагов		панҷин даст		кух
	харгум		ангушт		об
			пой		борги най
					пийта
					сабад

Расми 5. Намунаи хати калмави

тон
урй
шду
еан
им
оти

ои
бо
ои
хо
м»

да
ли
и

Г
В,
И
Б
а
а

अ०. ए०. इ०. ई०. उ०. ए०. आ०. वा०. वः।

ए०. ऐ०. औ०. ओ०. आ०.

२

क ka च cha व va ग ga घ ga ङ ga
 च ca छ ca ज ja ङ ja ञ ja
 ट ta ठ tha ड da ढ ha ण na
 त ta थ th द da ध dh न na
 प pa फ fa ब ba म ma य ya
 र ra ल la व va
 श (sh) ष sh स sa
 ह ha

६

क ka, ख kh, ग g, घ gh, ङ ga, च cha, छ ch, ज ja, ङ ja, ञ ja, ट ta, ठ th, ड da, ढ ha, ण na, त ta, थ th, द da, ध dh, न na, प pa, फ fa, ब ba, म ma, य ya, र ra, ल la, व va, श sh, ष sh, स sa, ह ha

क क, ख ख, ग ग, घ घ, ङ ङ, च च, छ छ, ज ज, ङ ङ, ञ ञ, ट ट, ठ ठ, ड ड, ढ ढ, ण ण, त त, थ थ, द द, ध ध, न न, प प, फ फ, ब ब, म म, य य, र र, ल ल, व व, श श, ष ष, स स, ह ह

७

क ka, ख kh, ग g, घ gh, ङ ga, च cha, छ ch, ज ja, ङ ja, ञ ja, ट ta, ठ th, ड da, ढ ha, ण na, त ta, थ th, द da, ध dh, न na, प pa, फ fa, ब ba, म ma, य ya, र ra, ल la, व va, श sh, ष sh, स sa, ह ha

क क, ख ख, ग ग, घ घ, ङ ङ, च च, छ छ, ज ज, ङ ङ, ञ ञ, ट ट, ठ ठ, ड ड, ढ ढ, ण ण, त त, थ थ, द द, ध ध, न न, प प, फ फ, ब ब, म म, य य, र र, ल ल, व व, श श, ष ष, स स, ह ह

८

कश्चिदेवोक्तं देव देवे कश्चित्पुत्रा मूर्च्छितोक्तं चाम् । अस्मान्
 वीर्यं कश्चित्पुत्रोक्तं वीर्यं चाम् । अस्मान् । अस्मान् चाम्
 वीर्यं कश्चित्पुत्रोक्तं वीर्यं चाम् । अस्मान् । अस्मान् चाम्
 वीर्यं कश्चित्पुत्रोक्तं वीर्यं चाम् । अस्मान् । अस्मान् चाम्

९

стон
урй
шду
сеаи
лим
оти

хой
бо
хой
рхо
им»

уда
ии
хой
ент
ев,
саи
гоб
ева
ва

и.

Шакли харфҳо	Қосим харфҳо	Майноқ номи харфҳо	Майноқ харфҳо	Шайли харфҳо	Номи харфҳо	Майноқ номи харфҳо	Майноқи харфҳо
А	алоф	барзағо	•	Б	бамед	неш	б
Б	бет	кони	б	В	кём	об	в
Г	гимель	шутур	г	Г	нун	мохи	г
Д	далот	дар	д	Ғ	самех	тамба	д
Е	се	майноқи норавшан	е	О	айн	чашм	е
Ғ	ғав	маъ	в	З	пе	лаҳон	з
И	ийн	сила	т	Р	ҷадё	майноқи норавшан	и
К	кет	кота	к	Ф	қоф	маимум	к
Қ	қот	бор	г	Ч	реш	сар	қ
Х	хот	ахт	й	W	илин	двигон	х
Ҳ	ҳот	ҳот	н	Т	таъ	алшмат	ҳ

Расми 7. Алифбон финиқӣ.

Расми 8. Қадимтари ёдгорҳои хати лотинӣ (асрҳои VII—VI пеш аз мелод).

Lat	Tasavvufi	Lat	Tasavvufi	Lat	Tasavvufi	Lat	Tasavvufi
А	𐬀	А	𐬀	Б	𐬁	В	𐬂
Б	𐬃	Г	𐬄	Д	𐬅	Е	𐬆
В	𐬇	Ж	𐬈	З	𐬉	И	𐬊
Д	𐬋	Й	𐬌	К	𐬍	Л	𐬎
Е	𐬏	Қ	𐬐	Қ	𐬑	Р	𐬒
Ж	𐬓	С	𐬔	Т	𐬕	У	𐬖
З	𐬗	Ч	𐬘	Ч	𐬙	Ф	𐬚
И	𐬛	Х	𐬜	Х	𐬝	Ц	𐬞
Й	𐬟	Қ	𐬠	Қ	𐬡	Қ	𐬢

𐬀 𐬁 𐬂 𐬃 𐬄 𐬅 𐬆 𐬇 𐬈 𐬉 𐬊 𐬋 𐬌 𐬍 𐬎 𐬏 𐬐 𐬑 𐬒 𐬓 𐬔 𐬕 𐬖 𐬗 𐬘 𐬙 𐬚 𐬛 𐬜 𐬝 𐬞 𐬟 𐬠 𐬡 𐬢 𐬣 𐬤 𐬥 𐬦 𐬧 𐬨 𐬩 𐬪 𐬫 𐬬 𐬭 𐬮 𐬯 𐬰 𐬱 𐬲 𐬳 𐬴 𐬵 𐬶 𐬷 𐬸 𐬹 𐬺 𐬻 𐬼 𐬽 𐬾 𐬿
 𐬀 𐬁 𐬂 𐬃 𐬄 𐬅 𐬆 𐬇 𐬈 𐬉 𐬊 𐬋 𐬌 𐬍 𐬎 𐬏 𐬐 𐬑 𐬒 𐬓 𐬔 𐬕 𐬖 𐬗 𐬘 𐬙 𐬚 𐬛 𐬜 𐬝 𐬞 𐬟 𐬠 𐬡 𐬢 𐬣 𐬤 𐬥 𐬦 𐬧 𐬨 𐬩 𐬪 𐬫 𐬬 𐬭 𐬮 𐬯 𐬰 𐬱 𐬲 𐬳 𐬴 𐬵 𐬶 𐬷 𐬸 𐬹 𐬺 𐬻 𐬼 𐬽 𐬾 𐬿
 𐬀 𐬁 𐬂 𐬃 𐬄 𐬅 𐬆 𐬇 𐬈 𐬉 𐬊 𐬋 𐬌 𐬍 𐬎 𐬏 𐬐 𐬑 𐬒 𐬓 𐬔 𐬕 𐬖 𐬗 𐬘 𐬙 𐬚 𐬛 𐬜 𐬝 𐬞 𐬟 𐬠 𐬡 𐬢 𐬣 𐬤 𐬥 𐬦 𐬧 𐬨 𐬩 𐬪 𐬫 𐬬 𐬭 𐬮 𐬯 𐬰 𐬱 𐬲 𐬳 𐬴 𐬵 𐬶 𐬷 𐬸 𐬹 𐬺 𐬻 𐬼 𐬽 𐬾 𐬿

Расми 9. Алифбои меҳни форсӣ

истон
 ихурй
 ушду
 жеан
 Ълим
 Ыботи

юсҳои
 н бо
 бҳои
 урҳо
 им»

пуда
 элии
 Ҷои
 г.
 сент
 оев,
 Ҷраи
 Ҷтоб
 аева
 ва

𐬀	a	𐬁	i	𐬂	c	𐬃	l	𐬄	z
𐬅	ā	𐬆	ī	𐬇	t	𐬈	m	𐬉	š
𐬊	ā	𐬋	u	𐬌	d	𐬍	n	𐬎	š
𐬏	ō	𐬐	ū	𐬑	th	𐬒	n'	𐬓	š
𐬔	e	𐬕	iy	𐬖	dh	𐬗	ŋ	𐬘	ž
𐬙	ē	𐬚	k	𐬛	d	𐬜	r	𐬝	y
𐬞	ə	𐬟	h	𐬠	p	𐬡	v	𐬢	h
𐬣	ō	𐬤	g	𐬥	f	𐬦	uv	𐬧	h.
𐬨	o	𐬩	gh	𐬪	b	𐬫	x	𐬬	h ^v
𐬭	ō	𐬮	g̃	𐬯	w	𐬰	s	𐬱	n,m

Расми 10. Алифбон авестой.

и.

Handwritten text in an ancient script, likely Old Persian or Avestan, arranged in approximately 18 horizontal lines. The script is highly stylized and cursive. A vertical line runs down the center of the page, possibly indicating a columnar arrangement or a specific structural element. The text is densely packed and covers most of the page's width.

Рисун 11. Саҳифае аз қадимтавони нусхаи «Авесто»

Расми 12. Намунаи хати монэви, ки аз Турфон ба назар оварда шудааст.

истон
хурй
ушду
жеан
Ълим
боти

сҳои
н бо
бҳои
урҳо
ним»

пуда
элии
дҳои
т.
сент
юев,
драй
итоб
аева
ва

ди.

آ ا ۵ ج چ ر ر ص ص ق ک ۵ و و ۷ ۸
 ا ^{ا, ۷, ۸, ۵} ج چ ز ز ط ت ک ک ۵ خا
 ب ب ح ح ح ح ط ط گ گ ی ی, ۷, ۸
 پ پ خ خ س س ع ۷ ل ل
 ت ت د د ش ش خ ر م م
 ث س ز ز ص س ف ف ن ن

Расми 13. Алифбон араби бо илован ҳарфҳои тоҷикӣ.

سَمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 اللّٰهُ وَكَبِیرٌ كَبِیْرًا
 اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ كَبِیْرًا وَسَبْحًا
 لِلّٰهِ یَكْبُرُهُ وَاصْلًا وَلِیْلًا
 طَوْبًا لِلّٰهِ رَبِّ
 حَبِیْرٍ وَصَبْرًا وَسَبْرًا
 فِیْ اَنْعَمِ رَبِّكَ
 اَلْاَسْمَاءِ مَا عَدَدَتْ
 دَعْوًا مَا اَبْرَأَ لَمْ یَقَالِ
 اَنْفِیْ اَمْ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ

Расми 14. Намунаи хати кӯфӣи қадим.

Расми 15. Намунаи хати куфии тазйинии мушаччар.

стон
хурй
лшду
кеан
элим
боти

сҳои
н бо
ёҳои
урҳо
ним»

Расми 16. Намунаи хати райҳон.

пуда
элии
ҷҳои
т.
сент
юев,
драи
ятоб
аева
ва

иди.

Рисни 17. Намунаи хати суас.

فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ
فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ
فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ
فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ	فَبِئَاتٍ

Рисни 18. Хуруфи тоҷ

Handwritten text in Persian script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect. The handwriting is dense and cursive.

истон
хурй
ушду
«каи
блим
боти

сҳои
н бо
бҳои
урҳо
ним»

пуда
элии
ҷҳои
т.
сент
оев,
ҷраи
итоб
аева
ва

ди.

Расми 19 Намунаи хати таълиқ

Рисми 20. Намунаи хати настаълик.

6

Расми 22. Кадимтарни едгори хати руси.

абвгдежзийклмнопр
стуфхцчшщъыьэюяё

АБВГДЕЖЗИЙКЛМНОПР
СТУФХЦЧШЩЪЫЬЭЮЯЕ

äáâæǣǧǧǧǧǧьhñĥĵǰǰзѣи
йиііјкқкккльңнъѡѣсѣ
ууууууууххцчччыёэъѣ

АААÆГГГГГБЬТВЕЖЖЗЗИ
ЙИІІЈҚҚКККЛЬЊНЪОӨС
СУУУУУУУХХЦЧЧЧЫЕЭЪЪ

Расми 23. Алифбор руси ва харфхое, ки хаакхон дигар ба он
_лова кардаанд

стон
хурй
ушду
кеаи
ылим
боти

схон
н бо
бхон
урхо
им»

пуда
элии
тхон
т.
сент
юев,
цраи
итоб
аева
ва

ди.

АЗ МУАЛЛИФ

Бо сарвари Президенти Республикаи Ўзбекистон Ислон Каримов дар чаласаи 1X Олий Мажлиси Чумхури қабул гардидани қонун «Дар бораи таълим» барои рушду камоли соҳаи таълим дар мактабҳои миёнаи олий воқеаи таърихӣ аст. Ин қонун талаб мекунад, ки дар соҳаи таълим дигаргуниҳои кулӣ ба амал оварда ва ба сатҳи талаботи андозаи ҷаҳон бардошта шавад.

Дар мактабҳои олии Чумхури барои ихтисосҳои филологӣ таълими фанни забоншиносӣ ва муносибати он бо фанҳои дигар чорӣ гардид. Аз ин хотир, таҳияи китобҳои дарсӣ дастуруламалҳои услубию таълимӣ, барномаву дастурҳо доир ба ин фан яке аз талабҳои қонун «Дар бораи таълим» мебошад.

Дастури таълимии мазкур ба ҳамин ният навишта шуда ва барои донишҷӯёни факултаи филологии мактабҳои олии Чумхури пешбинӣ мешавад. Вай дар асоси дастовардҳои муҳаққиқон – забоншиносони тоҷик, рус навишта шудааст.

Муаллиф ба мудири кафедраи забон дотсент А.Зоҳидов, дотсентон С.Ҳалимов, А. Воҳидов, Ч.Ҳамроев, А.Самадов, Ҳ.Бердикулов, муаллимони калони кафедраи мазкур М.Давронова, А.Хонхӯчаева ба муқарризони китоб профессор Б.Ўринбоев, дотсент Ҳ.Аҳроров ва М.Исаева (барои чопи компютерӣ) барои ёри, маслаҳат ва дастгириашон изҳори миннатдорӣ менамояд.

2. 06. 2004 йилда босишга рухсат этилди.
№ 55 буюртма 9 босма табақ,
ҳажми 60x84 1,16. Адади 100 нухса

СамДУ Нашр-матбаа маркази босмахонасида чоп этилди.
703004, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.